

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू

(अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन)

अनुसन्धानकर्ता

डा.आनन्दमोहन भट्टराई

श्यामकुमार भट्टराई

उमेश कोइराला

NJA - Nepal

प्रकाशक

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

२०६५

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू (अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन)

अनुसन्धानकर्ता
डा.आनन्दमोहन भट्टराई
श्यामकुमार भट्टराई
उमेश कोइराला

NJA - Nepal

प्रकाशक

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

२०६५

प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान तथा युनिफेम

प्रकाशन मिति : २०६५, श्रावण

प्रकाशित : १००० प्रति

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा. लि.
हाँडीगाउँ, काठमाडौं

सर्वोच्च अदालत, नेपाल

मन्तव्य

केदार प्रसाद गिरी
प्रधान न्यायाधीश

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू विषयक अनुसन्धानात्मक अध्ययन प्रतिवेदन प्रकाशन गर्न लागेको थाहा पाउँदा ज्यादै खुसी लागेको छ ।

अदालतका फैसलाहरू कार्यान्वयन पश्चात् मात्र पक्षहरूले वास्तविक न्याय प्राप्त गर्न सक्ने यथार्थलाई मध्यनजर राखेर न्यायपालिकाले फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विभिन्न प्रयास गर्दै आएको हो । तर पनि अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न नसकिँदै रहेको तथ्यलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले यो अनुसन्धानको जिम्मेवारी उठाएर सझानीय कार्य गरेको छ । देशका विभिन्न जिल्ला अदालतहरूको स्थलगत अध्ययन, सरोकारवालाहरूसँगको छलफल जस्ता प्रत्यक्ष अनुसन्धान विधि अपनाउनुका साथै अन्य देशको कानूनी व्यवस्थाहरूको समेत अध्ययन गरी हाथो सन्दर्भमा गर्नुपर्ने सुधारहरू वारे स्पष्ट सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको हुँदा यो प्रतिवेदन न्यायपालिकाको लागि निकै उपयोगी हुनेछ भन्ने मैले ठानेको छु । साथै, यो प्रकाशनले नीति निर्माता, व्यवस्थापक लगायत समस्त सरोकारवालाहरू समेतलाई फैसला कार्यान्वयन विषयमा आवश्यक मार्गदर्शन गर्नेछ भन्ने मलाई लागेको छ । अनुसन्धान कार्यमा संलग्न अनुसन्धानकर्ताहरू, यस विषयमा नेतृत्व तथा आवश्यक निर्देश गर्नु हुने प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक एवं समस्त प्रतिष्ठान परिवारलाई म बधाई दिन चाहन्छु । साथै प्रतिष्ठानले आगामी दिनहरूमा पनि कानून र न्यायक्षेत्रमा अन्य गहकिला अनुसन्धानहरू गर्न सकोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०६३/११/१४

केदारप्रसाद गिरी
प्रधानन्यायाधीश
एवं
अध्यक्ष, न्यायिक प्रतिष्ठान परिषद्

प्रधान न्यायाधीश

मन्तव्य

अदालतको मूल काम विवादको निरूपण अर्थात फैसला गर्ने हो । तर फैसला गरेर मात्र हुँदैन, फैसलाको कार्यान्वयन समयमा भएन भने त्यो फैसला केवल कागजी मात्र बन्न पुग्दछ । फैसलाको माध्यमबाट न्याय प्रदान गरेको देखिएपनि कार्यान्वयनको अभावमा यथार्थमा न्याय प्राप्त भएको भन्न सकिँदैन । तसर्थ अदालतहरूबाट भएको फैसलालाई यसको समुचित कार्यान्वयनले मात्र सार्थक रूप दिन सक्तछ र फैसलाको कार्यान्वयनले मात्र न्यायले सार्थकता प्राप्त गर्दछ । फैसला कार्यान्वयन पछि मात्र मुद्दाको अन्त्य भई विजीत पक्ष सन्तुष्ट हुन्छ ।

फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाहरू नभएका होइनन् । संस्थागत तथा संरचनागत आधारहरू नरहेका होइनन् । मुलुकी ऐन दण्ड सजायका महलका अधिकांश व्यवस्था फैसला कार्यान्वयन विधिसँग नै सम्बन्धित छन्, जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ मा पनि फैसला कार्यान्वयन विधिलाई अझ सहजता प्रदान गर्न विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । विवादको निरूपणको क्रममा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न कानूनी सिद्धान्तहरू पनि संस्थापित भएका छन् । संरचनागत तथा संस्थागत व्यवस्थातर्फ हरेक जिल्ला अदालतमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा तहसीलदारको नेतृत्व र नियन्त्रणमा छुट्टै फाँट-तहसील शाखा खडा गरिएको र त्यसमाफत फैसलाको कार्यान्वयन हुने गरेको धेरै लामो समय भइसकेको छ । त्यस्तै फैसला कार्यान्वयनको लागि जिल्ला न्यायाधीशलाई उत्तरदायी बनाइएको छ । न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले फैसला कार्यान्वयनको समय तालिका (Calendar) नै बनाएर लागू गर्न अदालतलाई अड्याएको छ ।

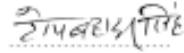
फैसला कार्यान्वयन भएन, भएपनि हिलार्दै भयो, फैसलाले दोषी करार गरेको ठूलो संख्याका व्यक्तिहरूले सजाय पाएनन्, फैसलाहरू कागजी मात्र बन्न थाले भन्ने गुनासाहरू प्रशस्त रहेका छन् । फैसलाको कार्यान्वयन समयमा नहुँदा न्यायालयप्रति जनताको विश्वास र अपनत्व (Ownership) गुम्दै गएको अवस्था छ । सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदनहरूको अवलोकन तथा अध्ययनबाट पनि फैसला कार्यान्वयनको स्थिति त्यति सन्तोषजनक देखिएको छैन । फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा रहे भएका समस्याहरू पत्ता लगाई समाधानका उपायहरू सुल्झाउन सकिँएमा यसले निश्चय नै आगामी दिनमा फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा मद्दत पुऱ्याउन सक्ने हुन्छ ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी छुट्टै खोजमूलक अनुसन्धान हालसम्म भएको रहेनछ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी न्याय र कानूनका क्षेत्रमा अनुसन्धानमूलक कार्य गर्ने समेतको उद्देश्य लिएर स्थापित यस राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने गराउने निश्चय गरे अनुरूप अनुसन्धानकर्ताहरूबाट प्राप्त प्रस्ताव वमोजिम यो अनुसन्धानमूलक अध्ययन शुरू भयो ।

२१५

प्रस्तुत खोजमूलक अध्ययनबाट अदालतका साधारण क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा विभिन्न जिल्लाहरूमा स्थलगत अध्ययन, तथ्याङ्क संकलन तथा विश्लेषण भएको छ, समस्याहरूको पहिचान भएको छ, समस्याका कारण र प्रभावहरूलाई पनि औल्याइएको छ। विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको पर्याप्तता-अपर्याप्तता तथा अन्य देशका व्यवस्थाहरूका साथै समस्या समाधानका लागि गर्नुपर्ने कार्यका सम्बन्धमा सुझावहरू समेत दिने गरी प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक अध्ययन सामग्री तयार भएको छ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू विषयक यस अनुसन्धानमूलक अध्ययन सामग्री तयार गर्नु हुने अनुसन्धानकर्ताहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। विशेषतः सीमित श्रोत, साधन, समय-सीमा तथा विषम परिस्थितिको बावजूद पनि यो अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी प्रस्तुत गरिएको छ। यो अनुसन्धानमूलक अध्ययन सामग्री फैसला कार्यान्वयनका क्षेत्रमा नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहको फाँटसम्मका सम्बन्धित निकाय तथा पक्षहरूको लागि मनन तथा अनुकरणयोग्य तथा मार्गदर्शक हुनेछ, भन्ने प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ। आगामी दिनमा पनि न्याय र कानूनका क्षेत्रमा यस्ता अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिष्ठानले गर्दै जाने नै छ, भन्ने सम्बन्धित सबैलाई विश्वस्त गराउन चाहन्छु।

(टोपबहादुर सिंह)
कार्यकारी निर्देशक

भूमिका

फैसलाले निर्धारण गरेको दण्ड जरिवाना असुल तहसील भएन वा पीडित पक्षलाई प्रदान गरिएको उपचार कार्यान्वयनको तहवाट प्राप्त भएन भने अदालतबाट गरिएका फैसलाहरु निरर्थक सावित हुन पुग्दछन् । जसले न्यायपालिकाप्रतिको आम धारणामा नै नकारात्मक असर पार्न सक्छ । यसो हुदाँहुँदै पनि फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्र समस्याग्रस्त बन्दै गएको छ । तर कुनैपनि समस्याको अनुभूति मात्र पर्याप्त हुँदैन, त्यसका लागि समाधानका उपायहरुको खोजी गर्दै समस्या समाधान गर्ने सार्थक प्रयास पनि थालनी गर्नु पर्दछ । कुनै पनि समस्याको समाधान गर्ने हो भने थुप्रै प्रश्नको जवाफ खोज्नु पर्ने हुन्छ, जुन सहज हुँदैन ।

अदालतबाट भएका फैसलाको स्थिति के कस्तो रहेको छ ? फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था पर्याप्त छन् कि छैनन् ? फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षमा हामी स्पष्ट छौ कि छैनौ ? तुलनात्मक विधिशास्त्र तथा कानूनमा के कस्ता राम्रा व्यवस्थाहरु भेटिन्छन्, जसलाई हामी कानूनी सुधारमा प्रयोग गर्न सक्छौ ? फैसला कार्यान्वयनमा के कस्ता समस्याहरु विद्यमान रहेका छन् ? ती समस्याहरु सिर्जना हुनुका कारणहरु के के हुन सक्छन् ? त्यस्ता समस्याहरुले न्याय प्रणालीमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ ? देखिएका समस्याको समाधानका लागि नीतिगत, संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा के गर्नु उपयुक्त हुन सक्छ ? यी र यस्ता थुप्रै प्रश्नको जवाफ खोज्दै वस्तुनिष्ठ अध्ययन गरी सुधारका लागि सुझावको कार्ययोजना समेत प्रस्तुत गर्नु आवश्यक छ भन्ने यथार्थबोध गरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरु सम्बन्धमा बृहत (extensive) अध्ययन हुनुपर्ने ठहर गरेको हो ।

अध्ययनको प्रारम्भ अघि नै प्रस्तुत अध्ययनको अवधारणा पत्र (अनुसन्धान प्रस्ताव) तयार गरी पहिलो चरणमा काठमाडौं उपत्यकाका तीनवटै जिल्ला अदालतहरुको स्थलगत अवलोकन र केही जिल्लामा गरिएको प्रश्नावली सर्वेक्षण वाट संकलित सूचना र तथ्यांकका आधारमा तयार पारिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनलाई सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशज्यूहरु समेतको उपस्थितिमा प्रस्तुत गरी प्राप्त भएका सुझावहरुलाई समेत मद्देनजर गर्दै अध्ययनलाई अगाडि बढाइयो । अध्ययनका क्रममा महेन्द्रनगर, भैरहवा र विराटनगरमा प्रतिष्ठानका तर्फबाट आयोजित क्षेत्रीय अन्तरक्रिया कार्यक्रममा अध्ययनबाट पहिचान गरिएका समस्याहरु प्रस्तुत गरी समाधानका उपायहरु खोज्ने जमर्को गरिएको थियो । सो अन्तरक्रिया कार्यक्रममा जुटेको सहभागिता र अध्ययनप्रति देखाइएको चासोबाट पनि अध्ययनको औचित्य र आवश्यकता पुष्टि हुन पुग्यो ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तथ्यांकहरुको विश्लेषणबाट समस्याको गहिराई अनुभूत गर्न सकिएपनि स्थलगत अवलोकनको क्रममा देखिएका समस्या, सरोकारवाला पक्षबाट अभिव्यक्त भएका विचारहरु र माननीय न्यायाधीशहरुका अनुभूत धारणाहरुबाट यो अध्ययन साच्चिकै लाभान्वित भएको छ । अध्ययनलाई यथार्थपरक बनाउने प्रयास स्वरुप सरोकारवाला पक्षसँग प्रश्नवलीका माध्यमबाट, छलफलबाट, अन्तरक्रियाबाट र सरोकारवाला निकायका नेतृत्वदायी पदाधिकारीसँगको अन्तर्वाताका माध्यमबाट व्यक्त अभिमत संकलन गरिएको थियो । त्यसरी संकलन गरिएका तथ्यांक र सूचनाहरुलाई प्रस्तुत प्रतिवेदनमा यथार्थपरक रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययनबाट पहिचान गरिएका

समस्याहरूको समाधानका लागि आवश्यक प्रक्रियाहरू अघि बढाउन यो अध्ययन प्रतिवेदन सहयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

यसरी बृहत् रूपमा गरिएको यो अध्ययन फैसला कार्यान्वयनको सम्बन्धमा गरिएको सम्भवत् पहिलो संस्थागत अध्ययन हो भन्ने हाम्रो ठम्याइ रहेको छ । सैद्धान्तिक, संवेदनात्मक र व्यावहारिक पक्षको समग्र स्थितिको विश्लेषणसमेत गरिएको र सुधारका लागि प्रष्ट सुझावहरू सहितको प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदनबाट यो क्षेत्रको सुधारका लागि प्रभावकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालनको आधार खडा हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

अनुसन्धानकर्ता

धन्यवाद

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्या र समाधानका उपायहरू विषयमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गराउने राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको निर्णय आफैमा महत्वपूर्ण थियो । त्यस्तो महत्वपूर्ण विषयमा बृहत्तरूपमा गरिने अध्ययनको अवसर प्रदान गरिएकोमा प्रतिष्ठानप्रति हामी हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । अध्ययनको सिलसिलामा न्यायपालिकाको नेतृत्वदायी भूमिकामा रहनु भएका तत्कालीन सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशज्यूबाट फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा न्यायपालिकाले अवलम्बन गर्ने नीति कार्यक्रमका बारेमा व्यक्त भएका विचारहरूका लागि हामी वहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । काठमाडौं उपत्यकास्थित तीनवटै जिल्ला अदालतहरूको स्थलगत अवलोकनपछि तयार पारिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनको प्रस्तुतिका क्रममा उपस्थित भई महत्वपूर्ण सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहुने सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशद्वय श्री खिलराज रेग्मी र श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूप्रति पनि हामी आभारी छौं । फैसला कार्यान्वयनमा आफ्नो संस्थाको भूमिका र फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन खोजिनुपर्ने उपायहरूका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण विचारहरू व्यक्त गर्नु हुने तत्कालीन सम्माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री यज्ञमूर्ति बज्जाडेज्यूप्रति पनि हामी कृतज्ञ छौं ।

अध्ययनका सिलसिलामा आ-आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरी अध्ययनका लागि खुराक प्रदान गर्नु हुने माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री रणबहादुर वम, माननीय जिल्ला न्यायाधीशहरू श्री नारायणप्रसाद दाहाल, रमेश पोखरेल र श्री तेजबहादुर कार्कीप्रति पनि हामी आभारी छौं । फैसला कार्यान्वयनमा प्रहरी प्रशासनको भूमिका र संस्थागत सोचका बारेमा प्रकाश पारी सहयोग गर्नु हुने प्रहरी नायव महानिरीक्षक श्री रविन्द्रप्रताप शाहज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं । अध्ययनका सिलसिलामा हाम्रो अनुरोधलाई स्वीकार गरी छलफलमा सहभागी हुनु हुने सम्पूर्ण माननीय न्यायाधीशहरू, सेस्तेदारहरू, तहसीलदारहरू, अदालतका कर्मचारी मित्रहरू र अन्य निकायका पदाधिकारीहरू प्रति पनि हामी आभारी छौं ।

प्रस्तुत अनुसन्धानको सिलसिलामा विराटनगरमा आयोजित गरिएको क्षेत्रीय अन्तरक्रिया कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिको रूपमा उपस्थित भै महत्वपूर्ण निर्देशन दिनु हुने सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्माज्यूप्रति हामी आभारी छौं । त्यस्तै भैरहवामा आयोजित कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि पुनरावेदन अदालत, वुटवलका माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला र महेन्द्रनगरमा आयोजित कार्यक्रमका सभापति पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरका माननीय का.मु.मुख्य न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुलीप्रति पनि हामी हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं । अनुसन्धानको क्रममा कार्यक्रम संयोजन तथा व्यवस्थापन समेतमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने प्रतिष्ठानका तत्कालीन रजिष्ट्रार अग्नि प्रसाद थपलियालाई हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

अनुसन्धानकर्ता

विषय सूची

विषयवस्तु	पृष्ठ
कार्यकारी सारांश	क
परिच्छेद एक: प्रारम्भिक	१
१.१ विषय प्रवेश	१
१.२ अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य	१
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वअध्ययनको समीक्षा	३
१.५ तथ्यांकको संकलन र अनुसन्धान विधि	४
१.६ अध्ययनको सीमा	४
१.७ अध्ययनको स्वरूप	५
परिच्छेद दुई: पूर्व अध्ययनहरूको समीक्षा	६
२.१ विषय प्रवेश	६
२.२ उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८	६
२.३ शाही न्याय सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०४०	७
२.४ सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू, सर्वोच्च अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू	८
२.५ अदालत व्यवस्थापन सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन, २०५५	१०
२.६ अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०५८	११
२.७ फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, २०५८	१३
२.८ अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता (मस्यौदा), २०५९	१३
२.९ दुनियावादी मुद्दा कार्यविधि दिग्दर्शन, २०६१	१५
२.१० न्यायपालिकाको पन्चवर्षिय रणनीतिक योजना (२०६१-०६२)	१६
२.११ कैद दण्ड जरिवानाको लगत असूल फछ्छ्यौट गर्ने सम्बन्धी सुझाव दिन गठित समितिको प्रतिवेदन, २०६२१७	१८
२.१२ फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६२	१८
२.१३ अदालत कार्य विवरण निर्देशिका, २०६४	१८
२.१४ निष्कर्ष	१९
परिच्छेद तीन: फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण	२०
३.१ विषय प्रवेश	२०
३.२ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी संरचनागत व्यवस्था	२०
३.३ तहसीलदारको काम र कर्तव्य	२१
३.४ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण	२१
३.४.१ अधिकारक्षेत्र	२१
३.४.२ तहसीलदारको आदेश उपरको उजुरी	२२
३.५ फैसला I कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्त सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था	२३

३.५.१	विगो भराउने सम्बन्धी	२४
३.५.२	चलन चलाउने सम्बन्धी	२६
३.५.३	अंश वण्डा सम्बन्धी	२६
३.६	दण्ड जरिवाना असुल तहसील सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था	२८
३.७	निष्कर्ष	३०
	परिच्छेद चारः फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन	३१
४.१.	विषय प्रवेश	३१
४.२.	दण्ड र यसको कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक व्यवस्था	३१
४.२.१	दण्ड सजायसँग जोडिएका सैद्धान्तिक प्रश्न	३१
४.२.२	दण्ड सुधार सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू	३३
४.२.३	सजाय गाभ्ने वा अलग-अलग गणना गर्ने	३५
४.२.४	दण्ड र यसका प्रकार	३५
	४.२.४.१. कैद र अनिवार्य कैद	३६
	४.२.४.२ जन्मकैद	३७
	४.२.४.३ कैदको सजाय	३८
	४.२.४.४ जरिवाना	३९
	४.२.४.५ सम्पत्ति जफत गर्ने	४२
	४.२.४.६ क्षतिपूर्ति	४२
	४.२.४.७ कैदका विकल्प	४३
४.२.५	कारागार र यसको व्यवस्थापन	४९
	४.२.५.१ संस्थागत दण्ड व्यवस्थाहरू (सं.रा.अमेरिका)	४९
	४.२.५.२ बन्दीहरूका अधिकारहरू (सं.रा.अमेरिका)	५०
	४.२.५.३ कारागारको वर्गीकरण (भारत)	५०
४.२.६	समुदायमा आधारित दण्ड व्यवस्थाहरू (सं.रा.अमेरिका)	५१
	४.२.६.१ प्रोवेशन (अमेरिका)	५१
	४.२.६.२ प्यारोलमा छुटकारा (सं.रा.अमेरिका)	५१
४.३.	देवानी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन	५२
४.३.१	भारत	५२
४.३.२	जर्मनी	५४
४.३.३	बेलायत र वेल्स	५९
४.३.४	फ्रान्स	६६
४.४	निष्कर्ष	७६
	परिच्छेद पाँचः फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना एवं तथ्यांकहरूको विश्लेषण	७७
५.१	विषय प्रवेश	७७
५.२	दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौट	७७
५.३	फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी निवेदनहरूको फछ्यौट	७८
५.४	फैसला कार्यान्वयनमा लागेको समयवधि	७९
५.५	सर्वेक्षणको क्रममा देखिएका तथ्य	८०
५.६	निष्कर्ष	८२

	परिच्छेद छः फ़ैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था सम्बन्धी अध्ययन एवं	८३
६.१	सर्वेक्षण	८३
६.२	विषय प्रवेश	८३
६.३	स्थलगत अध्ययन र अन्तरक्रिया कार्यक्रमबाट प्राप्त सूचनाहरु	८५
६.४	फ़ैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयका विज्ञहरु र सरोकारवाला निकायका नेतृत्व वर्गका विचारहरु	८७
६.५	प्रश्नावली सर्वेक्षण र त्यसको विश्लेषण	९६
	निष्कर्ष	९६
	परिच्छेद सातः समस्या र समाधानका उपायहरु	९७
७.१.	समस्याहरु	९७
७.१.१	मूलभूत समस्याहरु	९८
७.१.२	विषयगत समस्याहरु	९८
	७.१.२.१ विगो भराउने सम्बन्धी समस्याहरु	९८
	७.१.२.२ चलन चलाउने सम्बन्धी समस्याहरु	९९
	७.१.२.३ अंश वण्डा छुटयाउने सम्बन्धी समस्याहरु	१००
	७.१.२.४ दण्ड जरिवाना असुल तहसील सम्बन्धी समस्याहरु	१००
	७.१.२.५ तहसील जिन्सी सम्बन्धी समस्याहरु	१०३
७.२	समस्याले पारेको प्रभाव	१०३
७.३	समस्या सिर्जना हुनुका मुख्य कारणहरु	१०४
७.४	समस्या समाधानका उपायहरु	१०४
७.५	निष्कर्ष	१२३
	परिच्छेद आठः उपसंहार	१२५
	अनुसूचीहरु	१२७
१.	अनुसन्धानको क्रममा सम्पर्क गरिएका र सहभागी भएका व्यक्तिहरुको विवरण	१२७
२.	सर्वेक्षणमा प्रयोग गरिएको प्रश्नावली	१३८
३.	अन्तर्क्रिया कार्यक्रमका तस्वीरहरु	१४१
४.	तहसील जिन्सीका सामान : एक झलक	१४४

प्रतिवेदनभित्र

१. तालिकाहरूको विवरण

तालिका नं.	तालिकाको विवरण	पेज नं.
१	फौजदारी दायित्व व्यहोर्नुपर्ने उमेर	४६
२	दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौटको अवस्था	७७
३	कैदको लगत फछ्यौटको अवस्था	७७
४	फैसला कार्यान्वयनका निवेदनहरूको फछ्यौटको अवस्था	७८
५	फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयगत विवरण	७८
६	फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरूको लगत फछ्यौटको अवस्था	७९
७	समयावधीका आधारमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरूको वर्गिकरण	७९
८	विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौटको अवस्था	८०
९	विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा कैदको लगत फछ्यौटको अवस्था	८१
१०	विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनका दरखास्तहरूको लगत फछ्यौटको अवस्था	८२

२. चार्टहरूको विवरण

चार्ट १	फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था	८८
चार्ट २	फैसला कार्यान्वयनमा लाग्ने समयावधि	८८
चार्ट ३	फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नुको कारण	८९
चार्ट ४	मुद्दाका पक्षसँग कर्मचारीको व्यवहार	९०
चार्ट ५	फैसला कार्यान्वयन कसले गर्ने	९०
चार्ट ६	फैसला कार्यान्वयनमा सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण क्षेत्र	९१
चार्ट ७	न्यायिक प्रहरीको आवश्यकता	९१
चार्ट ८	विद्यमान कानूनी व्यवस्था	९२
चार्ट ९	सुधारका लागि अब के गर्नुपर्ला ?	९२
चार्ट १०	प्रहरी प्रशासनको भूमिका	९३
चार्ट ११	फैसला कार्यान्वयनमा पक्षको अग्रसरता	९३
चार्ट १२	न्याय प्रशासन भित्र फैसला कार्यान्वयनको पक्ष	९४
चार्ट १३	फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनुमा जिम्मेवार को ?	९५
चार्ट १४	फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि अब के गर्नुपर्ला ?	९५

कार्यकारी सारांश

१. प्रारम्भ

फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै वास्तविक अर्थमा न्याय प्राप्त हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पनि न्यायपालिकाले नै वहन गर्नु पर्ने गरी जिल्ला अदालतको कार्यक्षेत्र भित्र त्यसलाई समावेश गरिएको छ। सोही जिम्मेवारीअनुसार अन्तिम भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन हरेक जिल्ला अदालतमा रहने तहसील शाखाले गर्ने गराउने गर्दछ। दण्ड जरिवानाको लगत अभिलेख, जिन्सी सामानको व्यवस्थापन तथा अन्तिम रूपमा रहेका फैसला र आदेशको कार्यान्वयनका लागि परेका दर्खास्तहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व तहसीलदारलाई सुम्पिएको पाइन्छ। फैसलाको कार्यान्वयन छिटो, छरितो र प्रभावकारी रूपमा गरिएमा नै मुद्दाका पक्षहरूले वास्तविक अर्थमा न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति गर्ने गर्दछन् र त्यसबाट नै साँचो अर्थमा न्याय प्रदान गरिएको पनि ठहरिन्छ। यसैबाट अदालतप्रतिको आस्था र विश्वसनीयता अभिवृद्धि हुन्छ। अदालतबाट हुने फैसलाले व्यक्तिको अधिकारको पुष्टि, न्याय र अन्यायको सीमा निर्धारणका साथै प्रमाणको आधारमा सत्यको किटान गर्दछ। त्यसैले फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा वस्तुनिष्ठ अध्ययनको आवश्यकताबोध गरी यो अनुसन्धानमूलक अध्ययनलाई अधि बढाइएको हो।

२. अध्ययनको उद्देश्य

फैसलाको सफल कार्यान्वयनबाट मात्र न्यायले सार्थकता प्राप्त गर्नसक्ने हुँदा अदालतबाट भएका फैसलाको कार्यान्वयन पक्षमा केन्द्रित भई देहायका प्रश्नहरूको जवाफ खोज्नुका साथै अनुसन्धानमूलक अध्ययनको माध्यमबाट वस्तुगत रूपमा समस्याको पहिचान गरी समाधानका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

- * अदालतबाट भएका फैसलाहरूको स्थिति के कस्तो रहेको छ ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्थाहरू पर्याप्त छन् कि छैनन् ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अवधारणागत पक्षमा हामी स्पष्ट छौं कि छैनौं ?
- * तुलनात्मक विधिशास्त्र वा कानूनमा के कस्ता राम्रा व्यवस्थाहरू भेटिन्छन् जसबाट हामी सकारात्मक रूपमा अधि बढ्न सक्छौं ?
- * फैसला कार्यान्वयनमा के कस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् ?
- * ती समस्या सिर्जना हुनुका मुख्य कारणहरू के के हुन सक्छन् ?
- * त्यस्ता समस्याले न्याय प्रणालीमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याको समाधानका लागि नीतिगत, संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा अव के गर्नु उपयुक्त हुन सक्छ ?

३. अध्ययनको स्वरूप

यस अध्ययनलाई विभिन्न ७ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरी सोही आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ। प्रथम परिच्छेदलाई प्रारम्भिक नामाकरण गरिएको छ, जसमा परिचय, अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, पूर्व अध्ययनको समीक्षा, तथ्यांकहरूको संकलन र अनुसन्धान विधि, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको स्वरूप

जस्ता विषयहरु समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी दोस्रो परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा यस अघि भएका अध्ययनहरुको समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको बारेमा विश्लेषण गर्नेछ, भने चौथो परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा भारत, वेलायत, अमेरिका, जर्मनी र फ्रान्स लगायतका मुलुकहरुको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र अभ्यासलाई समेटिएको छ । पाँचौं परिच्छेदमा अध्ययनको क्रममा संकलित सूचना एवं तथ्यांकहरुको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनका आधारमा तथ्यांकीय विश्लेषण गरिएको छ । छैठौं परिच्छेदले स्थलगत अवलोकन गरिएका अदालतहरुको अवस्था, सरोकारवालाहरुको अभिमत र विज्ञहरुको विचारका साथै प्रश्नावली सर्वेक्षणबाट प्राप्त सूचना समेतका आधारमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ, भने सातौं परिच्छेदमा निष्कर्ष र सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा समस्याहरुको पहिचान गरी समस्या समाधानका उपायहरु समेत सुझाईएको छ ।

४. पूर्व अध्ययनहरुको समीक्षा

यस अध्ययनका क्रममा फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा विगतमा भए गरेका प्रयासहरुको सम्बन्धमा पनि विश्लेषण गरिएको छ । त्यसक्रममा उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८, शाही न्याय सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०४०, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरु तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरुको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरु, अदालत व्यवस्थापन सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन, २०५५, अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०५८, फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, २०५८, अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता (मस्यौदा), २०५९, न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-०६२) लगायतका दस्तावेजहरुको अध्ययन गरी तिनीहरुको कार्यान्वयनको अवस्था समेतलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

५. विद्यमान कानूनी व्यवस्था

अध्ययनका सिलसिलामा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको अध्ययनका साथै यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरु र हाम्रो कार्यान्वयन अभ्यासका बारेमा विवेचना गरिएको छ । यसक्रममा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी संरचना र कार्यविधिका बारेमा पनि संक्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी अदालत स्वयम्ले नै ग्रहण गर्दै आइरहेको हाम्रो सन्दर्भमा न्यायपालिकाको जुनसुकै तहबाट अन्तिम भएर रहेका फैसलाहरुको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी न्यायपालिकाको तहगत संरचनामा सबैभन्दा तल्लो अर्थात् शुरु तहको अदालतका रूपमा रहेको जिल्ला अदालतलाई सुम्पिएको पाइन्छ । यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ का अतिरिक्त मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा समेत दण्ड जरिवाना असुल तहसील, कैद सजायको असुली र फैसला कार्यान्वयनका विविध पक्षलाई समेटिएको पाइन्छ । यस आधारमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ र मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महललाई नै फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रमुख कानूनी व्यवस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

६. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन

अध्ययनलाई हाम्रो आफ्नो सन्दर्भमा मात्र सीमित नराखी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा अन्य मुलुकहरुले अवलम्बन गरेको कानूनी प्रणाली र त्यस सम्बन्धी अभ्यासका बारेमा पनि तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यसक्रममा विभिन्न कानून प्रणाली अवलम्बन गर्ने राष्ट्र समूहहरुलाई समेट्ने गरी भारत, वेलायत, जर्मनी र फ्रान्स लगायतका मुलुकहरुले फैसला कार्यान्वयनमा अगिकार गरेको कानूनी व्यवस्था र अंगालेको पद्धतिलाई नियाल्ने कोशिस गरिएको छ ।

७. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना एवं तथ्यांकहरूको विश्लेषण

फैसला कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर रहेको तथ्यलाई अदालतका प्रकाशनहरू र पूर्वअध्ययनहरूले समेत देखाएका छन् । फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने चिन्ता र चासो ती प्रकाशनहरूमा पनि व्यक्त हुने गरेको पाइन्छ, तर तदनुरूप व्यवहारमा उतार्न नसकिएको अवस्था अध्ययनहरूबाट देखिएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा दण्ड, जरिवाना र कैदका साथै फैसला कार्यान्वयन (विगो भराउने, चलन चलाउने, वण्डा छुट्याउने, निकाश खुलाउने, घर भत्काउने, माना चामल भराउने) तर्फको लगत, फछ्यौट र बाँकीको तथ्यांकहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा केही जिल्ला अदालतहरूको फैसला कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा स्थलगत अध्ययन गरी तथ्यांकहरू संकलन गरिएको थियो । अध्ययनलाई अलि विस्तृत एवं सहभागितामूलक बनाई सरोकारवाला निकायहरू र जिम्मेवार पदाधिकारीहरूको दृष्टिकोण समेत बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो । त्यस सिलसिलामा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, अन्तरक्रिया एवं छलफलका माध्यमबाट पनि सूचना एवं तथ्यांकहरूको संकलन गरिएको थियो । त्यसरी संकलित सूचना एवं तथ्यांकहरूलाई विश्लेषण सहित प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।

८. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था सम्बन्धी सर्वेक्षण

फैसलाको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सरोकारवाला पक्षले गरेको अनुभव, त्यसप्रतिको संस्थागत/व्यक्तिगत दृष्टिकोण, सम्बन्धित निकायहरू बीचको सहकार्य र समन्वयको अवस्थासमेतलाई बुझ्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अनुसन्धानको क्रममा १८ वटा वस्तुगत प्रश्नहरू सहितको प्रश्नावली तयार गरी प्रश्नावली भर्न लगाइएको थियो । काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुर, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, कास्की, दोलखा, वर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाका न्यायाधीश, अदालतका कर्मचारी, कानून व्यवसायी, मुद्दाका पक्ष, स्थानीय प्रशासन र प्रहरी, नागरिक समाज, स्थानीय निकाय समेतका सरोकारवालाहरू समक्ष सो प्रश्नावली प्रस्तुत गरी मत संकलन गरिएको थियो । प्रश्नावली सर्वेक्षणबाट प्राप्त मतको विश्लेषण गर्दा फैसला कार्यान्वयनको समग्र अवस्था सन्तोषजनक नरहेको र यो क्षेत्र समस्याग्रस्त रहेको यथार्थ मात्र होइन फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नुमा अदालत प्रशासनका साथै मुद्दाका पक्षहरू समेत उत्तिकै जिम्मेवार रहेको तथ्य पनि उजागर हुन पुगेको छ । त्यसैगरी फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन कानूनी व्यवस्थाका साथै कार्यविधिगत व्यवस्था, संस्थागत संरचना र जनशक्ति लगायतका सबै पक्षमा यथोचित सुधारको अपरिहार्यता पनि औल्याइएको पाइएको छ ।

९. सर्वेक्षण र सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोण

अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको अनुसन्धानमूलक अध्ययनको सन्दर्भमा विभिन्न अदालतहरूको अवलोकन गरी प्राप्त सूचना र तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको थियो । फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित निकायका प्रमुख एवं सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूसँगको कुराकानीबाट फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा वहाँहरूको दृष्टिकोण प्राप्त भयो । यसै विषयमा भएका क्षेत्रीय अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरूबाट प्राप्त भएका सुझावहरूका साथै सरोकारवालाहरूसँग गरिएको छलफलबाट पनि महत्वपूर्ण सूचनाहरू प्राप्त भएका थिए । स्थलगत भ्रमणका सिलसिलामा सरोकारवालाहरूसँग गरिएको भेटघाटबाट फैसला कार्यान्वयनको क्रममा व्यावहारिक रूपमा भोग्नु परेका समस्याको बारेमा समेत जानकारी प्राप्त भयो । अध्ययन गरिएका अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्था त्यति सन्तोषजनक रहेको पाइएन । प्रायसः सबै अदालतहरूमा एकैखालका समस्याहरू रहेको पाइयो । फैसला कार्यान्वयनको पक्ष न्याय प्रशासनको पछिल्लो प्राथमिकतामा रहेको कुरालाई अध्ययनको क्रममा सबैले स्वीकार गरेको पाइयो । अदालतको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी

वर्तमान अवस्था प्रति कोही पनि सन्तुष्ट हुन सकेको पाइएन । फैसला कार्यान्वयनको अभिलेख र मुद्दाका पक्षहरूले पाएको दुःख र हैरानीको अवस्थालाई हेर्दा यसले समग्र न्याय प्रशासनको दारुण अवस्थाको चित्रण गरेको छ । देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनको तुलनामा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनको अवस्था भन्नु बढी चुनौतीपूर्ण रहेको पाइयो । अध्ययनको क्रममा पहिचान गरिएका साभ्ना समस्याहरूको प्रस्तुतिका साथै ती समस्याहरूको समाधानका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने दीर्घकालीन र अल्पकालीन उपायहरूलाई समेत प्रतिवेदनमा समेटिएको छ ।

१. मूलभूत समस्याहरू

समस्याहरूको वर्गीकरणमा साभ्ना समस्याका रूपमा रहेका समस्याहरूलाई देहायमा प्रस्तुत गरिएको छः

- * फैसला कार्यान्वयन गर्ने भनी तोकिएको जिल्ला अदालतको तहसील शाखामा स्रोत साधनको पूर्णतः अभाव रहेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले नयाँ किसिमका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन ।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि दर्खास्त दिने हदम्याद लामो भएकोले हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा नै पुनरावलोकनको आवश्यकता छ ।
- * तहसीलदारको आदेश उपर लाग्ने दण्ड सजायको ६१ नं. र अ.व. १७ नं. बमोजिमको निवेदनको अधिक अभ्यासले फैसला कार्यान्वयनमा अनावश्यक विलम्ब हुने गरेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा विभिन्न अदालतमा भिन्न भिन्न परिपाटी रहेको छ । कार्यविधिगत एकरूपता छैन ।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि दक्ष जनशक्तिको अभाव छ । भएका जनशक्तिलाई पनि यस विषयमा तालीम दिइएको छैन । दायरी राख्ने तरिकामा पनि भिन्नता रहेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका अस्पष्टता र जटिलता हटाउनका लागि उच्चस्तरीय संयन्त्रको अभाव खट्टिएको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सहयोगी सरोकारवाला निकायहरूसंग आपसी सहयोग र समन्वयको विकास हुन सकेको छैन ।
- * जिल्ला अदालत नियमावली बमोजिम बस्नु पर्ने विभिन्न समितिहरूको बैठक नियमित रूपमा बस्न नसकेको हुदा सो सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- * तपसील खण्डको अस्पष्टताका कारण पनि फैसला कार्यान्वयनमा अवरोध आउने गरेको छ ।
- * मध्यस्थताको निर्णय कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने कार्यविधिगत अस्पष्टता कायम रहेको छ ।
- * मुद्दा जित्ने (वादी पक्ष) पक्ष कमजोर भएको वा सामाजिक सहयोग जुटाउन सक्ने हैसियतमा नरहेको अवस्थामा फैसला कार्यान्वयन गर्न धेरै असजिलो छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनको काम कार्यकारिणीलाई जिम्मा दिनु पर्दछ, अदालतले गर्ने होइन भन्ने अवधारणा ठूलो संख्यामा प्रस्तुत भए पनि त्यसको अपेक्षित परिणामको कसैले विश्लेषण अनुमान गरेको पाइएन । यो विषयमा अवधारणागत स्पष्टताको आवश्यकता रहेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी छरिएर रहेका नजीरहरूले पनि कार्यान्वयनमा द्विविधा पर्ने गरेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अभिलेख व्यवस्थित रहेको छैन ।

२. समस्याले पारेको प्रभाव

माथिका तथ्य, तथ्याङ्क र सूचनाका आधारमा हेर्दा हाम्रा अदालतहरूको फैसला कार्यान्वयनको अवस्था समस्याग्रस्त देखियो। अदालतले गरेको फैसलाहरूको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्दा न्याय प्रशासनमा यस प्रकार प्रभाव पारेको पाइयो:-

- * अदालतप्रतिको जनविश्वासमा हास आउन थालेको छ।
- * अदालतका आदेश र फैसलाहरू कागजीरूपमा सीमित भएका छन्। जसले अदालत प्रतिको जनआस्थामा नकारात्मक प्रभाव पार्न बल पु-याएको छ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा लामो समय लाग्ने गरेको र धेरै जसो फैसलाहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुँदा मुद्दाका पक्षहरूमा निराशा छाएको छ।
- * यसले अदालतका अन्य कारवाही प्रति नकारात्मक टिप्पणी र आलोचना गर्नेहरूलाई नै मद्दत गरेको छ।
- * मान्छेहरू अन्याय सहन बाध्य भएका छन्। यसले कानूनको शासनप्रतिको प्रतिबद्धतालाई चुनौती दिएको छ।
- * कसूरदार ठहर भै कैद जरिवाना लागेका व्यक्तिहरू खुलेआम सार्वजनिक जीवनमा देखिँदा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना भएको छ।
- * शक्तिशालीलाई कानूनले छुदैन भन्ने गलत सन्देश प्रवाहित भएको छ।
- * पीडितहरूले भ्रम बढी पीडित भएको अनुभूति गरेका छन्।
- * असुरक्षाको स्थिति र उत्प्रेरणाका अभावका कारण स्थलगत रूपमा खटिने कर्मचारीहरू निराश छन्।
- * अदालतकै विकल्प खोज्ने प्रयासहरू भएका छन्। जसले कानूनी शासन प्रतिको निष्ठामा असर परेको छ।
- * अदालतबाट भएका राम्रा काम कारवाहीको प्रचार प्रसार हुन सकेन। नकारात्मक कुराहरूमात्र बढी चर्चामा आउँदा अदालत प्रति अविश्वास बढ्यो।

३ समस्या सिर्जना हुनुका मुख्य कारणहरू

- * पुरानो, अधुरो र अपुरो कानूनी व्यवस्थाले नयाँ समस्यालाई सम्बोधन गर्न सकेन।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई न्याय प्रशासनको सबै भन्दा पछिल्लो प्राथमिकतामा राखियो। महत्व दिइएन।
- * फैसला कार्यान्वयन गर्ने दिशामा राज्य संयन्त्र उदासीन देखियो। यसलाई मुद्दाका पक्षको दायित्वको रूपमा हेरियो।
- * अपराधीहरूको संरक्षण गर्ने तर्फ राज्यशक्तिको उपल्लो तहका व्यक्तिहरू पनि संलग्न रहेको आरोपलाई खण्डन गर्न सकिएन।
- * नागरिक समाज पनि अदालतका फैसलाको कार्यान्वयन अवस्था प्रति अनभिज्ञ रहयो।
- * सरोकारवाला निकायहरू बीच सहयोग समन्वय र सहकार्यको संस्कृति विकास हुन सकेन।
- * एक अर्कामाथि दोष पन्छाएर आफू उम्किने प्रयास भयो। समस्यालाई समाधान गर्ने प्रयत्न भएन।
- * अपराधीलाई सजाय दिलाउने तर्फ हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनमा पनि धेरै कमजोरी देखिए।
- * कारवाही प्रक्रियामा कार्यान्वयन पक्षलाई वेवास्ता गरियो।
- * अदालती अभिलेखहरू व्यवस्थित हुन सकेनन्।
- * अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई गर्ने सबै एकाईहरूले आफ्नो जिम्मेवारीलाई औपचारिकताको रूपमा लिए।
- * फैसला कार्यान्वयनको विषयमा सार्वजनिक जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको अभाव देखियो।
- * तल्लो तहका जनशक्तिलाई जिम्मेवारी दिएर नेतृत्व तह पन्छिए जस्तो देखियो।
- * अदालतले पनि यस सन्दर्भमा कुनै योजना कार्यक्रम बनाउने वा सरकारसंग अडान राख्ने प्रयास गरेन। यथास्थितिमा चल्ने संस्कृतिले सुधार तर्फ अगाडि बढन दिएन।
- * अदालतबाट भएका काम कारवाहीको उचित प्रचार प्रसार पनि भएन।

४ समस्या समाधानका उपायहरू

अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धी अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट पहिचान गरिएका माथि उल्लिखित समस्याहरू सबै अदालतका साभ्ना समस्याका रूपमा रहेको देखिन्छ भने ती समस्याहरूको समाधानका लागि विभिन्न उपायहरू अँगाल्न सकिने देखिन्छ। समस्या समाधानका उपायहरूलाई साभ्ना उपाय र विषयगत उपायका रूपमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसमध्येका प्रमुख उपायहरू देहाय वमोजिम रहेकाछन्।

क. संस्थागत सुधार

- * फैसला कार्यान्वयनको सम्पूर्ण उत्तरदायित्व तहसीलदारलाई सम्पिनु पर्दछ। तहसीलदारलाई फैसला कार्यान्वयन अधिकारीको रूपमा स्थापित गर्नुपर्दछ।
- * तहसीलदारको जिम्मेवारी र सम्पादन गर्ने कामको प्रकृति र त्यसको गहनताका आधारमा तहसीलदारको दरबन्दी पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ। सबै अदालतमा तहसीलदारको काम अधिकृतस्तरको कर्मचारीबाट सम्पादन गराउनु उपयुक्त देखिन्छ। सेस्तेदार शाखा अधिकृत भएको ठाउँमा तहसीलको कामको जिम्मा पनि सेस्तेदारलाई नै दिनु उपयुक्त हुन्छ।
- * तहसील शाखालाई भौतिक रूपमा स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु पर्दछ र यसलाई न्याय प्रशासनको अत्यन्त महत्वपूर्ण शाखाको रूपमा व्यवहार गरिनु पर्दछ।
- * सवारी साधन सञ्चालन हुने इलाकामा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यमा प्रयोग गर्नका लागि आवश्यक संख्यामा विद्युतीय साइकल उपलब्ध गराउनु पर्दछ।
- * तहसीलमा काम गर्ने कर्मचारीहरूको दक्षता अभिवृद्धि गर्नका लागि व्यावहारिक रूपमा मद्दत पुग्ने खालको विशिष्ट तालीम कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ।
- * फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई समेत विचार गरी तहसील शाखाका लागि प्रशस्त ठाउँ सहितको कार्यालय व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ। फैसला कार्यान्वयनको चापका आधारमा कम्तीमा दश ओटा जिल्लाहरूलाई चालक र पर्याप्त इन्धन सहितको विशेष संकेत र साइरन जडित पिक अप भ्यान उपलब्ध गराइ आवश्यकता अनुसार त्यस्तो भ्यान आसपासका जिल्लाहरूको फैसला कार्यान्वयनका लागि समेत प्रयोग गर्ने प्रबन्ध गर्न सकिन्छ। फैसला वा आदेशको कार्यान्वयनका लागि बाहेक अन्य प्रयोजनमा त्यस्तो भ्यान प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरिनु पर्दछ।
- * मुद्दा हारी अर्को पक्षलाई तिर्नु, बुझाउनु, छोड्नु पर्ने पक्षले फैसला र प्रचलित कानूनले निर्धारण गरेको दायित्व पूरा नगरेमा पनि कुनै जिम्मेवारी लिनु नपर्ने वर्तमान पद्धतिमा पुनरावलोकन गरिनु आवश्यक छ। अदालतको फैसला वा आदेशको अवज्ञा गर्ने व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्ने जिम्मेवारी किटानी गरी त्यस्तो जिम्मेवारीका वारेमा सार्वजनिक सञ्चार माध्यमबाट प्रकाशित प्रसारित गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ।
- * प्रस्तावित फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दिग्दर्शनलाई अभि बढी स्पष्ट बनाउनु पर्दछ। सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया गरी सो दिग्दर्शनलाई लागू गरिनु पर्दछ।
- * अदालतको काम कारवाहीमा सहयोग गरी नागरिक हक अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्यमा सघाउन आवश्यक प्रचार प्रसार गरिनु पर्दछ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी हाल सम्मको अभिलेखलाई एउटै ढाँचामा सबै अदालतमा व्यवस्थित बनाउनका लागि अभियान सञ्चालन गरिनु पर्दछ।
- * अदालत व्यवस्थापन समिति र न्याय क्षेत्र समन्वय समितिलाई क्रियाशील बनाई सरोकारवाला निकायहरूबाट फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा सहयोग जुटाउने तर्फ प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसका लागि केन्द्रीय न्याय क्षेत्र समन्वय समितिले नियमित रूपमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी रणनीति र निर्देशन तयार गरी

तल्लो तह सम्म निर्देशित गर्नु पर्दछ । त्यस्तो निर्देशनको कार्यान्वयन सम्बन्धका लागि नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी पुनरावेदन तथा जिल्लास्तरीय न्याय क्षेत्र समन्वय समितिलाई क्रियाशील गर्नु पर्दछ । त्यस्तो समितिको बैठक नियमित रूपमा बस्ने र कार्य प्रगतिको समीक्षा गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काम कारवाहीलाई एकरूपतापूर्ण बनाउनका लागि दण्ड जरिवानाको लगत किताव, डायरी किताव, फैसला कार्यान्वयनका लागि दिइने दर्खास्त, जारी म्यादहरु, आदेशहरु, मुचुल्का, पर्चा जस्ता सबै लिखतहरुको ढाँचामा एकरूपता कायम गरी त्यसको प्रयोग गर्न बिधि समेत निर्धारण गरिनु पर्दछ । यसका लागि फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दिग्दर्शन तयार गरी प्रकाशित समेत गरिनु पर्दछ ।
- * पुनरावेदन तहबाट भएका फैसलाको जनाउ मुद्दाका पक्षले पाउने कानूनी व्यवस्थाको अनिवार्य पालना गरिनु पर्दछ ।

स्व. तहसीलदारले गरेको आदेश उपर सुनुवाई

दण्ड सजायको ६१ नं. र अदालती बन्दोवस्तको १७ नं.को प्रयोगका लागि स्पष्ट आधारहरु निर्धारण गरिनु पर्दछ । त्यस्तो दर्खास्त किनारा गर्नका लागि निश्चित समयावधि किटान गरी सोही अवधि भित्र कार्य सम्पन्न गर्ने स्पष्ट कार्यविधि निर्धारण गरिनु पर्दछ । फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा जुनसुकै चरणमा पनि उजुरी लाग्ने आहिलेको परिपाटीमा तत्काल परिमार्जनको आवश्यकता छ ।

ग. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी नजीरको प्रकाशन

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी हाल सम्मका नजीरहरुलाई संकलन गरी नजीर समितिबाट छनौट गरी त्यस्ता स्वीकृत नजीरहरुको सँगालो प्रकाशन गरी सबै अदालत र सरोकारवाला समक्ष पुग्न सक्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित नजीर संग्रहको भाग १३ लाई अध्यावधिक गरी कार्यान्वयन तहका कर्मचारी सम्म पुऱ्याउनु पर्दछ ।

घ. तपसील खण्ड लेखन सम्बन्धी पाठ्य सामग्रीको तयारी

फैसलाको तपसील खण्डको अस्पष्टता र त्रुटिका कारण कार्यान्वयनमा समस्या परेको कुरालाई दृष्टिगत गरी फैसलाको तपसील खण्ड लेखन सम्बन्धी स्पष्ट निर्देशन सहितको पाठ्य सामग्री तयार गरिनु पर्दछ, र फैसला लेखने कार्यमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको अगुवाईमा यस सम्बन्धी प्रशिक्षण दिनुपर्दछ ।

ड. फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कामको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न, दण्ड जरिवानाको केन्द्रीय अभिलेख राख्न, तहसील जिन्सीको केन्द्रीय अभिलेख राख्नका लागि सर्वोच्च अदालत अन्तर्गत रहने गरी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना गर्नु पर्दछ, र सो निर्देशनालयको काम, कर्तव्य र अधिकार सर्वोच्च अदालत नियमावलीमा स्पष्ट गरिनु पर्दछ ।

च. फैसला कार्यान्वयनको तहमा मिलापत्रको व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयनका क्रममा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही तहसीलदारले मिलापत्र गराउन सक्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा संशोधन हुनु पर्दछ, र तहसीलमा विचाराधीन रहेका मुद्दाहरुलाई जिल्ला अदालत नियमावलीमा भएको मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था अनुरूप मेलमिलाप केन्द्रमा पठाउन सक्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

छ. पीडित राहत तथा फैसला कार्यान्वयन कोषको स्थापना

देवानी दायित्व सम्बन्धी फैसला कार्यान्वयनको चरणमा केही अवस्थामा हार्ने पक्षबाट कार्यान्वयनका लागि आवश्यक शुल्क दाखिल हुन नसक्ने तर फैसला तुरुन्तै कार्यान्वयन गरी जित्ने पक्षको संरक्षण गर्नु आवश्यक देखिएका मुद्दाहरूमा विशेषतः घर वा स्थायी संरचना भत्काउनु पर्ने अवस्थामा र माना चामल भराई दिनु पर्ने अवस्थामा समेत प्रयोग हुन सक्ने गरी यस्तो राहत कोषको व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिन्छ। यस्तो कोषमा दाखिल हुने रकम कानूनद्वारा नै प्रष्ट गरिनुपर्ने र सो को सञ्चालन, अनुगमन, मूल्यांकन समेतको शर्त फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले निर्धारण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

ज. तारिख थाम्ने थमाउने सम्बन्धी व्यवस्था

कार्यान्वयनसँगै जोडिएको अर्को जटिल समस्या कार्यान्वयनको चरणमा तारिख गुञ्जी कानून वमोजिम थाम्ने अवधि समाप्त भएपछि मुद्दा तामेलीमा राख्ने प्रचलनसँग सम्बन्धित छ। लामो समयसम्म मुद्दा लडी हक स्थापित गराई सकेको स्थितिमा तारिख गुञ्जैमा फैसलाद्वारा स्थापित हकको प्रचलन हुँदैन भन्नु अन्यायपूर्ण हुन्छ।

झ. हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयन समयमा हुन नसकेर न्याय प्रभावकारी हुन नसकेको जुन परिस्थिति विद्यमान रहेको छ, त्यसलाई समेत दृष्टिगत गर्दा फैसला कार्यान्वयनका लागि नयाँ मुद्दा जस्तो गरी छुट्टै दरखास्त दिनु पर्ने र त्यसका लागि वर्षौंको हदम्याद समेत दिने वर्तमान व्यवस्था तर्कसंगत र व्यवहारिक पनि छैन। मुद्दा जित्ने पक्षलाई फैसलाले स्थापित गरेको हक उपभोग गराई दिनु पनि अदालतको आफ्नै कर्तव्य हो। फैसला कार्यान्वयनबाट नै न्यायले जीवन्तता प्राप्त गर्दछ। त्यसैले गर्दा अदालतबाट फैसला हुँदा अन्त्य हुन्छ भन्ने सोचलाई त्यागी फैसला कार्यान्वयन भएपछि मात्र मुद्दा अन्त्य हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई हामीले पनि अंगाल्नु तर्कसंगत हुन्छ। त्यसैले दण्ड सजायको ४२, ४३, ४४, ४५ र ४६ नं. मा संशोधन गरी प्रत्येक मुद्दाको फैसलाको जानकारी सम्बन्धित तहसील शाखामा दिने व्यवस्था गरी अन्तिम भएको अवस्था देखिए तत्काल दुवै पक्षलाई सूचना दिई फैसलाको कार्यान्वयन प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्दछ।

ञ. सूचना सञ्जालको निर्माण र व्यवस्थापन

सर्वोच्च अदालतको नेतृत्व र पहलमा फैसला कार्यान्वयनलाई सूचना प्रविधिसँग जोड्नका लागि उपयुक्त Software को निर्माण गर्ने, सो Software को प्रयोग नमूना अदालतबाट प्रारम्भ गर्ने र निश्चित अवधि पछि यसको पुनरावलोकन/मूल्यांकन गरी सुधारिएको स्वरूपमा मुलकभरिका सबै अदालतमा चरणबद्ध रूपमा लागू गर्नु पर्ने देखिन्छ।

यस्तो सूचना सञ्जालको विकास गर्ने, अद्यावधिक गर्ने, प्रयोगकर्ता मैत्री बनाउने, सरोकारवालाहरूको सूचनामा पहुँच पुऱ्याउने कार्य फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ। यस्तो सूचना सञ्जालसँग सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकास कार्यक्रम राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मार्फत सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

ट. तुलनात्मक विधिशास्त्रका अनुकरणयोग्य विषयको प्रासंगिकता

प्रस्तुत अध्ययनको परिच्छेद चारमा फौजदारी खण्डमा विभिन्न देशका र देवानी खण्डमा भारत, फ्रान्स र जर्मनीका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको विस्तृत विवेचना गरिएको छ। दण्ड सजाय र फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू विभिन्न देशको आफ्नै परिस्थितिमा विकसित भएका ऐतिहासिक

घटनाहरुबाट अनुप्राणित भई वर्तमानका कानूनी र न्यायिक समस्याहरुलाई सम्बोधन गर्नका लागि राखिएका हुन् । तसर्थ एक देशको व्यवस्था अर्को देशमा सोही रूपमा लागू गर्न सकिँदैन । तथापि तुलनात्मक विधिशास्त्रका केही कुराहरु हाम्रो दण्ड व्यवस्थाको सुधार तथा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थालाई सुदृढ पार्ने सन्दर्भमा प्रासंगिक देखिन्छन् ।

परिच्छेद-एक

प्रारम्भिक

१.१ विषय प्रवेश

मुद्दाको रोहमा अदालतले गरेका फैसलाहरू न्यायको पक्षमा गरिएको उद्घोष हुन्। त्यस्तो उद्घोष मात्र आफैमा पूर्ण हुँदैन। फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै वास्तविक अर्थमा न्याय प्राप्त हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पनि न्यायपालिकाले नै वहन गर्नु पर्ने गरी जिल्ला अदालतको कार्यक्षेत्र भित्र त्यसलाई समावेश गरिएको छ। सोही जिम्मेवारीअनुसार अन्तिम भएका फैसलाको कार्यान्वयन हरेक जिल्ला अदालतमा रहने तहसील शाखाले गर्ने गराउने गर्दछ। दण्ड जरिवानाको लगत अभिलेख, जिन्सी सामानको व्यवस्थापन तथा अन्तिम रूपमा रहेका फैसला र आदेशको कार्यान्वयनका लागि परेका दर्खास्तहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व तहसीलदारलाई रहेको पाइन्छ। मुलुकी ऐनको दण्ड सजायको महल र जिल्ला अदालत नियमावलीद्वारा यो शाखाको काम, कर्तव्य र अधिकारहरू निर्धारण गरिएको छ। फैसलाको कार्यान्वयन छिटो, छरितो र प्रभावकारी रूपमा गरिएमा नै मुद्दाका पक्षहरूले वास्तविक अर्थमा न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति गर्ने गर्दछन् र त्यसबाट नै साँचो अर्थमा न्याय प्रदान गरिएको पनि ठहरिन्छ। यसैबाट अदालतप्रतिको आस्था र विश्वसनीयता अभिवृद्धि हुन्छ। फैसला कार्यान्वयनमा अदालतको मर्यादा र प्रतिष्ठा पनि गाँसिएको हुन्छ। न्यायका उपभोक्ताले अदालतप्रति गर्ने आशा र भरोसाको आधार भनेको फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। आफूलाई परेको मर्का लिएर अदालतमा प्रवेश गरेको मुद्दाको पक्षले अदालतबाट उपचार पाएर सन्तुष्ट भै निस्कन पाउनुपर्दछ। अदालतबाट हुने फैसलाले व्यक्तिको अधिकारको पुष्टि, न्याय र अन्यायको सीमा निर्धारणका साथै प्रमाणको आधारमा सत्यको किटान गर्दछ। तर फैसलाले निर्धारण गरेको दण्ड जरिवाना असूल तहसील भएन भने वा पीडितलाई प्रदान गरिएको उपचार कार्यान्वयनको तहबाट प्राप्त भएन भने अदालतबाट भएका फैसलाहरू निरर्थकसावित हुन पुग्दछन्। जसले न्यायपालिकाप्रतिको आम धारणामा नै नकारात्मक असर पार्न सक्छ। यस सन्दर्भमा वस्तुनिष्ठ अध्ययन गरी सुधारका लागि सुझावको खोजी गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य

अदालतबाट हुने फैसलाहरूलाई मूर्त रूप प्रदान गर्नका लागि उचित समयमा, उचित तवरले यसको मर्मअनुरूप कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। फिराद लिएर अदालत प्रवेश गरेको मुद्दाको पक्षले समयमै फैसला कार्यान्वयनको पूर्वी लिने र पूर्वी अनुसारको सम्पत्ति भोग्ने वा अधिकारको उपभोग गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नु न्यायपालिकाको दायित्व हो। न्याय प्रशासनको अन्तिम लक्ष्य भनेको न्याय निष्पादन गर्नु हो। यसले आफूलाई त्यसै दिशामा क्रियाशील गराउनु पर्दछ। अदालतप्रतिको जनआस्थाको आधारतत्वको रूपमा फैसला कार्यान्वयनलाई लिइन्छ र यसलाई विश्वसनीयताको कसीको रूपमा पनि हेरिन्छ। तर हाम्रो सन्दर्भमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्थालाई हेर्दा सन्तोषजनक परिणामहरू देखिएका छैनन्। न्यायप्रशासनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय हुँदाहुँदै पनि यो ओभरलुकमा परेको विषयको रूपमा रहेको छ। यस सम्बन्धमा संस्थागतरूपमा व्यवस्थित तवरले अध्ययन एवम् विश्लेषण पनि भएको छैन, जुन अत्यन्त आवश्यक छ। लामो समयसम्म फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेको भनी पटकपटक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुने समाचारले समग्र न्यायपालिकाप्रति नै आक्षेप लाग्ने गरेको छ। सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदनबाट पनि कार्यान्वयन हुन बाँकी फैसलाको संख्या पचास प्रतिशतकै हाराहारीमा

रहेको देखिएको छ । समस्याको उजागर गरी सामना गर्नेभन्दा पन्छाउने रुचाउने प्रवृत्ति भएकाले लामो समयसम्म फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेको आरोप पनि अदालतलाई लाग्ने गरेको छ । हाम्रो प्रक्रियागत जटिलताले गर्दा मुद्दा जित्ने पक्षले फैसलाको कार्यान्वयनबाट लाभ प्राप्त गर्न नसकेको भन्ने गुनासोहरू आउँछन् । अदालतले फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी आफ्नै शाखा (एकाई) मार्फत् गर्ने जिम्मा लिएको अवस्थामा त्यसका सकारात्मक र नकारात्मक गुणहरूको बारेमा आवश्यक समीक्षा र विवेचना गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यो अध्ययनबाट फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी मौजुदा कानूनी व्यवस्थामा परिमार्जन गर्नसमेत मद्दत पुग्नेछ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

फैसला कार्यान्वयनको सम्बन्धमा हालसम्म छुट्टै अनुसन्धानमूलक अध्ययन भएको पाइएको छैन । तथ्यपरक रूपमा समस्या केलाइएको पनि देखिँदैन । परम्परागत कानूनी व्यवस्था, अदक्ष कर्मचारी र स्रोत साधनविहीन तहसील शाखा यथार्थमा हाम्रो नियति बनेको छ । न्याय सम्पादनको क्रममा अत्यन्त महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा रहेको फैसला कार्यान्वयन को पक्ष सुधारको प्रथमिकतामा परेको छैन । तीसौं वर्ष पहिलेदेखिको ढण्डसजायको महलका जटिल कानूनी व्यवस्थाले पनि समस्या पारेको छ । सामाजिक विकाशको यो पछिल्लो अवधिमा देखिएका जटिल समस्याहरूलाई त्यस्त पुराना कानूनी व्यवस्थाले समेट्न सकेका छैनन् । छरिएर रहेका कानूनी व्यवस्था, दाहोरो अर्थलान्ने नजिरहरू र कार्यविधि केन्द्रित संस्कृतिले पनि फैसला कार्यान्वयनको पक्षलाई प्रभावकारी हुन दिएका छैनन् । सारवानरूपमा कानूनी व्यवस्थामा समय सापेक्ष सुधारको खाँचो रहेको छ भने कार्यविधिलाई सरल बनाइनुपर्ने आवश्यकता पनि उत्तिकै खट्टिएको छ । अन्य देशमा फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई कुनै समस्याको रूपमा लिने गरिँदैन । तर हाम्रो न्याय प्रशासनमा यो समस्याको रूपमा रहँदै आएको छ । के कारणबाट यस्तो समस्या सिर्जना हुन पुगेको हो ? भन्ने विषयमा अध्ययन गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

फैसला कार्यान्वयन प्राविधिक प्रकृतिको काम हो । तर यसमा खटिने कर्मचारीहरूमा सो अनुसारको दक्षता विकाश हुन सकेको छैन । त्यसैलेकामको विशिष्टीकरण गरिनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । न्यायिक जनशक्तिलाई समुचित रूपमा विकास गर्न नसकिएको कारणले पनि यो प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन । व्यवस्थापनका नवीनतम विधिहरूले पनि अदालतमा प्रवेश पाउन सकेका छैनन् । परिणाममा भन्दा प्रक्रियामा जोड दिने हाम्रो कार्यशैलीले पनि यो पक्ष प्रभावित बनेको छ । समुहगत रूपमा काम गर्न नचाहने र उत्तरदायित्व वहन गर्न हिचकिचाउने प्रवृत्तिले पनि फैसला कार्यान्वयनको पक्ष ओभरलेमा पर्न गएको हो भन्न सकिन्छ ।

प्रारम्भिक रूपमा देखिने यी र यस्ता समस्याहरूका कारणले पनि अदालतले आफ्ना फैसलाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसकेको तथ्य उजागर हुन्छ । फैसलाको सफल कार्यान्वयनबाट मात्र न्यायले सार्थकता प्राप्त गर्नसक्ने हुदा उल्लेखित परिस्थिति प्रति अत्यन्त संवेदनशील हुनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । तसर्थ अदालतबाट भएका फैसलाको कार्यान्वयन पक्षमा केन्द्रित भई देहायका प्रश्नहरूको जवाफ खोज्नु पर्ने भएको छ ।

- * अदालतबाट भएका फैसलाहरूको स्थिति के कस्तो रहेको छ ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त छन् कि छैनन् ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षमा हामी स्पष्ट छौं कि छैनौं ?
- * तुलनात्मक विधिशास्त्र वा कानूनमा के कस्ता राम्रा व्यवस्थाहरू भेटिन्छन् जसलाई हामी कानूनी सुधारमा प्रयोग गर्न सक्छौं ?
- * फैसला कार्यान्वयनमा के कस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् ?
- * ती समस्या सिर्जना हुनुका मुख्य कारणहरू के के हुन सक्छन् ?

- * त्यस्ता समस्याले न्याय प्रणालीमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याको समाधानका लागि नीतिगत , संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा अव के गर्नु उपयुक्त हुनसक्छ ?

उल्लिखित विषयमा अनुसन्धानमूलक अध्ययनको माध्यमबाट वस्तुगत रूपमा समस्याको पहिचान गरी समाधानका लागि सुभावहरू प्रस्तुत गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

१.४ पूर्वअध्ययनको समीक्षा

न्यायपालिकाले सञ्चालन गर्ने हरेक जसो कार्यक्रमहरूमा फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई छलफलको क्रममा उठाइने गरे तापनि यसमा ठोस एवम् प्रभावकारी कार्यक्रम ल्याउन नसकिएको अवस्था अहिले सम्मको हाम्रो यथार्थ हो । न्याय तथा कानूनसँग सम्बन्धित पत्रिका, ल जर्नल तथा पुस्तक हरूमा फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कलम चलाइएको पाइए तापनि तिनमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा गहन अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा भएका नजीरहरूको महत्वपूर्ण सङ्कलनसम्म गरिएको भए पनि त्यसलाई समेत पूर्ण र अध्यावधिक गरिएको पाइँएन । त्यस्तै न्यायपालिकाको तर्फबाट गरिएका विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्थालाई समग्रताभित्र एउटा एकाईको रूपमा मात्र लिएर संक्षिप्त रूपमा गरिएको टिप्पणीले यस क्षेत्रको गहनतालाई समेट्न सकेको पाइँदैन । तर पनि पछिल्ला चरणमा सुधारका केहि प्रयासहरू भएका छन् । अदालत व्यवस्थापन समितिको प्रतिवेदन २०५५ र अदालत सुदृढीकरण समितिको प्रतिवेदन २०५८ ले फैसला कार्यान्वयनमा हुनु पर्ने सुधारका केही उपाय सुझाएको छ । न्यायाधीशहरूको सम्मेलनहरूमा पनि पटक पटक फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउनु पर्ने प्रस्तावहरू पीरत भएका छन् । न्याय सेवा तालिम केन्द्रबाट सञ्चालन गरिने अधिकृत कर्मचारीको तालिम कार्यक्रममा पनि फैसला कार्यान्वयनका समस्या र समाधानका उपायहरू विषयमा वर्षैपिच्छे कार्यपत्रहरू लेखिने गरेका छन् । सन्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले यो विषयलाई गम्भीर रूपमा उठाएका छ । पुनरावेदन अदालतका रजिष्टारहरूको सम्मेलनमा पनि यो विषयले महत्व पाउने गरेको छ । २०६२ सालमा भएको तहसीलदारहरूको सम्मेलनमा पनि फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरूका बारेमा पनि छलफल गरी सुधारका लागि सुभावहरू प्रस्तुत भएका थिए । तत्पश्चात न्यायक्षेत्र समन्वय समितिको पहलमा तत्कालीन माननीय जिल्ला न्यायाधीश श्री शम्भुबहादुर कार्कीको संयोजकत्वमा गठित कैद, दण्ड, जरिवानाको लगत असूल फछ्यौट गर्ने सम्बन्धी सुभाव दिन गठित समितिको प्रतिवेदन, २०६२ ले दण्ड जरिवानाको लगत असूल तहसील र लगत व्यवस्थाका सम्बन्धमा केही सुधारको लागि सुभाव प्रस्तुत गरेको थियो । त्यसैगरी माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री रणबहादुर बमको संयोजकत्वमा गठित समितिले फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका तयार गरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उल्लिखित पूर्व अध्ययनहरूलाई केलाउँदा फैसला कार्यान्वयनलाई न्यायपालिका भित्रको महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयनमा थुप्रै समस्याहरू रहेका र त्यस्ता समस्याको समाधानका लागि उपायहरूको खोजी समेत गर्न थालिएको पनि ती अध्ययनहरूले देखाउँदछन् । तर उल्लिखित दस्तावेजहरू कुनै खोज, अनुसन्धान वा तथ्यका आधारमा नभई केवल सीमित समूहले गरेको अनुभूतिका आधारमा आ-आफ्नो निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ ।

स्थलगत रूपमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्थाको अध्ययन अवलोकन गरी सरोकारवाला पक्षहरूसित छलफल अन्तरक्रिया गरी तथ्य र तथ्यांकका आधारमा समग्र फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याको पहिचान गर्न, त्यस्ता समस्याहरू उत्पन्न हुनुका कारणहरूको खोजी गर्न र ती समस्याले पारेको प्रभावको विश्लेषण गरी सुधारका लागि स्पष्ट दिशाबोध गर्न सक्ने गरी अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको पाइँदैन । त्यस किसिमको रिक्तता

परिपूर्तिका लागि फैसला कार्यान्वयनलाई मूल विषय बनाई सो सम्बन्धमा बृहत्तर र विशिष्ट अध्ययनको खाँचो महशुस गरिएको हालको अवस्थामा प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१.५ तथ्यांकको संकलन र अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन अन्तर्गत विभिन्न अदालतका मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदनका आधारमा फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी छुट्टै तथ्यांक सङ्कलन गरिएकोछ । फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी दरखास्तको संख्या, भौगोलिकता र क्षेत्रीयताका आधारमा पन्ध्र वटा जिल्ला अदालतहरूको तहसील शाखाको स्थलगत अवलोकन गरी त्यस्ता अदालतको सम्बन्धित दर्ता कितावबाट प्राथमिक तथ्यांक सङ्कलन गरिएको छ ।^१ कति वर्ष देखिका फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी दरखास्तहरू कार्यान्वयन गर्न बाँकी छन् ? फैसला कार्यान्वयनका लागि कति समय लाग्ने गरेको छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्दै केही पुराना दरखास्त र कारबाहीहरूलाई नमुनाका रूपमा लिई त्यसको विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । यसरी प्राप्त गरिएका सूचना तथा तथ्यांकहरूको विश्लेषणद्वारा समस्याको पहिचान गर्ने कोशिश गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा अनुभव प्राप्त न्यायाधीशहरूकासाथै फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी सरोकारवाला निकायका जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग समेत परामर्श गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

फैसला कार्यान्वयनको वर्तमान स्थितिका बारेमा प्रश्नावली तयार गरी मुद्दाका पक्षहरू, सरोकारवाला निकायका स्थानीय पदाधिकारी एवं प्रतिनिधिहरू, कानून व्यवसायीहरू र तहसील शाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू समेत सँग मत संकलन गरिएको छ ।

क्षेत्रगत हिसावले सरोकारवाला न्यायाधीश, कानून व्यवसायी, श्रेस्तेदार, तहसीलदार र तहसील शाखाका कर्मचारीहरू र सरोकारवाला निकायका पदाधिकारीहरू एवं प्रतिनिधिहरूबीच अन्तरक्रिया सम्पन्न गरी समस्याको पहिचान र समाधानका उपायहरूको खोजी गरिएको छ । यसरी संकलन गरिएका तथ्यांकहरू, अभिव्यक्त भएका मतहरू र प्राप्त भएका सुझावहरूका आधारमा नेपालको समग्र फैसला कार्यान्वयन अवस्थालाई सामान्यीकरण गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमा

१.६.१ विषयगत सीमा

व्यापक अर्थमा हेर्दा फैसला कार्यान्वयनभित्र अदालतको सबै तहबाट भएको फैसला र आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । तर प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा सबै तहका फैसला वा आदेश समेट्न नसकिने कुरालाई दृष्टिगत गरी अदालतको साधारण क्षेत्राधिकार भित्रका मुद्दाहरूमा भएका फैसला कार्यान्वयनको स्थितिको विश्लेषण गरिएकोछ । जसमा विगो भराउने, अंश छुट्याउने, चलन चलाउनेजस्ता व्यक्तिलाई असर गर्ने विषयहरू र जिन्सी व्यवस्थापन, दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी विषयहरू समावेश गरिएको छ । असाधारण क्षेत्राधिकार अन्तर्गत भएका आदेशहरू तर्फको फैसला कार्यान्वयनको अध्ययन नगरिने गरी विषयवस्तुको सीमांकन गरिएको छ । त्यस्तै जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ लागू भएपछिको समयवधिलाई दृष्टिगत गर्दै मुख्यतः विगत ३ आर्थिक वर्ष (आ.व. २०६०/६१ देखि २०६२/६३) को फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तथ्यांकहरूको आधारमा अध्ययन/विश्लेषण गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा विभिन्न कानूनी

१ अध्ययन गरिएका जिल्ला अदालतहरू: काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, उदयपुर, दोलखा, धनुषा, रुपन्देही, कपिलबस्तु, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर ।

प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरुले अपनाएको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अभ्यास समेतलाई समेटेर प्रस्तुत गर्दै तुलनात्मक विधिशास्त्रले हाम्रो कानूनी व्यवस्था, कार्यप्रणालीको सुधारलाई कुन हदसम्म मद्दत गर्न सक्छ हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.६.२ समयगत सीमा

काठमाडौं उपत्यकाका तीनवटै जिल्ला अदालतहरुको अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गर्न कम्तीमा एक महिनाको समय (२०६३ फागुन) लाग्ने अनुमान गरी अध्ययन अधि बढाइएको थियो । सो अध्ययनका आधारमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरी मिति २०६३।१।११।१६ मा प्रस्तुत गरिएको थियो ।

त्यस बाहेक उपत्यका बाहिरका विभिन्न जिल्लाहरुमा गर्नु पर्ने अध्ययनसमेतका लागि थप तीन महिनाको समयावधि (२०६३ चैत्र, २०६४ वैशाख र जेष्ठ) लाग्ने अनुमान गरी सोही आधारमा पन्ध्रवटा जिल्ला अदालतहरुको स्थलगत अवलोकन गरिएको थियो । उल्लिखित दुवै प्रतिवेदनका आधारमा अन्तिम प्रतिवेदन तयार गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.६.३ स्थलगत अवलोकनको सीमा

साधन स्रोतको सीमा भित्र बाँधिँएर अध्ययनलाई अगाडि बढाउनु पर्ने बाध्यता हामीसँग थियो । त्यसमा पनि तराई क्षेत्रमा निरन्तर रुपमा जारी आन्दोलनले पनि हामीलाई केही साँघुरो तुल्यायो । यी सबै समस्याका बीच पनि काठमाडौं उपत्यकाका तीनवटै जिल्ला र त्यसबाहेक फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी मुद्दाको संख्यात्मक स्थिति र यसको गहनता तथा गम्भीरताका आधारमा विभिन्न पन्ध्र जिल्लामा गई सूचना एवम तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । प्राप्त तथ्यांकका आधारमा माथि उल्लिखित विधिहरुको अवलम्बनद्वारा अनुसन्धान कार्यलाई पूर्णता प्रदान गर्ने कोशिश गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको स्वरूप

अध्ययन प्रतिवेदनलाई विभिन्न ७ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरी सोही आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा परिचय, अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, पूर्व अध्ययनको समीक्षा, तथ्यांकहरुको संकलन र अनुसन्धान विधि, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको स्वरूप जस्ता विषयहरु समावेश गरेपछि, दोस्रो परिच्छेदमा पूर्व अध्ययनहरुको समीक्षा शीर्षकमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा यस अधि भएका अध्ययनहरुको समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको वारेमा प्रकाश पार्नेछ भने चौथो परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा भारत, वेलायत, अमेरिका, फ्रान्स र जर्मनी लगायतका विभिन्न मुलुकहरुको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र अभ्यासलाई समेटिएको छ । पाँचौं परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना एवं तथ्यांकहरुको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनका आधारमा तथ्यांकीय विश्लेषण गरिएको छ । छैठौं परिच्छेदले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था सम्बन्धी अध्ययन एवं सर्वेक्षणका आधारमा गरिएको विश्लेषणलाई समेटेको छ, जसमा स्थलगत अवलोकन गरिएका अदालतहरुको अवस्था र सरोकारवालाहरुको अभिमतका साथै विज्ञहरुको विचार समेतलाई आधार बनाइएको छ भने सातौं परिच्छेदमा निष्कर्ष र सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ । आठौं परिच्छेदमा उपसंहारलाई राखिएको छ, जसमा अब क्रमवद्ध रूपले के गर्ने र वर्तमान स्थितिमा कसरी सुधार ल्याउने भन्ने कुरालाई राखिएको छ ।

परिच्छेद-दुई

पूर्व अध्ययनहरूको समीक्षा

२.१ विषय प्रवेश

न्यायपालिकाको सुधार अभियानका प्रत्येक चरणमा फैसला कार्यान्वयनको पक्षमा प्रभावकारिता देखिन नसकेको आत्ममूल्यांकन सहित त्यसमा सुधारको खाँचो औँल्याइँदै आइएको र फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई संबोधन गरिएको भएतापनि यथार्थमा भन्नुपर्दा त्यो व्यवहारमा अनुवाद हुन सकेको छैन। उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८ देखि न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-२०६६) सम्म आइपुग्दा न्यायपालिकाको संरचना, क्षेत्राधिकार र कार्य प्रक्रियामा थुप्रै परिवर्तन आइसकेको छ। त्यस्ता अध्ययनहरूले फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा के कस्तो विश्लेषण गरेका छन्? के कस्ता समस्याहरू पहिचान गरेका छन्? र के कस्ता सुभावहरू प्रस्तुत गरेका छन्? भन्ने कुराको महत्व यस अर्थमा छ कि पहिचान गरिएका ती समस्याहरू र समाधानका उपायहरूले आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधार र अँगालिने कदमको प्रकृति निर्धारण गर्नमा मद्दत पुग्छ। त्यसैले न्यायपालिकाको समग्र विकास र सुधारका लागि भए गरेको पूर्व अध्ययनहरूमा फैसला कार्यान्वयनलाई कसरी संबोधन गरिएको रहेछ भन्ने सम्बन्धमा यस परिच्छेदमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२.२ उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८^२

नेपाल अधिराज्यभरि बहूँदै गएको मुद्दा मामिलाको फछ्यौट बढी दक्षता र तत्परताका साथ छिटो र छरितो सम्पादन हुन सक्ने आवश्यक उपायहरू पत्ता लगाउने समेतको जिम्मेवारी सहित २०२७ साल श्रावण २८ गते गठित उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगले २०२८ साल आषाढ मसान्तसम्मको अवधि लगाएर प्रतिवेदन तयार गरेको थियो। प्रतिवेदनमा सर्वोच्च अदालत, अञ्चल र जिल्ला अदालत, फौजदारी न्याय सम्पादन, प्रशासकीय निकाय र न्याय सम्पादन, संक्षिप्त कार्यविधिको व्यवस्था, फैसलाको कार्यान्वयन, घुम्ती अदालत शीर्षकमा विभिन्न सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसमध्ये यस अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको फैसलाको कार्यान्वयन सम्बन्धी सुभावहरूमा मात्र सीमित रही यहाँ विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयनको प्रभावकारी व्यवस्था नभएसम्म त्यस्ता निर्णयको कुनै अर्थ हुँदैन भन्ने आयोगको निष्कर्षमा फैसला कार्यान्वयनको महत्तालाई स्वीकार गरिएको छ। प्रतिवेदनमा निर्णयको कार्यान्वयन न्यायिक प्रक्रियाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण अंगका रूपमा ग्रहण गरी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा २०१८ साल अधिसम्म कायम रहेका विशिष्टीकृत न्यायिक निकायको समेत चर्चा गरिएको छ। जस अनुसार फैसला कार्यान्वयनकै लागि काठमाडौँमा काठमाडौँ श्रेस्ता अदालत तहसील, काठमाडौँ देवानी अदालत तहसील अड्डाहरू रहेको पाइन्छ। त्यसबाहेक काठमाडौँ बाहिर समेत कार्यबोझ बढी रहेका ठूला अदालतहरू र विशेषतः पूर्वी तराईका अदालतहरूमा छुट्टाछुट्टै अदालत तहसीलहरू रहेका थिए। तर ती अदालत तहसीलहरू सम्बन्धित अदालतहरूकै फाँटको रूपमा काम गर्ने व्यवस्था भएबाट त्यस्ता तहसील अड्डाहरूलाई हालको तहसील शाखा भन्दा पृथक रूपमा हेर्न मिल्ने अवस्था

२. ने.का.प. २०२८, भाग १३, अंक ८।

देखिदैन । अर्थात् नामाकरणका दृष्टिले विशिष्टीकृत न्यायिक निकायको भान दिने ती निकायहरू व्यवहारमा अदालतकै फाँट वा शाखा भन्दा फरक नरहेको स्पष्ट देखिन्छ । तर यी निकायहरू फैसला कार्यान्वयनमा प्रभावकारी देखिएका र ती निकायहरूलाई अदालतमा गाभिएपछि गतिरोध देखापर्न थालेको अवस्थाको चित्रण प्रतिवेदनमा गरिएको छ ।

न्याय सम्पादन गर्नु र फैसला कार्यान्वयन गर्नु राज्यको प्रमुख अभिभारा भएकाले त्यसका लागि हुने खर्चलाई न्यायिक निर्णयबाट हुने आयसँग दाँजेर विचार र व्यवस्था गर्ने प्रशासकीय मनोवृत्तिमा परिवर्तनको आवश्यकता बोध उच्चस्तरीय आयोगले गरेको छ । यिनै समस्याहरूबाट आक्रान्त फैसला कार्यान्वयनको पक्षलाई प्रभावकारिता प्रदान गर्न आयोगले केही सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छ । जसमध्ये देहायका सुझावहरू महत्त्वपूर्ण छन्:

- * अदालत र न्यायिक निर्णय गर्ने अन्य अड्डाहरूमा तहसीलको छुट्टै फाँट रहनु पर्दछ । सो फाँटमा विगत तीन वर्षको मुद्दाको सरदर संख्या तथा भौगोलिक स्थितिको आधारमा पर्याप्त कर्मचारीहरू र त्यस अनुसारको मसलन्द र अन्य आवश्यक खर्चहरूको व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा हाल भै रहेको मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको व्यवस्था कतिपय कुराहरूमा अधुरो, अपर्याप्त र दुविधापूर्ण भएकोले त्यसको विस्तृत अध्ययन र छानबीन गरी फैसला कार्यान्वयनका लागि एउटा छुट्टै ऐनको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

२.३ शाही न्याय सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०४०^३

निष्पक्ष, सरल र सर्वसुलभ न्यायका लागि प्रचलित न्याय व्यवस्था तथा कार्य पद्धतिमा के कस्तो सुधारको आवश्यकता रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन र छानबीन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने कार्यदिश सहित २०३९ साल आश्विन १ गते न्यायिक समितिका तत्कालीन अध्यक्ष सरदार श्री ईश्वरीराज मिश्रको अध्यक्षतामा गठित यस आयोगले २०४० साल आषाढ मसान्तसम्मको समयावधिमा गरेको अध्ययन एवं छानबीनबाट प्रतिवेदन तयार पारेको थियो । चार भागमा विभाजित उक्त प्रतिवेदनमा सर्वोच्च अदालत र अन्तर्गतका अदालतहरू सम्बन्धी, पुनरावेदन अदालत, अख्तियार दुरुपयोग निवारण आयोग र विशेष प्रहरी विभाग सम्बन्धी, न्यायिक निर्णय गर्न अधिकार पाएका सरकारी कार्यालयहरू र स्थानीय पञ्चायतहरूको न्यायिक अधिकार सम्बन्धी र महान्यायाधिवक्ता र सो अन्तर्गतका कार्यालयहरू तथा सरकारवादी मुद्दासँग सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयहरू सम्बन्धी विषयहरू समेटिएको पाइन्छ । त्यसमध्ये भाग १ मा रहेको सर्वोच्च अदालत र अन्तर्गतका अदालतहरू सम्बन्धी मूल विषय अन्तर्गत परिच्छेद-७ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयलाई समेत प्रमुखताका साथ समावेश गरिएको देखिन्छ ।

अदालतको तहसील फाँटको विकल्प खोज्न नहुने, तर सो फाँटको नियमित निरीक्षण र मूल्यांकनको व्यवस्था हुनुपर्ने आयोगको निष्कर्ष रहेको छ । अदालतको अन्तिम फैसला बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना असूल गर्न जाने डोरलाई कैद जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई चिनाउन र पक्राउ गर्न मद्दत गर्नु पर्ने कुरा सबै स्थानीय निकायका सदस्यहरूको कर्तव्य तोकिएको पनि कैद असूलीलाई बढी प्रभावकारी बनाउन डोरमा खटी जाने कर्मचारीलाई कैद लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी ल्याउंदा कैदको परिमाणको अनुपातमा नगद पुरस्कार दिने व्यवस्था गरी पक्राउ परेका व्यक्तिलाई बाटोको म्याद सम्मलाई अदालतकै बजेटबाट सिधा खर्च खुवाउन सक्ने

३ शाही न्याय सुधार आयोग, २०४० ।

व्यवस्था गर्नुपर्ने जस्ता सुभावहरू फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण देखिन्छन् । प्रतिवेदनमा समेटिएका मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम छन्:

- * कैद असूल गरी ल्याउने डोरलाई कुनै प्रोत्साहनको व्यवस्था नभएको र त्यसरी पक्रिएर आएका थुनुवा कैदीलाई बाटोको म्यादसम्मलाई सिधा खर्च दिन सकिने व्यवस्था नभएकोले कैद असूलीमा देखा परेको शिथिलता हटाई कैद असूलीलाई समेत बढी प्रभावकारी बनाउन डोरका कर्मचारीलाई कैद लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी ल्याउंदा कैदको परिमाणको अनुपातमा नगद पुरस्कार दिने व्यवस्था गरिनुको अतिरिक्त पक्राउ परेका व्यक्तिलाई बाटोको म्यादसम्मलाई पक्राउ गर्न पठाउने अदालतको बजेटबाट सिधा खर्च खुवाउन सक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।
- * जरिवाना वा कैदको सजाय लागेको व्यक्ति अन्तिम फैसला भएको मितिले ६० दिनभित्र जरिवाना तिर्न वा कैद बस्न आफै उपस्थित भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई लागेको जरिवाना वा कैदमा बीस प्रतिशत मिनाहा दिने ।
- * अदालतको अन्तिम फैसला बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना असूल गर्न जाने डोरलाई कैद जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई चिन्हाउन र पक्राउ गर्न मद्दत गर्नुपर्ने कुरा सबै स्थानीय पन्चायतका सदस्यहरूको कर्तव्य तोकिनु पर्ने देखिन्छ ।
- * पक्ष र विषय उही रहेछ भने एक पटक निर्णय भै अदालतबाट चलन चलाई दिई सकेकोमा फैसला बमोजिम चलन नदिई खिचोला गऱ्यो भनी पक्षको दर्खास्त परेमा अघि कै फैसला बमोजिम चलन चलाई दिन अदालतबाट डोर खटाई दिनु पर्दछ । त्यसरी चलन चलाउन डोर पठाउंदा पनि चलन नछाडेमा अदालतबाट मानहानिमा र दण्ड सजायको ४३ नं. बमोजिमको सजाय गर्न कारवाई किन नगर्ने भन्ने ७ दिने कारण देखाउको सूचना अदालतले पठाई कारवाई गर्ने व्यवस्था अपनाउनु पर्छ । त्यस्तो कारवाई संक्षिप्त कार्यविधि ऐन अनुसारको गरी टुंगो लगाउने व्यवस्था गरिनु पर्ने र यही अनुसार संक्षिप्त कार्यविधि ऐनमा आवश्यक संशोधन समेत गरिनु उपयुक्त देखिन्छ ।
- * खिचोला गरेको, चलन चलाई पाउं भन्ने व्यहोरा समेत फिरादपत्रमा नपरेकोमा हाल दर्खास्तको भरमा मात्र चलन चलाउने व्यवस्था छैन, चलन चलाई पाउंका लागि फेरि नालेश दिनुपर्ने व्यवस्थाबाट पक्षहरूलाई मर्का परेको देखिंदा यस्तोमा चलन चलाई पाउं भन्ने दर्खास्त परेमा दस्तूर लिई उपर्युक्त बमोजिम चलन चलाई दिने कारवाई गरी दिनु पर्दछ ।
- * माना चामलको सम्बन्धमा एक पटक खान लाउन वा खर्च भराउने गरी फैसला भैसकेपछि त्यसरी खान लाउन दिनु पर्ने वा खर्च भराउने गरी फैसला भैसकेपछि त्यसरी खान लाउन दिनु पर्ने वा खर्च भर्नु पर्ने मानिसले नदिए नभरेको खण्डमा ती व्यक्तिहरूको पूर्वस्थिति यथावत रहिरहेको अवस्थामा निवेदनबाट मात्रै पनि अदालतले माना चामल भराई दिने र पूर्वावस्था विद्यमान नरही त्यसमा विवाद उत्पन्न भै सबूद प्रमाण बुझी किनारा गर्नु पर्ने अवस्था देखिएमा अर्को नालिश गर्ने आदेश दिने व्यवस्था हुनु पर्छ ।

२.४ सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू^४,

पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरू तथा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरूको सम्मेलनहरूमा समेत फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा विद्यमान समस्या र त्यसका समाधानका उपायहरूको खोजी हुने गरेको पाइन्छ । न्यायपालिकाको उच्च नेतृत्वको सहभागिता रहने त्यस्ता सम्मेलनहरूमा फैसला

^४ सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू, २०५०-२०५६, सर्वोच्च अदालत ।

कार्यान्वयनको पक्षमा विद्यमान समस्या र कमजोरीहरूका बारेमा चिन्तन हुनु स्वयंमा महत्वपूर्ण पक्ष हो । सम्मेलनहरू मार्फत फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन खोजिएका उपायहरूको अवलम्बन भए नभएको सम्बन्धमा विश्लेषण गरिनु पर्छ, भन्ने मान्यताले यस अध्ययनका सिलसिलामा समेत सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरूको अध्ययन गरिएको छ । त्यसमध्ये फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित अंशहरूका आधारमा विश्लेषणको प्रयास समेत गरिएको छ । विभिन्न सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू मध्ये फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण अंशलाई यहाँ समावेश गरिएको छ ।

२.४.१ पहिलो सम्मेलन, २०५०

१. कैद जरिवाना लागेका व्यक्तिहरूलाई वारेण्ट जारी गरी पक्राउ गरी ल्याई असूल उपर गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
२. प्रत्येक जिल्लाका जिल्ला न्यायाधीशको निर्देशनमा अनिवार्य रूपमा महिनाको एक पटक फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा अञ्चल तथा जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम ७७ लाई तदारुकताका साथ क्रियाशील गर्नु पर्ने र लगत फछ्यौट भएको प्रगति विवरण पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतमा पठाउने । साथै समय समयमा पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशले पनि त्यस्तो प्रगति विवरण माग गर्नु पर्छ ।
३. फिराद, प्रतिउत्तर दर्ता गर्न र वकपत्र गर्न आउने प्रत्येक व्यक्तिको वांकी दण्ड जरिवाना छ, छैन हेरी असूल उपर गराउनु पर्छ ।
४. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा प्रचलित ऐन कानूनमा भैरहेको व्यवस्थालाई पूर्ण रूपले अवलम्बन गरी लागू गर्ने गराउने ।
५. अन्तिम फैसला भैसकेको विषयमा पुनः फैसला वदर तर्फ मुद्दा चले पनि फैसला कार्यान्वयन रोक्नु नपर्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

२.४.२ तेस्रो सम्मेलन, २०५२

१. असूल तहसील कार्यका लागि खटि जाने कर्मचारीलाई असूल तहसीलको काम प्रति प्रोत्साहित गर्न दैनिक तथा भ्रमण भत्ता वा असूल गरी ल्याएको रकमबाट २० प्रतिशत प्रोत्साहन पुरस्कार, रकम तत्काल पाउने व्यवस्थागर्न न्यायोचित देखिन्छ । तहसीलदारलाई असूल गरी ल्याएको रकमबाट ५ प्रतिशत प्रोत्साहन पुरस्कार दिने व्यवस्था भएमा असूल तहसीलको कार्यमा प्रभावकारिता आउने देखिन्छ ।
२. मुलुकी ऐन दण्ड सजायको २३ नं. लाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने तर्फ विचार पुऱ्याउने र तहसील शाखाले फैसला बमोजिम दण्ड, जरिवाना, कैद वा सरकारी बिगो असूल गर्नु पर्ने व्यक्ति रहे बसेको ठाउँमा प्रत्येक बर्ष समय समयमा असूल तहसील कार्यका लागि डोर खटाउनु पर्ने व्यवस्था हुनु अत्यावश्यक देखिन्छ ।
३. तहसीलदारको नियुक्ति गर्दा तालीमको व्यवस्था गरेर मात्र नियुक्ति गर्ने ।

२.४.४ छैठौँ सम्मेलन, २०५५

१. अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्रममा प्रहरीको सहयोगको समेत आवश्यकता पर्न सक्ने हुँदा अदालतमा छुट्टै न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
२. अंश मुद्दामा बादीले अंश पाउने ठहरी अन्तिम फैसला भएकोमा अन्य प्रतिवादी अशियारहरूले आफ्नो अंश भाग छुट्ट्याई लिन चाहेमा कानून बमोजिम कोर्टफी दाखिल गरी फैसलाले ठहर भएको सम्पत्तिबाट छुट्ट्याई लिन पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

३. चलन चलाउने कार्यमा अवरोध नआवस भन्ने उद्देश्यले चलन चलाउँदा पाँच जना साक्षी राख्ने व्यवस्थाको सट्टा भेटिएसम्मको साक्षी राखी चलन चलाउने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

२.४.५ सातौँ सम्मेलन, २०५६

१. फैसला कार्यान्वयनको सम्बन्धमा छलफल हुँदा दण्ड, जरिवाना, कैद आदि असूल तहसीलको प्रक्रिया मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महल एवं जिल्ला अदालत नियमावली समेतमा व्यवस्था भैरहेकोमा त्यसको अवलम्बन गरेको नदेखिएकोले सो काममा भएका व्यवस्थाहरूको पूर्ण पालन गर्नु पर्ने एवं तहसीलदारलाई प्रशिक्षण दिलाउन उपयुक्त हुँदा पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशले आ-आफ्नो क्षेत्रमा न्यायाधीश, श्रेस्तेदार र तहसीलदार समेतलाई समावेश गरी प्रशिक्षण गर्ने, गराउने ।
२. विशेष कारणवस् चलन चलाउने मुद्दाको फैसलाको कार्यान्वयन गर्न नसक्ने अवस्था भई चलन पाउने अवस्था नभएमा हार्ने पक्षबाट पीडित पक्षलाई सो सम्पत्ति वरावरको क्षतिपूर्ति भराई दिने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।
३. बिगो तिर्नुपर्ने व्यक्तिको बैंक, वित्तीय संस्थामा वा अन्यत्र रहेको चल सम्पत्ति समेतवाट भरी भराउ गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।

२.४.६ नवौँ सम्मेलन, २०५८

नवौँ सम्मेलनमा न्यायिक व्यवस्थापन एवं न्याय प्रशासनलाई छलफलको मुख्य विषय बनाई त्यस अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा समेत छलफल गरिएको देखिन्छ । फैसला कार्यान्वयनको लगत वर्षेनी बढ्दै गएको तथ्यलाई स्वीकार गर्दै फैसला कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता प्रदान गर्ने सन्दर्भमा अभियानको थालनी गर्ने सम्मेलनबाट अठोट गरिएको छ ।

न्यायाधीशहरूका विभिन्न सम्मेलनबाट पारित कानूनी सुधार सम्बन्धी प्रस्तावहरू प्रायः कार्यान्वयन भएका छन् । त्यसैगरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको स्थापना भएपछि तहसीलदार तथा अधिकृतहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्न शुरु गरिएको छ । तथापि सम्मेलनले फैसला कार्यान्वयनलाई साङ्गोपाङ्गो रूपमा हेर्न र समस्याको समाधान पत्ता लगाउन नसकेको हुँदा फैसला कार्यान्वयनमा खासै सुधार आउन सकेको छैन ।

२.५ अदालत व्यवस्थापन सम्बन्धी सुभाव प्रतिवेदन, २०५५^५

सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय न्यायाधीशहरूको पाँचौँ सम्मेलन (२०५४) द्वारा पारित प्रस्ताव बमोजिम २०५४ साल आश्विन १५ गते सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन न्यायाधीश श्री केशवप्रसाद उपाध्यायको अध्यक्षतामा गठित अदालत व्यवस्थापन समितिले तयार पारेको प्रतिवेदनमा अदालत व्यवस्थापनका विविध पक्षलाई समेटिएको पाइन्छ । प्रतिवेदनको परिच्छेद-१ मा रहेको मुद्दाको प्रवाह सम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत कार्यविधि कानूनमा सरलीकरणको आवश्यकता शीर्षकमा कार्यविधि सहिता, म्याद तामेल कार्यविधिमा एकरूपता, मुद्दाहरूको शीघ्र फछ्यौट र फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रतिवेदनमा फैसला कार्यान्वयन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । अदालतको समग्र व्यवस्थापन भित्र फैसला कार्यान्वयनको स्थान महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा, फैसला कार्यान्वयनका निमित्त दरखास्त

^५ अदालत व्यवस्थापन समिति, सर्वोच्च अदालत, २०५५ ।

परेपछि निश्चित अवधि भित्र कार्यान्वयन गरिसक्नुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता बोध, न्यायिक प्रहरीको व्यवस्थामा जोड र फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रक्रियामा सरलीकरणका लागि प्रस्तुत गरिएका प्रतिवेदनका सुझावहरूबाट स्पष्ट हुन्छ। प्रतिवेदनमा प्रस्तावित गरिएको (अनुसूची-४) न्यायाधीशहरूको कार्य सम्पादन निरीक्षण फाराममा फैसला कार्यान्वयन गर्ने काम कानून बमोजिम निर्धारित समयभित्र गर्न गराउन सकेको छ, छैन भन्ने विषयलाई प्रमुखताका साथ उल्लेख गरिएको छ। प्रतिवेदनका मुख्य मुख्य बुँदाहरू देहाय बमोजिम छन्:

- * मुद्दाहरू फछ्यौट गर्न कानूनले अवधि निर्धारण गरे भै फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा पनि फैसला कार्यान्वयनका निम्ति दरखास्त परेपछि निश्चित अवधि भित्र कार्यान्वयन गरी सक्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने।
- * अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्रममा प्रहरीको समेत आवश्यकता पर्ने सक्ने अवस्था हुने हुँदा अदालतमा छुट्टै न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था हुनुपर्ने।
- * फैसला बमोजिमको दण्ड जरिवाना, कैद, सरकारी बिगो असूल गर्न कम्तीमा वर्षमा दुई पटक डोर खटाउने व्यवस्था हुनुपर्ने।
- * अंश मुद्दामा वादीले अंश पाउने ठहरी अन्तिम फैसला भएकोमा अन्य प्रतिवादी अशियारहरूले आफ्नो अंश भाग छुट्याई लिन चाहेमा कानून बमोजिम कोर्टफी दाखिल गरी फैसलाले ठहर भएको सम्पत्तिबाट छुट्याई लिन पाउने व्यवस्था भएमा पुनः अंश मुद्दा गर्ने प्रवृत्ति कम हुन गई समय र श्रोत साधनको बचत हुने हुँदा सो व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिने।
- * कैदको लगत कसिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी अदालतमा दाखिल गर्न ल्याउंदा सो व्यक्तिको लागि बाटोमा सिधा खर्चको व्यवस्था नभएकोले त्यस्तो पक्राउ परेको व्यक्तिलाई खुवाउन सिधा खर्चको व्यवस्था हुनुपर्ने।
- * चलन चलाउने कार्यमा अवरोध नआवस भन्ने उद्देश्यले चलन चलाउने पांच जना साक्षी राख्ने व्यवस्थाका सट्टा भेटिएसम्मको साक्षी राखी चलन चलाउने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- * हाल केही जिल्ला अदालतहरूमा २०३८ साल देखिका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी निवेदनहरू उपर अन्तिम कारवाई हुन नसकिरहेको भन्ने देखिनुका साथै फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी निवेदन उपर कारवाई हुन सामान्यतया पनि २/४ बर्ष लाग्ने गरेको व्यावहारिक तथ्यबाट देखिएको, यस अवस्थामा फैसला कार्यान्वयनको सम्बन्धमा अन्तिम फैसला भएको निर्णय थाहा पाएको मितिले ६ महिनाभित्र कार्यान्वयनका लागि निवेदन दिई सक्नु पर्ने, साथै फैसलाको कार्यान्वयन सामान्यतया बढीमा ६ महिनाभित्र गरिसक्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने।

२.६ अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०५८^६

शीघ्र र सुलभ न्याय प्रदान गर्न एवम् अदालतको गरिमा र प्रतिष्ठालाई अक्षुण्ण बनाई स्वच्छ न्यायको प्रवाहको निम्ति आवश्यक देखिएका विषयहरूमा अध्ययन गरी सुझावहरू प्रस्तुत गर्न सरकारद्वारा गठित अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिले विश्वव्यापीकरणका सन्दर्भमा न्यायपालिकाका चुनौतीहरू, शीघ्र र सुलभ न्याय, अदालती जनशक्तिको क्षमता विकास, भौतिक पूर्वाधार विकास समेतका विषयहरूमा अध्ययन गरी सुझाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। प्रतिवेदनमा शीघ्र र सुलभ न्यायलाई महत्वका साथ प्रस्तुत गरिएको र सो अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा हुनुपर्ने सुधारलाई समेत समावेश गरिएको देखिन्छ।

६ अदालत सुदृढीकरण सुझाव समिति, सर्वोच्च अदालत, २०५८।

अदालतबाट भएको निर्णय वा अन्तिम आदेशलाई मूर्तरूप दिने काम फैसला कार्यान्वयनबाट मात्र संभव हुने हुँदा यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई न्याय प्रशासनको मुटुको रूपमा लिनुपर्ने कुरामा प्रतिवेदनले जोड दिएको छ । उचित व्यवस्थापन तथा अन्य कतिपय कानूनी तथा व्यावहारिक कारणले गर्दा अदालतले असूल गर्नुपर्ने कैद र दण्ड जरिवानाको अंक दिनानुदिन बढ्दै गईरहेको तथ्यलाई स्वीकार गरिएको सो प्रतिवेदनमा देवानी प्रकृतिका मुद्दाहरूको फैसला कार्यान्वयनमा पनि विभिन्न कठिनाईहरू रहेको, अदालती बन्दोबस्तको १७ नं. को व्यवस्थानुसार पर्ने निवेदनको कारणबाट पनि फैसला कार्यान्वयनको पक्ष प्रभावित हुन पुगेको स्थितिवोध समेत गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको निराकरणका लागि सुधारका पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको सो प्रतिवेदनले न्यायिक प्रहरीको व्यवस्थाबाट फैसला कार्यान्वयनमा योगदान पुग्न सक्ने विश्वास लिएको छ ।

फैसला कार्यान्वयनका लागि परेका दरखास्तहरूको शीघ्र फछ्यौटका लागि न्यूनतम अवधि तोकिनु पर्ने, जिल्ला अदालतमा रहेको तहसील फाँटलाई निरन्तर अनुगमन तथा नियन्त्रण गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतमा छुट्टै केन्द्रीय असूल तहसील महाशाखा स्थापना गर्नुपर्ने, फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा बिगो भराउने, चलन चलाउने तथा वण्डा छुट्याउने सम्बन्धमा दुवै पक्षले मिलापत्र गर्न चाहेमा मिलापत्र गराउन सक्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्रतिवेदनका उल्लेख्य पक्ष हुन । छरिएर रहेका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत गरिनुपर्ने, न्यायाधीशले मुद्दा फैसला भएपछि आफ्नो जिम्मेवारी सकिएको ठान्ने र फैसला कार्यान्वयनलाई गौण विषय मान्ने प्रवृत्ति त्यागी फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा समेत जिम्मेवारीबोध गर्नुपर्ने कुरामा पनि प्रतिवेदनले जोड दिएको छ । प्रतिवेदनमा रहेका फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम छन्:

- * तहसील फाँटको वार्षिक कार्यक्रम बनाई सो अनुरूप बजेटको व्यवस्था गर्नु पर्छ ।
- * तहसील फाँटका कर्मचारीको सरुवा गर्दा तहसील फाँट मै सरुवा हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- * तहसील फाँटको केवल रेखदेख तथा कानूनी बाधा अड्चनको अन्तिम निकाशा दिने कामसम्म जिल्ला न्यायाधीशको हुने र सम्पूर्ण कामको दायित्व र जिम्मेवारी तहसीलदार कै हुने व्यवस्था मिलाउने ।
- * छुट्टै न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- * सबै अर्ध-न्यायिक निकायको समेत लगत तहसील शाखामा राख्ने र असूल तहसीलको जिम्मेवारी त्यसैलाई दिने ।
- * छरिएर रहेका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई समेट्ने गरी परिमार्जन गरी छुट्टै कानून बनाई लागु गर्ने ।
- * वैज्ञानिक ढंगले लगत राखी अद्यावधिक गराउन कम्प्यूटरको प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन एवं योजना तर्जुमा गरी सिफारिश गर्न विशेषज्ञ सहितको कार्यदल गठन गरी त्यसले दिएको राय सुझावलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जाने ।
- * कार्यबोभको अनुपातमा तहसील शाखामा कर्मचारीको दरबन्दी व्यवस्था गर्ने ।
- * तहसील शाखाका कर्मचारीलाई सरुवा आदि गर्दा सोही प्रकृतिको काममा लगाउने गरी सरुवा गर्ने र निजको सेवालालाई विशिष्टीकृत गर्दै लैजाने ।
- * भ्रमण भत्ता ।
- * फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा डोरमा हिड्नु पर्दा यातायातको साधन हुनुपर्ने, यातायात दैनिक भ्रमण भत्ता दिन पर्याप्त बजेटको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- * राम्रो काम गर्नेलाई प्रोत्साहन गरी पुरस्कृत गर्ने र नराम्रो काम गर्नेलाई दण्ड दिने कुरा व्यवहारमा लागू गर्ने तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि उचित संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।

- * अदालतमा रहेका मिसिल खोजेको बखत पाउने गरी अभिलेख प्रणाली चुस्त र दुरुस्त बनाउनुपर्ने ।
- * तहसीलदारको दैनिक कार्यविवरण राख्ने व्यवस्था गरी प्रत्येक महिनाको कार्य विवरण न्यायाधीशले प्रमाणित गरी पुनरावेदन र सर्वोच्च अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- * न्यायाधीशले मुद्दा फैसला गरेपछि आफ्नो काम सकिएको ठान्ने र फैसला कार्यान्वयनलाई गौण विषय मान्ने प्रवृत्ति त्यागी फैसला कार्यान्वयनलाई समेत सर्वोपरि रूपमा हेरी रेखदेख र अनुगमन गर्ने गर्नुपर्ने ।

२.७ फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, २०५८^७

यस दिग्दर्शनमा फौजदारी कार्यविधि सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको र सो सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू, अन्तराष्ट्रिय मापदण्डहरू र फौजदारी न्यायका आधारभूत मान्यताहरूलाई यथास्थानमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस आधारमा दिग्दर्शनले फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा पनि विशेष आग्रह वा सुझाव प्रस्तुत गर्न सकेको छैन तर पनि त्यसमा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनका विविध पक्षलाई एकीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएबाट फैसला कार्यान्वयनमा प्रहरी कर्मचारीले पालन गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्वहरू समेत उल्लेख गरिएको छ, जुन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

२.८ अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता (मस्यौदा), २०५९^८

फौजदारी न्याय प्रशासनको पुनरावलोकन गरी त्यसमा हनुपर्ने सुधार सम्बन्धमा आवश्यक सुझाव सहित मस्यौदा पेश गर्न सरकारद्वारा गठित फौजदारी न्याय प्रशासन अध्ययन तथा सुझाव कार्यदलले तयार पारेको अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको छुट्टाछुट्टै मस्यौदालाई परिमार्जन गरी तयार गरिएको फौजदारी अपराध तथा कार्यविधि संहितामा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन पक्षलाई समेटिएको छ ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताको परिच्छेद १४ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू छन्, जसमा मुलुकी ऐनका केही व्यवस्थाहरूलाई परिमार्जित रूपमा राखिएको छ भने केही नयाँ प्रावधानहरू पनि छन् । संहितामा राखिएका नयाँ व्यवस्थाहरू मोटामोटी रूपमा देहाय बमोजिम छन्:

- * तीन वर्ष वा सो भन्दा घटी सजाय भएका व्यक्ति भए त्यस्तो व्यक्ति एक वर्ष कारागारमा बसिसकेपछि निजको चाल चलनमा सुधार भएको भन्ने कारागार प्रमुखको प्रतिवेदन पर्न आएमा त्यस्तो कसूरदारको हकमा तोकिएको सजायमा प्रचलित कानूनले दिने छुट बाहेक पचास प्रतिशत सम्म कैद कारागार बाहिर रहेर काट्टि हुन सक्ने गरी अदालतले आदेश दिन सक्ने ।^९
- * एकवर्ष वा सो भन्दा घटी कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई अदालतको आदेशले कारागारमा नपठाई सरकारले सञ्चालन गरेको वा गैर सरकारी स्तरमा स्थापित गरेको सामुदायिक सुधारगृहमा पठाउन सकिने, त्यस्तो सुधार केन्द्रमा बस्न पाउँ भनी निज स्वयंले पनि निवेदन दिन सक्ने र त्यस्तो गृहमा निजले भुक्तान गरेको अबधिलाई कैद भुक्तान गरेको अबधि मानिने ।^{१०} तर गम्भीर केही अपराधका कसूरदारलाई सुधारगृहमा पठाउन नसकिने ।
- * पक्राउ पूर्वी जारी भएको फरारी अभियुक्तको हकमा जुनसुकै मुद्दा भएपनि मुद्दा फैसला गर्नु पूर्व नै सम्पत्ति रोक्का गरिने र सोही सम्पत्तिबाट फैसला बमोजिमको बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य तिर्नु पर्ने रकम भराउन सकिने ।^{११}

^७ सेलर्ड, २०५८ ।

^८ फौजदारी अपराध तथा कार्यविधि संहिता (प्रस्तावित) कार्यान्वयन तयारी समिति, २०५९ काठमाडौं ।

^९ फौजदारी कार्यविधि संहिता, दफा १४१(४) ।

^{१०} ऐ. ऐ. दफा १४१(७), १४५ ।

^{११} ऐ. ऐ. दफा १४२ ।

- * तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय पाएको १८ वर्ष भन्दा माथि ४५ वर्षभन्दा कम उमेरको शारीरिक रूपमा स्वस्थ रहेको व्यक्तिलाई सश्रम कारावासमा राख्न सकिने, तर त्यस्ता कैदीलाई श्रमको ज्याला दिनु पर्ने, श्रम गरे वापत तीनदिन श्रमको एक दिनको हिसावले कैद कट्टी हुने^{१२}
- * एकवर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूरमा पहिलो पटक कसूरदार ठहरिएको व्यक्तिले कैद वापत रकम तिरी अदालतले तोकेको आचरण मान्ने शर्तमा अदालतले सशर्त कैद मुक्त गर्न सक्ने ।^{१३}
- * तीनवर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय पाएको विदेशी नागरिकले कैदको सट्टा जरिवाना तिरी कैदबाट छुटकारा पाउन निवेदन दिएमा केही गंभीर अपराधमा बाहेक^{१४} प्रति दिन रु.५००।- का दरले रकम तिरी कैदमा नबस्ने आदेश अदालतले दिन सक्ने, त्यस्तो रकम पीडित राहत कोषमा जम्मा हुने ।^{१५}
- * त्यस्तै गरी सात वर्ष वा सो भन्दा कम कैद सजाय तोकी कैद वा थुनामा बसेको विदेशी नागरिकलाई निजको मुलुकमा नै कैद राख्ने प्रत्याभूति सहित विदेशी मुलुकले सरकारलाई अनुरोध गरेमा निश्चित अपराधमा बाहेक अदालतले निजलाई सम्बन्धित मुलुकमा कैद बस्ने गरी सहमति प्रदान गर्न सक्ने ।^{१६}
- * एक अर्काका मुलुकमा कैदीको रूपमा रहेका कैदीहरूको आदान प्रदान गर्ने गरी सरकारले विदेशी सरकारसँग सम्झौता गर्न सक्ने ।^{१७}
- * देहायको कैदको सजाय तोकिएको व्यक्ति देहायको अबधि सम्म फरार रहेमा लगत कट्टा हुने:^{१८}

लागेको कैद	फरार अबधि
जन्म कैद	५० वर्ष
दश वर्ष वा सो भन्दा बढी	४० वर्ष
पाँच वर्ष देखि दश वर्ष सम्म	३० वर्ष
एक वर्ष देखि पाँच वर्ष सम्म	२० वर्ष
एकवर्ष सम्म	१२ वर्ष

- * जरिवाना लागेको व्यक्तिले तत्काल जरिवाना नबुझाई कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले जरिवाना एक वर्षभित्र चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा बुझाउने गरी अनुमति दिन सक्ने ।^{१९}
- * जरिवाना वा बिगो वा क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने मुद्दामा कसूरदारको सम्पत्ति रोक्का राख्ने क्रममा कसूरदारलाई निजले गरेको लगानीको साँवा व्याज तिर्नु पर्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो रकम रोक्का राख्न वा सोभै अदालतमा दाखल गर्ने आदेश (Garnishment order) दिन सक्ने । र त्यस्तो साँवा व्याज असूल उपर गरिलिन कुनै व्यक्तिलाई नियुक्त गर्न (appointment of receiver) सक्ने ।^{२०}

१२ ऐ.ऐ. दफा १४३ ।

१३ ऐ.ऐ. दफा १४६ ।

१४ जस्तो: ज्यान, जवरजस्ती करणी, जीउ मास्ने बेच्ने, भ्रष्टाचार, शरीर बन्धक लिने वा अपहरण गर्ने, डाँका, खोटा टक वा विदेशी विनिमय, लागू औषधमा जरिवाना तिर्ने वा सुधार गृहमा बस्न मिल्दैन ।

१५ ऐ.ऐ. दफा १४६(४) ।

१६ ऐ.ऐ. दफा १६२ ।

१७ ऐ.ऐ. दफा १६२(४) ।

१८ ऐ.ऐ. दफा १४८(२), सो गर्नु पूर्व रोक्का रहेको सम्पत्ति जफत गरी बिक्री गरी रकम सञ्चित कोषमा दाखिल गर्नु पर्ने ।

१९ ऐ.ऐ. दफा १५० ।

२० ऐ.ऐ. दफा १५७(२)(३)(४) ।

यसरी सरसर्ती हेर्दा फौजदारी कार्यविधि संहिताले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा तुलनात्मक विधिशास्त्रका कैयौं आकर्षक कुराहरूलाई पहिलो पटक संहिताबद्ध गरी सुधारात्मक तर व्यावहारिक फैसला कार्यान्वयन पद्धतिलाई प्रवेश गराउन खोजेको देखिन्छ। तथापि पीडितको क्षतिपूर्तिलाई सजाय स्थगन वा वैकल्पिक सजायको पूर्व शर्तको रूपमा भने यसले जोड्न सकेको छैन। संहिताले पीडित राहत कोषको व्यवस्था त गरेको छ तर त्यसमा जरिवानाको निश्चित अंश अनिवार्य रूपमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गर्न सकेको छैन। तसर्थ यो संहिताको पुनरावलोकन गरी यी र अन्य आवश्यक कुराहरू थप गरी त्यसपछि मात्रै जारी गरिनुपर्ने देखिन्छ।

२.९ दुनियावादी मुद्दा: कार्यविधि दिग्दर्शन, २०६१^{२१}

यस दिग्दर्शनमा दुनियावादी देवानी तथा दुनियावादी फौजदारी मुद्दामा अवलम्बन गरिने कार्यविधि सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको र सो सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू समेतलाई यथास्थानमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस आधारमा दिग्दर्शनले दुनियावादी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा पनि विशेष आग्रह वा सुझाव प्रस्तुत गर्न सकेको छैन, तर यसमा दुनियावादी देवानी तथा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनका विविध पक्षलाई एकीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएवाट फैसला कार्यान्वयनमा एकरूपता कायम गर्न यसले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्ने देखिन्छ। दिग्दर्शनमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी मूल शीर्षकभित्र देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन र फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनलाई समावेश गरिएको छ। दिग्दर्शनमा समेटिएका मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरूलाई देहायमा तालिका बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ।

देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन	फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन
तहसील शाखाको जिम्मेवारी	फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व र लगत कस्ने व्यवस्था
फिरादी (वादी) लाई सजाय गर्ने व्यवस्था	अभियुक्त वा कसूरदारको मृत्यु भएमा
कारणी मरेको अवस्थामा जरिवाना, कैद, बीसौंद वा बिगो असूली	कैद सजाय र असूली
सरकारी बिगो असूली	खत खापिने र नखापिने अवस्था
फैसला कार्यान्वयनको कारवाईका क्रममा वारिस राख्ने व्यवस्था	कैद म्याद ठेक्के तरिका
फैसला कार्यान्वयनको कारवाई डिसमिस गर्न नहुने	कैद असूल गर्ने प्रक्रिया
बिगो भराउने र चलन चलाउने प्रक्रिया	जरिवाना असूल गर्ने प्रक्रिया
सम्पत्ति लिलाम गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि	जायजात गर्दा विचार पुर्‍याउनु पर्ने कुरा
रजिष्ट्रेशन, दाखिल दर्ता गराउने निखन्न दिने र चलन चलाउने	जायजात सर्वस्व गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था डोर खटाउने र लगत फछ्यौट समिति सम्बन्धी व्यवस्था
अंश छुट्याउने प्रक्रिया	छुट, मिनाहा, प्रोत्साहन
निवेदनबाट कारवाई गर्ने	फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा सहयोग गर्नुपर्ने

२१ दुनियावादी मुद्दा: कार्यविधि दिग्दर्शन, न्यायपालिका सुधार कार्यक्रम, सर्वोच्च अदालत/यु.एन.डि.पि., २०६१।

२.१० न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६१-०६२)^{२२}

नेपालको न्यायपालिकाको इतिहासमा पहिलो पटक तर्जुमा गरिएको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना यतिखेर मध्यावधि मूल्यांकनको चरणमा पुगेको छ। न्यायपालिकाभित्र योजनाबद्ध विकासको थालनी गर्ने यो रणनीतिक योजनाले वस्तुस्थितिको विश्लेषण गर्नुका साथै नेपालको न्यायपालिकाको परिलक्ष्य, परिदृश्य र मूल्यहरु समेत निर्धारण गरेको छ। सोही आधारमा पाँच वर्षभित्र सम्पन्न गरिने मूल कार्यहरु र त्यसका लागि रणनीतिक उपायहरु (Strategic Intervension) को क्षेत्र समेत पहिचान गरिएको छ।

न्यायपालिकाको परिलक्ष्यलाई परिपूर्ति गर्नका लागि पाँच वर्षभित्र सम्पन्न गर्न खोजिएका मूल चारवटा कार्य मध्ये फैसला गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी सो अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयन लाई पनि समेटिएको छ। फैसला कार्यान्वयनको नतिजा परिसूचक (Indicator) समेत तोकिएको छ। त्यसमा फैसला कार्यान्वयनका लागि परेका निवेदनहरु ६ महिनाभित्र फछ्यौट गर्न नसकिए कुनै हालतमा पनि एक बर्ष नाघ्न नदिने कुरामा जोड दिइएको छ। बक्यौता निवेदनहरुको संख्या ७५ प्रतिशतले न्यून गर्ने कुरा पनि नतीजा परिसूचकमा उल्लेख गरिएको छ।

न्यायपालिकाको परिदृश्य (Vision) को प्राप्तमा मद्दत पुग्ने विश्वासका साथ पहिचान गरिएका रणनीतिक उपायहरुमा न्यायपालिकाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्ने विषय पनि परेको छ। अनुसूचीमा संलग्न मूलकार्यहरुको कार्ययोजनामा काम कारवाहीको विवरण, नतीजा, कार्यसम्पादन परिसूचक र जवाफदेहितालाई समेटिएको छ। यसबाट फैसला कार्यान्वयनमा विभिन्न चरणहरुमा को कति जिम्मेवार हुने भन्ने किटानी गरिएबाट कार्यान्वयन पक्षको सफलता असफलतासँग जिम्मेवार पदाधिकारीको जवाफदेहिता पनि जोडिन पुगेको छ। अर्को अनुसूचीमा संलग्न रणनीतिक उपायमा कार्य, नतीजा, कार्यसम्पादन सूचक, समयावधि र जवाफदेहितालाई समेटिएको छ। यसरी समयावधि र जवाफदेहिता सहितको व्यवस्थाले फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारिताको मूल्यांकन गर्न सहज हुने र त्यसका आधारमा जिम्मेवार पदाधिकारीलाई जिम्मेवारीबोध गराउन पनि मद्दत पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

समयावधि निर्धारण सहितको कार्ययोजना रणनीतिक योजनाको महत्वपूर्ण पक्ष हो। तर योजनाको कार्यान्वयन पक्षको सफलता र दुर्बलताको मूल्यांकन पछि योजनाको सफलता असफलताको मापन गर्न सकिन्छ। मध्यावधि मूल्यांकनका क्रममा त्यो तस्वीर सार्वजनिक हुने नै छ। योजनामा रहेका फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विषयहरु देहाय बमोजिम छन्:

क. नतीजा परिसूचक:

१. फैसला कार्यान्वयनका लागि परेका निवेदनहरु ६ महिनाभित्र फछ्यौट गर्ने एवं कुनै पनि अवस्थामा १ बर्ष नाघ्न नदिने।

२. बक्यौता निवेदनहरुको संख्या ७५ प्रतिशतले न्यून गर्ने।

ख. रणनीतिक उपाय:

न्यायपालिकाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्षमतालाई सुदृढ तुल्याउने।

२२ सर्वोच्च अदालत नेपाल, २०६२।

२.११ कैद दण्ड जरिवानाको लगत असूल फछ्यौट गर्ने सम्बन्धी सुभाव दिन गठित समितिको प्रतिवेदन, २०६२^{२३}

अदालतको फैसला बमोजिम कैद, दण्ड, जरिवाना लागेका व्यक्तिको पहिचान गरी फैसला कार्यान्वयन गर्न अन्य सहयोगी निकाय समेतसँग समन्वय कायम गरी के कस्तो सहयोग लिन के कस्तो रणनीति अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा सुभाव सहित प्रतिवेदन पेश गर्न गठित यो समितिले फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा देखिएका समस्याका साथै त्यस्ता समस्याहरु सिर्जना हुनाका कारणहरु समेतको पहिचान गरी समस्या समाधानका लागि सुभावहरु समेत प्रस्तुत गरेको छ ।

अदालतको निर्णय बमोजिम कैद, दण्ड, जरिवाना असूल तहसील भई फछ्यौट हुन नसक्दा जसले जे गरेपनि हुन्छ भन्ने धारणा विकसित भई दण्डहीनताको अवस्था बढ्दै गएको यथार्थबोध समितिले गरेको छ । न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले परिकल्पना गरेको Mission, Vision र Goal लाई कार्यक्षेत्रमा उतार्ने प्रतिबद्धताको श्रृंखला अन्तर्गत नै यो समितिको गठन भएको र समितिले रणनीतिक योजनामा सन्निहित फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको पक्षलाई सम्बोधन गर्न खोजेको छ । तर विशेषतः सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन अर्थात् कैद, दण्ड र जरिवानाको असूलीमा केन्द्रित रहेको सो समितिको अध्ययन प्रतिवेदनले फैसला कार्यान्वयनको समग्रतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने अवस्था नभएतापनि समितिले पहिचान गरेका समस्या र समाधानका उपायहरुबाट फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सकिने संभावना उजागर हुन पुगेको छ ।

फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन मूल्यांकन संयन्त्रको अभाव, मुद्दा दर्ताकै अवस्था देखि फैसला कार्यान्वयनको सोचको अभाव, दण्ड र पुरस्कारको प्रणालीको अभाव, सरोकारवाला निकायहरुबाट प्रयाप्त सहयोग प्राप्त गर्न नसकिएको अवस्था, कानूनी अस्पष्टता र प्रतिबद्धताको कमी जस्ता समस्याहरु फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा साभा समस्या हुन् । ती समस्याहरुको समाधानका लागि फैसला कार्यान्वयन निर्देशिकाको आवश्यकताबोध गर्नुका साथै भई रहेका कानूनी व्यवस्था भित्रैबाट तत्कालै समस्या समाधान गर्न सकिने पक्षमा प्रकाश पारिएको छ । त्यसैगरी विद्यमान कानूनमा संशोधन हुनुपर्ने क्षेत्र समेत पहिचान गरी सर्वोच्च अदालत देखि जिल्ला अदालतसम्म अनुगमन मूल्यांकन संयन्त्रको व्यवस्था गरिनु पर्ने जस्ता सुभावहरु समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा फैसला कार्यान्वयनका निमित्त एक छुट्टै स्वायत्त निकायको गठन हुनु पर्ने भविष्यपरक दृष्टिकोणलाई समेत अघि सारिएको छ । प्रतिवेदनमा देखाईएका समस्या र समाधानका उपायहरु प्रमुख रूपमा देहाय बमोजिम छन्:

१. समस्याहरू:

- * मुद्दा दर्ता गर्दाकै अवस्था देखि फैसला कार्यान्वयनको सोचको अभाव ।
- * अनुगमन मूल्यांकनको कमजोर अवस्था ।
- * प्रतिबद्धताको कमी ।
- * कसूरदारको स्थायित्व र लगत अभिलेखमा तालमेल नहुनु ।
- * व्यक्ति पहिचानमा समस्या ।

२३ काठमाडौं जिल्ला अदालतका तत्कालीन जिल्ला न्यायाधीश श्री शम्भुबहादुर कार्कीको संयोजकत्वमा गठित यो समितिको प्रतिवेदन अप्रकाशित रूपमा रहेको छ ।

२. समस्या सिर्जना हुनाका कारणहरूः

- * लगत कस्ने कितावको ढांचामा एकरूपता नहुनु ।
- * विदेशी नागरिकहरूका हकमा फैसला कार्यान्वयनको कार्यविधि स्पष्ट नभएको ।
- * पुराना, बेपत्ते लगतहरू भिनाहा मौजरा दिने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नरहेको ।
- * कमजोर आन्तरिक व्यवस्थापन पद्धति र सुरक्षा अवस्था ।
- * सहयोगी निकायहरूबाट पर्याप्त सहयोगको अभाव ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी निर्देशिकाको अभाव ।
- * दण्ड र पुरस्कार प्रणालीको अभाव ।

३. समस्या समाधानका निमित्त प्रस्तुत गरिएका सुभावहरूः

- * भई रहेका कानूनी व्यवस्था भित्रैबाट तत्कालै समस्या समाधान गर्न सकिने अवस्था ।
- * विद्यमान कानूनी व्यवस्था संशोधनको आवश्यकता ।
- * फैसला कार्यान्वयनका निमित्त एक छुट्टै स्वायत्त निकायको गठन हुनु पर्ने भविष्यपरक दृष्टिकोण रहनु पर्ने ।
- * सर्वोच्च अदालत देखि जिल्ला अदालतसम्म अनुगमन मूल्यांकन संयन्त्रको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

२.१२ फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६२^४

विभिन्न अध्ययनहरूले फैसला कार्यान्वयन निर्देशिकाको आवश्यकताबोध गरी त्यस्तो निर्देशिका बनाउनुपर्ने आग्रह गरेको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट पुनरावेदन अदालत, पाटनका मुख्य न्यायाधीश श्री रणबहादुर वमको संयोजकत्वमा एक समिति बनाइएको र सो समितिले फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका तयार गरी सर्वोच्च अदालत समक्ष पेश गरेको देखिन्छ । निर्देशिकाले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत गरी तत्सम्बन्धमा प्रतिपादित नजीरहरू र फैसला कार्यान्वयनमा प्रयोग हुने म्याद सूचना र मुचुल्काको ढांचाहरू समेत प्रस्तुत गरिएको हुँदा निर्देशिकाबाट फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा एकरूपता कायम हुने विश्वास गर्न सकिन्छ । निर्देशिकाले फैसला कार्यान्वयनका प्रत्येक चरणमा के के गर्ने, कहिले सम्म गर्ने भन्ने जस्ता विषयहरूमा पनि स्पष्ट गरेबाट अन्यौल न्यूनीकरणमा योगदान दिएको छ ।

२.१३ अदालत कार्य विवरण निर्देशिका, २०६४^४

सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतमा रहने विभिन्न समिति, महाशाखा, शाखा र फाँटबाट सम्पादित हुने कार्यहरूको विस्तृत विवरण समेटी अदालत कार्य विवरण निर्देशिका, २०६४ जारी गरिएको छ । यसले जिल्ला अदालतको तहसिल शाखाले सम्पादन गर्ने काम कर्तव्यहरूलाई फैसला कार्यान्वयन दरखास्त दर्ता फाँट, फैसला कार्यान्वयन फाँट, लगत असूली फाँट र जीन्स फाँटमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरेको छ । कानूनी र व्यवहारिक विषयहरूलाई समेत समेटेर तयार पारिएको निर्देशिकाको अध्ययन गरी त्यसलाई कार्यक्षेत्रमा उतारिएमा सबै जिल्ला अदालतबाट सम्पादन हुने फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काम कारवाहीमा एकरूपता कायम हुने र कार्यक्षेत्रमा आउन सक्ने द्विविधाहरूको निराकरणमा मद्दत पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

२४ अप्रकाशित ।

२४ सर्वोच्च अदालत नेपाल, २०६४ ।

- * तहसील शाखामा रहने सम्पूर्ण फाँट तथा कर्मचारीहरूको अन्य ऐन नियममा उल्लेख भए बाहेक काम कारवाईसँग सम्बन्धित पक्षमा तहसीलदारसँग प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व रही फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम कारवाही तहसीलदारको निर्देशन र नियन्त्रणमा रही सम्पादन हुनेछ ।
- * अदालतको काम गर्दा आफूलाई थाहा हुन आएको गोप्य कुरा प्रकट नगर्ने ।
- * निजामती सेवा ऐन नियमद्वारा निर्धारित आचरणको पालना गर्ने ।
- * अदालत प्रयोगकर्तासँग शिष्टतापूर्वक व्यवहार गर्ने र अदालतको कार्यप्रक्रिया बारे जानकारी दिने ।
- * आफ्नो शाखामा रहेका भौतिक चीज वस्तुको संरक्षण गर्ने र अदालतको सम्पत्तिको दुरुपयोग हुन नदिने ।
- * आफ्नो शाखालाई सुधार गर्न आवश्यक उपायहरू तहसीलदार मार्फत स्वेच्छेदार समक्ष पेश गर्ने ।
- * आफ्नो शाखामा आउने मुद्दाका पक्षहरू र अदालतका नियमित प्रयोगकर्ताहरूलाई पालो क्रम मिलाई पहिले आउनेको पहिले कार्य सम्पन्न गरी पठाउने ।

२.१४ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा न्यायपालिकाको समग्र सुधार अभियानका सिलसिलामा भए गरेका अध्ययनहरूमा फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका लागि उठाइएका मुख्य मुख्य विषयहरूलाई विश्लेषण सहित प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसक्रममा उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८, शाही न्याय सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०४०, सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू तथा पुनरावेदन अदालतका माननीय मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनद्वारा पारित प्रस्तावहरू, अदालत व्यवस्थापन सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन, २०५५, अदालत सुदृढीकरण सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०५८, फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, २०५८, अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता (मसौदा), २०५९, न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, दुनियावादी मुद्दा: कार्यविधि दिग्दर्शन, २०६१, कैद दण्ड जरिवानाको असूल फछ्यौट गर्ने सम्बन्धी सुझाव दिन गठित समितिको प्रतिवेदन, २०६२, फैसला कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६२ र अदालत कार्य विवरण निर्देशिका, २०६४ समेतको अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ । यी विभिन्न दस्तावेजहरूले फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई उठाए पनि समग्रमा त्यसैमा केन्द्रित भने छैनन् । अर्को कुरा प्रतिवेदन वा प्रस्तावका केही सुझावहरू कार्यान्वयन भएका छन् भने केही बाँकी छन् । बाँकी रहेका मध्य विभिन्न दस्तावेजहरूमा उठाइएका हाल सान्दर्भिक बुँदाहरूलाई अन्तिम परिच्छेदमा पुनः उठाइनेछ ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण

३.१ विषय प्रवेश

यस परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान ऐन नियमको व्यवस्था, फैसला कार्यान्वयनका विषयहरू सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू र हाम्रो कार्यान्वयन अभ्यासका बारेमा विवेचना गरिने छ। यसक्रममा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी संरचना र कार्यविधिका बारेमा संक्षेपमा विश्लेषण गरिने छ। न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्ने न्यायपालिकाले गरेका फैसलाहरू एवम् अन्तिम आदेशहरूको कार्यान्वयन न्यायपालिका स्वयंले गर्नुपर्ने हो वा त्यसका लागि छुट्टै निकायको आवश्यकता पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा मत मतान्तर हुन सक्छ र न्यायिक पद्धतिका आधारमा त्यसमा पृथक व्यवस्था हुन पनि सक्दछ। नेपालका सन्दर्भमा फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी अदालत स्वयंमूले नै ग्रहण गर्दै आइरहेको छ र त्यसमा वैकल्पिक व्यवस्थाको परिकल्पना समेत गरिएको पाइदैन।

३.२ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी संरचनागत व्यवस्था

न्यायपालिकाको जुनसुकै तहबाट अन्तिम भएर रहेका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी न्यायपालिकाको तहगत संरचनामा सबैभन्दा तल्लो अर्थात् शुरु तहको अदालतका रूपमा रहेको जिल्ला अदालतलाई सुम्पिएको पाइन्छ। यस्तो महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निहित रहेको जिल्ला अदालतको सांगठनिक स्वरूपभित्र छुट्टै तहसील शाखाको व्यवस्था गरिएको छ।

जिल्ला अदालत नियमावलीमा तहसील शाखाको प्रमुखको रूपमा तहसीलदार रहने गरी व्यवस्था गरिएको र तहसीलदारको काम कर्तव्य समेत निर्धारित गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी सो नियमावलीमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विशेष व्यवस्था समेत गरिएको छ। जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ का अतिरिक्त मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा समेत दण्ड जरिवाना असूल तहसील, कैद सजायको असूली र फैसला कार्यान्वयनका विविध पक्षलाई समेटिएको पाइन्छ। यस आधारमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ र मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महललाई नै फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रमुख कानूनी व्यवस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ।

जिल्ला अदालत नियमावलीले जिल्ला अदालतको कर्मचारी प्रशासन, आर्थिक र न्याय प्रशासनका विविध पक्षहरूलाई समेटेको छ। यसले अदालतको सांगठनिक स्वरूप निर्धारण गरेको छ र अदालतभित्रका प्रत्येक एकाईहरूको काम कर्तव्य र कार्य प्रक्रिया समेत निर्धारण गरेको छ। जिल्ला अदालतको सांगठनिक संरचनाभित्र तहसील शाखा रहेको छ, जसले मूलतः फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी ग्रहण गर्दछ भन्ने कुरा माथि पनि उल्लेख गरिसकिएको छ।

तहसील शाखा अन्तर्गत पनि आवश्यकतानुसार तहसील फांट, असूल तहसील फांट र जिन्सी धरौटी, धरौटी अभिलेख तथा संरक्षण फांट समेत रहने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। नियमावलीले सो शाखा सेस्तेदारको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा रहने व्यवस्था गरेको भएतापनि सेस्तेदारको काम कर्तव्यमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कुनै पनि कार्य समावेश गरिएको छैन भने फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सम्बन्धी सम्पूर्ण काम तहसीलदारको जिम्मेवारीमा

तहसील शाखाबाट हुनेछ भन्ने नियमावलीकै व्यवस्थाबाट पनि फैसला कार्यान्वयनमा स्त्रेस्तेदारको कुनै भूमिका नरहने र तहसीलदारले नै सो सम्बन्धी जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । तहसीलदारको मातहतमा आवश्यक संख्यामा सहायक कर्मचारीहरु (अमिन समेत) रहेका हुन्छन् ।

३.३ तहसीलदारको काम र कर्तव्य:

जिल्ला अदालत नियमावलीमा तहसीलदारको काम र कर्तव्य तोकिएको छ । जस अनुसार तहसीलदारको काम र कर्तव्य देहाय बमोजिम रहने देखिन्छ ।^{२६}

- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा परेका निवेदनहरु हेरी जाँची रीत पुगेको भए आवश्यक दस्तुर लिई दर्ता गर्ने वा दर्ता गर्न नमिल्ने भए कारण जनाई दरपीठ गर्ने ।
- * फैसला बमोजिम भरी भराउ गर्ने, चलन चलाउने, वण्डा छुट्याउने र सो सम्बन्धी अन्य काम गर्ने ।
- * फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा वारिसनामा लिने, सकार गराउने र दरखास्त दिई तारिखमा रहेको पक्षले गुज्रेको तारिख थामी पाऊँ भनी दरखास्त दिएमा कानून बमोजिमको आदेश गर्ने ।
- * अदालतबाट रोक्का भएको वा अरु अदालतबाट रोक्का भै आएको जायजथाहरु अन्य अड्डा अदालतमा दाखिल चलान गर्नुपर्ने भएमा समयमै दाखिल चलान गर्ने ।
- * आफ्नो अदालतको र अरु अदालतबाट आएको फैसला बमोजिम दण्ड जरिवानाको लगत कसी अरु अदालतमा लगत जाने जति अरु अदालतमा लगत कस्न पठाउने र आफ्नै अदालतमा लगत कस्न पर्ने जति कसी असूल फछ्यौट गर्ने ।
- * फैसला वा आदेश बमोजिम रोक्का भएको जायजात कानून बमोजिम लिलाम गर्ने ।
- * कुनै पनि कामको लागि कर्मचारीलाई फिल्डमा पठाउँदा त्यस ठाउँमा गएर गर्नुपर्ने काम पुन्याउनु पर्ने अनिवार्य कानूनी रीत सो काम गर्दा आई पर्न सक्ने बाधा ब्यवधान र त्यसका समाधानका उपाय बारेमा सम्झाई बुझाई पठाउने ।
- * कुनै विषयमा अडवड परेमा तहसीलदारले आदेशको लागि न्यायाधीश समक्ष पेश गरी न्यायाधीशको आदेश अनुसार गर्नुपर्छ ।
- * तहसीलदारको अनुपस्थितमा निजले गर्नुपर्ने कामहरु न्यायाधीशले तोकेको कर्मचारीले गर्नेछ ।
- * आफ्नो शाखालाई सुधार गर्न आवश्यक उपायहरु श्रेस्तेदार समक्ष पेश गर्ने ।
- * आफ्नो शाखामा आउने मुद्दाका पक्षहरु र अदालतका नियमित प्रयोगकर्ताहरुलाई पालो क्रम मिलाई पहिले आउनेको पहिले कार्य सम्पन्न गरी पठाउने ।
- * अदालत प्रयोगकर्तासँग शिष्टतापूर्वक व्यवहार गर्ने र उनीहरुलाई अदालतको कार्यप्रक्रिया बारे जानकारी दिने ।
- * आफ्नो शाखामा रहेका भौतिक चिज वस्तुको संरक्षण गर्ने र अदालतको सम्पत्तिको दुरुपयोग हुन नदिने ।
- * अदालतको काम गर्दा आफूलाई थाहा हुन आएको गोप्य कुरा प्रकट नगर्ने ।
- * निजामती सेवा ऐन नियमद्वारा निर्धारित आचरणको पालना गर्ने ।

३.४ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण

३.४.१ अधिकारक्षेत्र

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महल र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को परिच्छेद ११ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । उल्लिखित कानूनी व्यवस्था अनुसार फैसला कार्यान्वयन गर्नु पर्ने

^{२६} जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ८(१)- र अदालतका कर्मचारीको कार्य विवरण निर्देशिका

सम्बन्धी काम तहसीलदारको जिम्मेवारीमा तहसील शाखाबाट हुने व्यवस्था छ।^{१७} जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ लागू हुनु भन्दा अगाडि तहसीलको कामको जिम्मेवारी जिल्ला न्यायाधीशमा रहेको थियो। फौसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दर्खास्त दर्ता गर्ने र लगत कट्टा गर्ने कार्य न्यायाधीशहरूबाट नै हुने गरेको अवस्था थियो। यो नियमावलीले तहसीलदारलाई नै जिम्मेवार बनाएको छ। फलस्वरूप फौसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दर्खास्त दर्ता गर्ने देखि लगत कट्टा गर्ने सम्मका सम्पूर्ण कामहरू तहसीलदारको अधिकार क्षेत्र भित्र परेका छन्। यसले छिटो छरितो कार्य सम्पादन गर्ने वातावरण निर्माण भएको छ भने अधिकारको विकेन्द्रीकरण समेत भएको छ।

फौसला कार्यान्वयन सम्बन्धी केही विषयहरूमा तहसीलदारले इजलासबाट निकाशा लिनु पर्ने अवस्था अझै कायमै छ।^{१८} नियमावलीमा कैद जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी अन्तिम दायित्व जिल्ला न्यायाधीशको हुने व्यवस्था रहेको छ।^{१९} त्यसैगरी चलन हटकमा सजाय गर्ने अधिकार पनि न्यायाधीशले नै प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था छ।^{२०} त्यस्तै दण्ड सजायको ४२(२) नं. बमोजिम प्रतिवादीलाई नपुग बिगोमा थुनामा राख्ने विषयमा पनि अधिकारक्षेत्रको अभ्यास फरक फरक ढंगले भएको छ। कुनै कुनै मुद्दामा तहसीलदार आफैले थुनामा राख्ने आदेश गरी कारागारमा थुनामा राख्न पठाएको कुरा पनि सर्वोच्च अदालतबाट सदर भएको पाइन्छ^{२१} भने धेरै जसो जिल्ला अदालतमा नपुग बिगोमा थुनामा राख्ने आदेश जिल्ला न्यायाधीशबाट गराउने प्रचलन रहेको छ। यो विषयलाई नियमावलीले नै थप स्पष्ट पार्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

त्यस्तै फौसला कार्यान्वयनसँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित अभिलेख शाखा धेरै जसो जिल्ला अदालतमा श्रेस्तेदारको मातहतमा रहेको छ भने केही जिल्ला अदालतमा तहसीलदारको मातहतमा रहेको पाइन्छ। अधिकारक्षेत्रको अस्पष्टताका कारण अभिलेख शाखा कस्को जिम्मामा रहने भन्ने विषयले पनि अदालतमा द्वन्द्वको अवस्था आउने गरेको छ भने यस्तो विषयलाई अझै सम्म पनि स्पष्ट पार्न सकिएको अवस्था देखिदैन। अभिलेख शाखा र तहसील शाखाको बीचमा आपसी समन्वय कायम हुन नसकेमा दण्ड जरिवाना लगायतको लगत व्यवस्थित गर्ने कुरामा कठिनाई उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ भने फौसलाको तपसील खण्ड बमोजिमको पूर्जा जारी गर्ने, रोक्का फुकुवा गर्ने जस्ता विषयहरू पनि कसले निकाशा दिने भन्ने विषयमा विवाद हुने गरेको छ।

तर फौसला कार्यान्वयन गर्नु पर्ने सम्पत्ति अन्यत्र बिक्री गरेको अवस्थामा त्यस्तो लिखत बदर गराउने विषय अशियारमा थपघट भएको अवस्थामा अशियार कायम गराउने विषय र फौसला कार्यान्वयन अडवड परेको अवस्थामा निकाशा लिने जस्ता विषयमा जिल्ला न्यायाधीशले यस्तो अधिकार प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ।

३.४.२ तहसीलदारको आदेश उपरको उजुरी

तहसीलदारले गरेको आदेश उपर जिल्ला न्यायाधीशले गरेको निर्णयमा पनि चित्त नबुझे अदालती बन्दोवस्तको १७ नं बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा निवेदन दिन सक्ने र त्यस्तो उजुर सुन्नेले उजुर परेको मितिले २ महिना भित्र कारवाही किनारा गरिदिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ।^{२२}

^{१७} जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ६८(१)

^{१८} ऐ. नियम ८७ मा यथास्थितिमा राखी पाँउ भन्ने निवेदन इजलासमा पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।

^{१९} ऐ. नियम ८६

^{२०} सकलदेवप्रसाद यादव विरुद्ध उदयपुर जिल्ला अदालत भएको (उत्प्रेषण) रिट निवेदनमा तहसीलदारले चलन हटकमा सजाय गर्न नपाउने गरी व्याख्या भएको छ। ने.का.प. २०५९,अंक ३/४, नि.नं. ७०८४ पृ. २४०।

^{२१} आनन्द बहादुर शाही विरुद्ध शान्तबहादुर खड्गी भएको लेनदेनको बिगो मुद्दा, त्यस्तै गम्भीरजंग खत्री विरुद्ध पशुराम शर्मा भएको बिगो मुद्दा लगायत कैयौं बिगो मुद्दामा नपुग बिगोमा काठमाडौं जिल्ला अदालतको तहसीलदारले थुनामा राखेगरी गरेको आदेश उपर सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन परेकोमा तहसीलदारको उक्त आदेश कानून बमोजिम भएको ठहर गरेको छ। उदाहरणका लागि स.अ.बुलेटिन अंक २३८, २०५८ सालको रिट नं. ४२।

^{२२} दिण्ड सजायको ६१ नं., जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १३(१) र ७३।

फैसला कार्यान्वयनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी तहसीलदारलाई सुम्पिएको अवस्थामा निजले गरेको काम कारवाही उपर माथिल्लो तहमा उजुर लाग्ने व्यवस्था आफैमा धेरै राम्रो व्यवस्था हो । तर यो व्यवस्थाको अभ्यास भने केही फरक खालको रहेको पाइन्छ । एउटै विषयमा पटक पटक दण्ड सजायको ६१ नं. र अदालती बन्दोबस्तको १७ नं. बमोजिम उजुर पर्ने र पुनरावेदन अदालतको आदेश उपर पटक पटक सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दिने प्रचलन स्थापित भएको छ । त्यसैले तहसीलदारले गर्ने हरेक आदेश उपर उजुर लाग्ने वर्तमान कानूनी व्यवस्था र अभ्यासको पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतले पनि रिट क्षेत्रबाट फैसला कार्यान्वयनमा प्रभाव पर्ने गरी अन्तरिम आदेश जारी गर्ने विषयमा संयमता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ ।^{३३} फैसला कार्यान्वयनको सम्बन्धमा कानूनले निर्दिष्ट गरेको द.स.को ६१ नं. र अ.व. १७ नं. को व्यवस्था अवलम्बन गरेपछि फेरि त्यही विषयमा पटक पटक उजुरी लिई कारवाही गर्दै जाँदा विवादको निरुपण यथासमयमा हुन नसकी अनिश्चित कालसम्म न्याय सम्पादनको कार्य अवरुद्ध हुन जाने हुँदा प्रत्येक प्रक्रियालाई लिएर पटक पटक कारवाही गर्ने विद्यमान कानूनको मनसाय समेत नरहेको भनी सर्वोच्च अदालतले व्याख्या समेत गरेको छ ।^{३४}

त्यस्तै तहसीलदारले गरेका काम कारवाही उपर चित्त नबुझ्ने पक्षले १५ दिन भित्र उजुर गर्नु पर्ने म्यादको सम्बन्धमा पनि फरक खालका नजीरहरु प्रतिपादन भएका छन् । पन्ध्र दिनको म्याद नघाई परेको निवेदन उपर सुनुवाई गर्ने अधिकार जिल्ला अदालत एवं पुनरावेदन अदालतलाई नभएको भनी व्याख्या भएको छ^{३५} भने थाहा पाएको मितिले १५ दिन भित्र भनी पर्ने गरेका त्यस्ता निवेदनहरु समेत लिई कारवाही गर्ने अभ्यास पनि कायमै रहेको छ ।

३.५ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्त सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा निर्धारण गरिएको हदम्याद तर्फ हेर्दा बिगो भराउनका लागि फैसला अन्तिम भएको मितिले ३ वर्ष भित्र, चलन चलाउनका लागि दुई वर्ष भित्र (थप दस्तुर तिरे अर्को एक वर्ष) र अंशचलनमा दुई वर्ष भित्र (थप दस्तुर तिरे अर्को एक वर्ष), निखनाउनु पर्ने विषयमा ३ वर्ष भित्र, पूर्जी गरी माग्नका लागि ६ महिना भित्र दरखास्त दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{३६} छिटो छरितो रुपमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने हो भने यो हदम्याद धेरै लामो रहेको देखिन्छ ।

फैसला कार्यान्वयनका लागि फैसलाको नक्कल सहित सबै विवरण खुलाई तोकिएको हदम्याद भित्र दरखास्त दिनुपर्ने अहिलेको कानूनी प्रावधान र हाम्रो अभ्यास हेर्दा यसले नयाँ मुद्दाको रुप धारण गरेको अवस्था देखिन्छ । म्याद तामेली नै समस्याको विषय भै रहेको अवस्थामा एउटै पक्षलाई पटक पटक म्याद सूचना टाँस तामेल गर्नु पर्ने पद्धतिले पनि हाम्रो कार्यान्वयन प्रक्रियालाई लामो बनाएको छ ।

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४८ नं. मा यस्तो व्यवस्था रहेको छ; फैसला बमोजिम अड्डाबाट गर्नुपर्ने काम गर्न गराउनलाई दरखास्त दिई तारिखमा वसेको मानिसले तारिख गुजारे पनि कारवाइ डिसमिस गर्न हुँदैन । फैसला बमोजिम गराई माग्नेले अवस्थानुसार अदालती बन्दोबस्तको ५९, ६२ वा १७५ नम्बर बमोजिम सकार गर्न वा थमाउन पाउँछन् ।

३३ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानद्वारा विराटनगरमा आयोजित क्षेत्रीय अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री अनुपराज शर्माद्वारा व्यक्त विचार ।

३४ रामसेवक महारा वि. प्रेम महतो कोईरी समेत २०५४ सालको रिट नं. २८५३, आदेश मिति २०५६।५।२५ स.अ. बुलेटिन पूर्णक १७८ ।

३५ लक्ष्मी साह सुडी वि. दीपनारायण ठाकुर समेत, उत्प्रेषणयुक्त परमादेश, २०५८ सालको रिट नं. ३२०६, आदेश मिति: २०६०।९।११ ।

३६ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४२ नं. मा बिगो सम्बन्धी, ४३ नं. मा चलन सम्बन्धी, ४६ नं. मा अंश सम्बन्धी, ४४ नं. मा पूर्जी गर्ने सम्बन्धी, ४५ नं. मा निखनाउने सम्बन्धी प्रक्रिया र म्याद उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

सो बमोजिम थमाउने वा सकार गर्ने म्याद नाघे पछि पनि सो म्याद नाघेको मितिले ६ महिनाभित्र रितपूर्वकको दरखास्त दिई कारवाई चलाई माग्न आएमा कानून बमोजिमको दस्तुर र त्यसको सयकडा १० जरिवाना असूल गरी कारवाई गर्नुपर्छ । सो म्यादभित्र पनि दरखास्त दिन नआएमा त्यस्तो व्यक्तिको शुरु दरखास्त तामेलीमा राखिनेछ ।

फैसला कार्यान्वयनमा नयाँ मुद्दा सरह अ.व. ५९ नं. बमोजिम म्याद थाप्न थमाउन दिने र म्याद गुजारेको अवस्थामा ६ महिनासम्म पनि लाग्ने दस्तुर दिई निवेदन दिए गुज्रेको म्याद थामी कारवाही गर्न गराउन पाउने व्यवस्थाले^{३७} पनि फैसला कार्यान्वयन गर्न लामो समयबधि लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

३.५.१ बिगो भराउने सम्बन्धी

बिगो भराई पाउँ भन्ने मुद्दामा विपक्षीको घरजग्गा जेथा रहेको ठाउँ, चार किल्ला, बनौट, श्रेस्ता, लगापात, क्षेत्रफल, खरिद विक्री हुन सक्ने मूल्य, भोग गर्ने व्यक्तिको नाँउ, थर, ठेगाना लगायतको सम्पूर्ण विवरण वादी पक्षले खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{३८}

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको खाताबाट समेत बिगो भराउन सकिने व्यवस्था गरिएको भएपनि^{३९} बैङ्किङ कारोबारको गोपनीयता को संरक्षण गर्नु पर्ने विषयमा हाम्रो कार्यविधि मौन रहेको छ । कतिपय अवस्थामा बैंकले विवरण दिन पनि अस्वीकार गर्ने गरेको घटनाहरु पनि नौला होइनन् । हाम्रो कार्यविधिगत व्यवस्थामा रहेको रिक्तताकै कारण यो अस्पष्टता उत्पन्न भएको हो ।

मुद्दा चल्दा चल्दैको अवस्थामा रोक्का राखिएको सम्पत्तिबाट मात्र बिगो भराउन पाइने हो वा प्रतिवादीको जुनसुकै सम्पत्तिबाट बिगो भराउन पाइने हो भन्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था स्पष्ट छैन । दोहोरो रोक्का भएको सम्पत्तिबाट बिगो भराउने, मूल अंशियार कै नाममा कायम भएको सम्पत्तिबाट बिगो भराउने तथा मोहियानी हकबाट बिगो भराउने विषयमा हाम्रो प्रचलित कानून मौन रहेको छ । यी विषयहरुले कार्यान्वयनमा जटिलता पैदा गर्ने गरेका छन् ।

दण्ड सजाय को ४२ नं. ले नपुग बिगोमा वादी पक्षले सिधा खर्च दाखिल गरी प्रतिवादीलाई थुनामा राख्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यसरी नपुग बिगोमा थुनामा राख्नको लागि निश्चित मुद्दाहरु तोकिएको छ ।^{४०} एकातर्फ यो व्यवस्था देवानी दायित्वमा थुनामा राख्न नपाइने गरी जारी भएका अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको प्रावधान^{४१} विपरीत रहेको छ, भनी आलोचना गर्ने गरिएको छ, भने अर्को तर्फ नपुग बिगोमा थुनामा राख्न पाउने निश्चित मुद्दा तोकिएको अवस्था देखि बाहेक अन्य मुद्दामा^{४२} नपुग बिगोमा थुनामा राख्न पाइने नपाइने सम्बन्धमा अस्पष्टताको अवस्था रहेको छ ।

३७ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४८ नं. ।

३८ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७४ ।

३९ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७४ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको खाताबाट पनि बिगो भराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

४० मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको १९ नं., दामाशाहीको १० नं., बाँकी नतिर्ने को १० नं., चोरीको १० नं. र आगो लगाउनेको ९ नं. बमोजिमको मुद्दामा नपुग बिगोमा थुनामा राख्न पाउने व्यवस्था छ ।

४१ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ११ मा यस्तो व्यवस्था छ ।

४२ ठगी, वैदेशिक रोजगार, क्षतिपूर्ति, मध्यस्थता, कोर्ट फि जस्ता मुद्दामा नपुग बिगोमा थुनामा राख्न मिल्ने नमिल्ने भन्ने सम्बन्धमा अस्पष्टता रहेको छ ।

बिगो मुद्दामा सम्पत्ति तायदात भै मूल्यांकन मुचुल्का भई आए पछि अदालत रहेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको एक जना र नजिकको कुनै अड्डाको प्रतिनिधी साक्षी राखी पञ्चकृते मोल कायम गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।^{४३}

पञ्चकृते मोल निर्धारणका लागि तोकिएको आधारहरुमा नगरपालिका क्षेत्र भित्र पर्ने घरको हकमा सम्बन्धित प्राविधिकको मूल्यांकन प्रतिवेदन भन्ने उल्लेख भएको छ। तर गाउँ विकास समितिमा रहेको पक्की घरको मूल्यांकन पनि सम्बन्धित प्राविधिकबाट गर्नु पर्ने व्यवस्था नगरिनुलाई भने उपयुक्त मान्न सकिँदैन।

लिलाम गर्दा पञ्चकृते मोलमा कसैले सकार नगरे अर्को एक पटक लिलाम बढाबढ गरी लिलाम बिक्री गर्नु पर्दछ। यसरी दोस्रो पटक लिलाम बढाबढ गर्दा समेत कसैले सकार नगरेमा दुनियाँको बिगोको हकमा पञ्चकृते मोलमा निवेदकले सकार गर्न नचाहेमा अर्को पटक लिलाम गराइ रहनु नपर्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७५ (७) मा व्यवस्था भएको छ। सर्वोच्च अदालतले निवेदक वादीले पहिलो पटकमै लिलाम सकार गरेको भनी त्यस्तो लिलामी कारवाही बदर गरेका नजीरहरु प्रशस्त छन्।^{४४} त्यसै गरी दोस्रो पटकको लिलाममा समेत कसैले सकार नगरेको अवस्थामा तेस्रो पटक लिलाम गर्ने गरी भएको आदेश एवं काम कारवाही बदर पनि भएको छ।^{४५} लिलामी प्रक्रिया आफैँमा धेरै भन्फटिलो छ। त्यसमा पनि पहिलो पटकमा निवेदकले सकार गर्न नपाउने गरी गरिएको व्याख्याले बिगो भराउने कार्य समयमा हुन सकेको छैन। त्यसैगरी लिलामको सूचना प्रकाशित गर्दा अन्य ठाउँमा त्यस्तो सूचना टाँस्न लगाई यथासम्भव स्थानीय पत्रपत्रिकामा समेत प्रकाशित गराउनु पर्ने व्यवस्था छ।^{४६} यसको व्यावहारिक पक्ष एकदम कमजोर छ। अपवादमा बाहेक अदालतबाट गरिने लिलामको सूचना स्थानीय पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुने गरेको पाइँदैन। स्वेच्छिक रुपमा अवलम्बन गर्न सकिने गरी दिईएको विकल्पको कारण यसको प्रयोग नभएको हो।

दण्ड सजायको २६ नं. ले सगोलमा रहँदा खाएको ऋण सगोलको सम्पत्तिबाट असूल उपर गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ।^{४७} भने लेनदेनको ८ र ९ नं.ले मूली बाहेक अरुले गरेको कारोबार सगोलको सम्पत्तिबाट असूल गर्न नपाइने र ऋणीले अंश नलिएसम्म सगोलको सम्पत्तिबाट बिगो भराउने नपाइने भनी उल्लेख भएको छ।^{४८} यी दुवै कानूनी व्यवस्थाहरु परस्परमा मेल खाने खालका छैनन्। त्यस्तै प्रतिवादीले आफ्नो अंश छुट्याई लिए पछि मात्र द.स.को ४२ नं.को म्याद शुरु हुने प्रावधान पनि फैसला कार्यान्वयनको मर्म अनुरूप रहेको छैन।

त्यसैगरी धेरै जना प्रतिवादी वा जाहेरवालाले एउटा वा सो भन्दा बढी व्यक्ति वा कुनै संस्थाबाट बिगो भराई लिनुपर्ने अवस्थामा केहीले दरखास्त दिए र केहीले दिएनन् भने त्यस्तो दरखास्त दिन पाउने म्याद बाँकी भएकै अवस्थामा थोरै मूल्य बराबरको जेथा फेला परेको अवस्थामा कसरी बिगो भराउने भन्ने सम्बन्धमा अस्पष्टता रहेको छ। विशेष गरी वैदेशिक रोजगार ठगी मुद्दामा राखिएको धरौटी कसरी जाहेरवालाहरुलाई भराई दिने भन्ने सम्बन्धमा व्यावहारिक कठिनाई परेको पाइन्छ।

४३ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७७

४४ विजय कुमार कार्की वि. पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जसमेत, विषय : उत्प्रेषण, २०५५ सालको रिट नं. २४४६ आदेश मिति : ०५१।२।२१

४५ नवीनराज सत्याल वि. का.जि.अ. समेत, २०५७ सालको रिट नं. ४२५० आदेश मिति २०५८।७।३०।

४६ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ नियम ७५।

४७ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको २६ नं.।

४८ मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको ८ र ९ नं.।

३.५.२ चलन चलाउने सम्बन्धी

चलन चलाउने सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्था^{४९} तुलनात्मक रूपमा धेरै राम्रो रहेको छ, जसमा हककायम भै सकेको सम्पत्ति चलन गर्न नपाए सिधै चलनमा दर्खास्त दिन सक्ने, दर्खास्त परेको सात दिन भित्र पूर्ण गरी तीन महिना भित्रमा चलन चलाई दिनु पर्ने, चलन चलाउने कुरामा बाधा विरोध गरेमा स्थानीय निकाय र प्रहरीको मद्दत लिई बल प्रयोग गर्न सक्ने, चलन दिनु पर्ने सम्पत्ति नछोडी ताला लगाई राखेको अवस्थामा भए १५ दिन भित्र खाली गरिदिनु भनी सूचना दिई त्यसपछि ताला तोडी राखेको धनमाल कब्जा लिलाम गरी चलन चलाई दिनु पर्ने, बाधा विरोध गर्नेलाई १५ दिन सम्म कैद वा एक हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना गर्न सक्ने र एकपटक चलाएको चलन हटक गरेमा एक महिना सम्म कैद वा एक हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना गरी पुनः चलन चलाई दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

तर उल्लिखित व्यवस्था अनुरूप हाम्रो कार्यान्वयन प्रक्रिया सञ्चालन हुन सकेको छैन । चलन चलाई पाउँ भनी दरखास्त दर्ता गरिसके पछि विपक्षीको नाममा १५ दिनको म्याद जारी गर्ने, अ.व. ५९ नं. बमोजिम म्याद तारिख थाप्न थमाउन दिने गरिएको छ । कुनै पनि चलन चलाउने कार्य ३ महिनामा सम्पन्न भएको अवस्था देखिदैन ।

त्यस्तै घर बनाउनेको महल अन्तर्गत घर भत्काई चलन चलाई दिनु पर्ने सम्बन्धमा घर बनाउनेको ४ नं. ले निर्धारण गरेको प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा नै लामो समय लाग्ने अवस्था छ ।

संख्यात्मक रूपमा चलन चलाउने सम्बन्धी दर्खास्तहरु कम रहेका छन् ।^{५०} तर जति छन् तिनको कार्यान्वयन पक्ष एकदम चुनौतीपूर्ण रहेको छ । घर भत्काई चलन चलाई दिने विषय अत्यन्त जटिल रहेको छ । कुनै पक्की घरको निश्चित भाग भत्काई दिनु पर्ने विषयमा पनि धेरै कठिनाई व्यहोर्नु परेको देखिन्छ ।

३.५.३ अंश वण्डा सम्बन्धी

अंश पाउने ठहरी फैसला भएको मितिले बढीमा ३ वर्ष भित्र अंश छुट्याई पाउँ भनी दरखास्त दिनु पर्ने प्रावधान सहितको विस्तृत कार्यविधिगत व्यवस्था दण्ड सजायको ४६ नं. मा गरिएको छ ।^{५१} एउटै नम्बरमा सबै प्रक्रियाहरु समेटिएको कारण उक्त कानूनी व्यवस्था केही जटिल रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । जसलाई सामान्यतः सबैले बुझ्न सक्ने गरी सरलीकरणको आवश्यकता रहेको छ ।

अंश मुद्दा दायर गर्न कुनै हदम्याद निर्धारण गरिएको छैन तर वण्डा छुट्याई पाउँ भनी ३ वर्ष भित्र दरखास्त दिई सक्नु पर्ने र सो हदम्याद भित्र दरखास्त नदिए वण्डा छुट्याउन नपर्ने भनी सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ ।^{५२} अंशलाई नैसर्गिक र जन्मसिद्ध अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको अवस्थामा कुनै पनि प्राविधिक आधारमा अंशबाट वञ्चित गर्ने गरी अर्थ गर्नु उपयुक्त हुदैन । दण्ड सजायको ४६ नं. को म्याद नघाई फैसला कार्यान्वयन नगराएको कारणले फैसला कानून बमोजिम कार्यान्वयन हुन नसक्नु र अस्तित्वहीनको स्थितिमा पुग्नु र त्यसको विपरीत कुनै पनि अशियारको अंश सम्बन्धी हक सो फैसला कार्यान्वयन नभएको कारणले स्वतः समाप्त हुन

४९ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४३ र ऐ. नियमावलीको नियम ७९

५० उदाहरणार्थः परिच्छेद ५ को तालिका नं.५ मा बिगो भराउने दरखास्त ६९५३, वण्डा छुट्याउने दरखास्त २५५३ रहेका छन् भने चलन चलाउने मुद्दा १५३० रहेको देखिन्छ । त्यस मध्ये पनि घर र स्थायी निर्माण भत्काउने मुद्दा सो संख्याको पनि दश प्रतिशत रहेको छ ।

५१ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४६ नं. सम्भवत नेपाली कानूनको सबै भन्दा लामो नम्बर हो । जसमा १८ वटा देहाय (उपदफा) रहेका छन् ।

५२ रामजी थापा विरुद्ध ठूलोनानी थापा, उत्प्रेषण, ने.क.पा. २०६४, अंक ५, पृ. १

जाने भन्नु बेग्लै विषयका रूपमा देखिन्छ। अंश मुद्दाको फैसलाबाट फैसला कार्यान्वयन गराई पाउने हक सम्मलाई दण्ड सजायको ४६ नं. ले प्रभावित गर्ने भएकोमा अशियार भएको व्यक्तिको सगोलको अशियारको हक समाप्त भै अशियारै नहुने स्थितिमा फैसला कार्यान्वयन नगराएको कारणबाट पुनः जाने भन्ने देखिन आउदैन^{४३} भनी व्याख्या भएको भए पनि त्यसरी म्याद समाप्त भएमा कसरी अंश पाउने भन्ने उल्लेख हुन सकेको छैन।

अंश छुट्याउने क्रममा प्रतिवादीलाई पनि अदालतको कारवाही प्रक्रियामा जिम्मेवार बनाउने प्रयास गरिएको छ। कार्यान्वयनको लागि दरखास्त दर्ता भएको तीन दिन भित्र कारवाही थालनी गरी तीन महिना भित्र कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

वादीले अंश पाउने ठहरी अन्तिम फैसला भएको मुद्दामा अन्य प्रतिवादी अशियारहरुले पनि आफ्नो अंश छुट्याई दिन दरखास्त दिएमा लाग्ने कोर्ट फी लिई बण्डा छुट्याउनु पर्ने गरी भएको व्यवस्था^{४४} बमोजिम प्रतिवादीले अंश छुट्याई लिँदा अढाई प्रतिशत दस्तुर लाग्ने नलाग्ने सम्बन्धमा स्पष्ट नभएकोले कुनै अदालतमा अढाई प्रतिशत दस्तुर लिने कुनैमा नलिने गरेको पाइएको छ।

अशियार थपघट भएको अवस्थामा अंश छुट्याउनु पर्दा अशियारको संख्या कायम गर्ने सम्बन्धमा फरक फरक अभ्यासहरु हुँदै आएका थिए। सो कुरालाई जिल्ला अदालत नियमावलीको पछिल्लो संशोधनले समेटेको छ र फैसला कार्यान्वयनको अवस्थामा अशियार थपघट भएमा इजलासबाट अशियार एकिन गरी बण्डा छुट्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाले अनावश्यक रूपमा मुद्दा लम्ब्याउने कुरालाई निरुत्साहित गरेको छ।

बण्डा गर्नु पर्ने सम्पत्तिको बनोट, स्वरूप, क्षेत्रफल लगायतका कतिपय कारणबाट अशियारहरुबीच अंशबण्डा गर्नका लागि केही जटिलताहरु देखिन थालेका छन्। घरजग्गा र चल धनमाललाई मात्र आधार मानी तयार भएका परम्परागत कानूनी व्यवस्थाले अबका समस्याहरु संबोधन गर्न नसकिने अवस्था आइसकेको छ। थोरै क्षेत्रफलमा बनेका घर जग्गा धेरै अशियारहरुबीच बण्डा गर्न समस्या छ। त्यस्तै मेसिन, प्रविधियुक्त सामग्रीहरु, टुक्याउनु नमिल्ने खालका सम्पत्तिहरु बण्डा गर्न समस्या परेको छ। तसर्थ प्राविधिक कारणले वा बण्डा गर्नु पर्ने वस्तुको प्रकृतिको कारणले टुक्याएर बण्डा गर्न नमिल्ने अवस्था परेमा के कसरी कार्य सम्पादन गर्ने भन्ने विषयमा हाम्रो कानूनी व्यवस्था मौन रहेको छ। बण्डा गर्न नमिल्ने प्रकृतिको सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गरी नगदमा परिणत गरेर बण्डा छुट्याई दिन पाउने कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेकोले कार्यान्वयन पछि पनि बण्डा प्राप्त गरेको सम्पत्ति उपभोगमा धेरै समस्या पर्ने गरेको छ।

फैसला अन्तिम भएको ३ वर्ष ८ महिना १९ दिन पश्चात् मात्र बण्डा छुट्याई पाउँ भनी दरखास्त पर्न आएको अवस्था हुँदा उक्त दरखास्त दण्ड सजायको ४६ नं. को हदम्याद नाँधी दायर भएको र जिल्ला अदालतबाट त्यस्तो दरखास्त लिने गरी भएको निर्णय तथा बण्डा मुचुल्का समेत दण्ड सजायको ४६ नं. को देहाय १ को कानूनी व्यवस्था प्रतिकूल देखिने^{४५} भनी सिद्धान्त कायम भएको छ।

४३ जाडोलाल साह कानुन समेत विरुद्ध मोहरमियाँ कुनइन समेत, उत्प्रेषण, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरु -भाग १३, पृ. २२१।

४४ अदालत व्यवस्थापन तथा न्याय प्रशासन सम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०५८ द्वारा अंशबण्डाको ४६(१८) नं. थप गरी उक्त व्यवस्था गरेको हो। सो भन्दा अगाडि प्रतिवादीले अंश छुट्याई लिन पाउने व्यवस्था थिएन।

४५ छायानाथ ढुंगाना समेत विरुद्ध मोरङ जिल्ला अदालत समेत, ने.का.प. २०६३, अंक ६, पृ.७४६।

फैसला कार्यान्वयन नरोकिने

कुनै पनि मुद्दामा पुनरावलोकन गरी पाऊँ वा मुद्दा दोहोर्‍याई पाऊँ भन्ने निवेदन परी विचाराधीन भएमा^{५६} वा अदालती बन्दोवस्तको ८६ नं. बमोजिम फैसला बदर मुद्दा दायर भएमा^{५७} फैसला कार्यान्वयन नरोकिने व्यवस्थाले कार्यान्वयनलाई छिटो छरितो रूपमा सम्पन्न गर्न बाटो खोलिदिएको छ । त्यस्तै फैसला कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको कुनै मुद्दासंग सम्बन्धित चल अचल सम्पत्तिको हक हस्तान्तरण गरेको भएमा निवेदन कै आधारमा विपक्षीहरूलाई ७ दिने म्याद दिई भिकाई सोही मिसिलबाट कारवाही किनारा गर्न सकिने गरी गरिएको व्यवस्था^{५८} ले पनि फैसला कार्यान्वयनमा सघाउ पुगेको छ ।

३.६ दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

फैसला बमोजिम दण्ड जरिवाना कैद र विगोको लगत सम्बन्धित जिल्ला अदालतको तहसील शाखाले बुझी असूल तहसील गर्नु पर्ने व्यवस्था छ ।^{५९} त्यसरी प्राप्त लगत मध्य अरु अदालतमा कस्न पर्ने जति कसी असूल फछ्यौट गर्ने दायित्व तहसीलदारलाई सुम्पिएको छ ।^{६०}

फैसला बमोजिम दण्ड जरिवाना लागेका व्यक्ति रुजु हाजिर रहे तत्काल पक्राउ गरी कैद जरिवाना असूल सम्बन्धी कारवाई गरिने प्रावधान रहेको छ^{६१} भने त्यस्तो व्यक्ति बेरुजु भएमा लगत किताबमा बेरुजु जनाई असूल तहसीलका लागि डोर खटाउने^{६२} व्यवस्था रहेको छ ।

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको २३ नं. बमोजिम कैद जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी दाखिल गर्न प्रहरीलाई पत्राचार गर्ने तथा जरिवाना मात्र लागेको व्यक्तिले जेथा दिए निजलाई थुनाबाट छाडिदिने कानूनी व्यवस्थाको प्रयोग व्यवहारमा भए गरेको देखिँदैन ।

त्यस्तै धरौट वा जमानत लिइएको व्यक्तिलाई लागेको दण्ड जरिवाना त्यस्तो जमानतको सम्पत्तिबाट असूल गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था^{६३} को समेत प्रयोग भैरहेको अवस्था छैन । अनन्तकालसम्म जमानतमा लिएको जेथा रोक्का राख्न नपाईने गरी सर्वोच्च अदालतले निर्देशन गरेको भएपनि^{६४} त्यस्तो जेथा लिलाम/बिक्री गरी दण्ड जरिवाना र सरकारी विगो असूल तर्फ कारवाही भएको देखिँदैन ।

गाँउ, नगर, जिल्ला वा अञ्चलको सीमाना हेरफेर भएको अवस्थामा त्यस्तो हेरफेरबाट अदालतको फैसला बमोजिमको कुनै सरकारी रकम असूल गर्नु पर्ने व्यक्तिको वतन फरक पर्न गएमा अदालतले सोही बमोजिम वतन सच्चाई दुरुस्त बनाई राख्नु पर्ने व्यवस्था छ ।^{६५} तर उक्त कानूनी व्यवस्था बमोजिम कुनै पनि अदालतमा लगत सच्याइएको अवस्था छैन भने के कुन आधारमा कसले सच्याउने भन्ने कार्यविधिको व्यवस्था पनि हुन सकेको छैन ।

५६ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ८० क ।

५७ ज्ञानबहादुर श्रेष्ठ विरुद्ध रजत श्रेष्ठ, उत्प्रेषण, आदेश मिति: २०५७/१२/३ सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, वर्ष ८, अंक २१, पूर्णाङ्क १८३, पृष्ठ २, ।

५८ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८ ख. ।

५९ जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ का नियम ६९, विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा १८ ।

६० ऐ. नियम ८(१) (ड.) ।

६१ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको २३ नं. तथा जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम १०३ ।

६२ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७० ।

६३ अ.व. १२४ नं., १२५ नं. ।

६४ सरोज कुमार विरुद्ध पुनरावेदन अदालत हेटौंटा, ने.का.प. २०५२, पृ. ४४५ ।

६५ मुलुकी ऐन, दण्ड सजाय को ४१ख नं. ।

अदालतको फैसला अनुसार जरिवाना अनुसार कैद लागेको मानिस सो असूल नहँदै मर्त्यो भने उ मरे पछि माफ हुन्छ । उसको अपुताली खाने वा जमानी हुने लाई पक्रनु हुदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।^{६६} त्यसरी सर्वस्व हुने ठहरी फैसला भई सर्वस्व रोक्का भएको मानिस मर्त्यो भने कसूरमा रिहाई नपाई त्यसको सर्वस्व फुकुवा हुन सक्दैन भन्ने व्यवस्था पनि छ ।^{६७}

उल्लिखित व्यवस्था अनुरूप कैद जरिवाना लागेको मानिसको मृत्यु भएको नभएको सूचना अदालतमा आईपुग्ने सूचना संयन्त्र निर्माण गर्न सकिएको अवस्था छैन । पचासौं वर्ष अघि देखिका लगतहरु अहिले पनि जस्ताको तस्तै रहेकाछन् । कैद जरिवानाको विवरण स्थानीय तहसम्म नपुग्ने भएको कारण पनि सरकारी संयन्त्रबाट त्यस्तो विवरण प्राप्त हुन नसकेको देखिन्छ ।

फैसला बमोजिम जरिवाना लागेको व्यक्ति पक्राउ परेको अवस्थामा निजले एक दिनको पच्चीस रुपैयाका दरले जरिवाना तिर्न नसके कैद गर्नु पर्ने व्यवस्था छ ।^{६८} त्यसरी जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई कैद गर्दा जरिवाना र कैद दुवै सजाय भएकोमा जरिवाना नतिरे बापत बढीमा चार वर्ष कैद ठेक्नु पर्ने, कैद वा जरिवाना मध्य कुनै वा दुवै सजाय हुन सक्ने अपराधमा जरिवाना मात्रको सजाय भएकोमा सो जरिवाना नतिरे बापत कैद गर्दा सो अपराधमा हुन सक्ने कैदको उपल्लो हदको आधा भन्दा बढी नहुने गरी कैद ठेक्नु पर्ने र जरिवाना मात्र सजाय हुने अपराधमा जरिवानाको सजाय भएकोमा सो जरिवाना नतिरे बापतको कैद सजाय ठेक्नु पर्दा दुई वर्ष भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था छ ।^{६९}

जायजातबाट नपुग भएको सरकारी विगोमा कैद ठेक्नु पर्दा एक हजार रुपैयाँ सम्मको विगोमा एक वर्ष, पाँच हजार सम्मको विगोमा दुई वर्ष, दस हजार सम्मको विगोमा तीन वर्ष र दस हजार भन्दा बढीको प्रत्येक दस हजारमा थप एक वर्ष गरी बढीमा दस वर्ष सम्म कैद ठेक्नु पर्ने व्यवस्था छ ।^{७०}

सरकारी बाँकी बापत जायजात वा सर्वस्व गरी सके पछि^{७१} सो सर्वस्व भै आएकोमा कुनै सम्पत्ति दबाए छुपाएको छ वा सो सर्वस्व हुने व्यक्तिसँग भोग अथवा दृष्टिबन्धक लिएको छ भने जाहेर गर्न आउनु भनी सूचना प्रकाशन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ^{७२} तर सो व्यवस्थाको व्यावहारिक प्रयोग हुन सकेको देखिँदैन । व्यवहारमा के देखिएको छ भने अदालतका कर्मचारीहरु अंश सर्वस्व गर्न डोर खटिई जाने र कसूरदारको अंश भागमा केही पनि नपरेको वा कुनै अनुत्पादक भीर पहरा परेको हुँदा सोही सम्पत्ति सर्वस्व गरिएको भनी मुचुल्का गरी ल्याउने गरेको पाइन्छ । जायजात तायदात भै आई सके पछि दबाए छुपाएको भए अड्डालाई जानकारी दिन आउनु भन्ने सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्ने गरेको पनि पाईँदैन ।

हालसम्म के कति मुद्दामा के कति सम्पत्ति सर्वस्व गरिएको छ भन्ने विवरणको कुनै पनि अदालतमा अभिलेख रहेको छैन । कुनै कुनै अदालतमा^{७३} सर्वस्व सहित जन्म कैद लागेको व्यक्तिलाई कैद ठेक्दा सर्वस्व गर्नु को सट्टा १ वर्ष ६ महिना कैद नै थप गरी २१ वर्ष ६ महिनाको कैद पूर्जा ठेक्ने गरेको पनि पाइएको छ ।

६६ ऐ.दण्ड सजायको ३ नं. ।

६७ ऐ.को ४ नं. ।

६८ ऐ.को ५३ नं. ।

६९ ऐ.को ३८(१),(२) र (३) नं. ।

७० ऐ.को ३८ (४) नं. ।

७१ जायजात र सर्वस्व गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था मुलुकी ऐना दण्ड सजायको २६, २७, ३०, ३१ नं. मा गरिएको छ ।

७२ ऐ.को ३२ नं. ।

७३ काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट समेत सर्वस्व सहित जन्म कैद बापत कैद ठेक्दा २१ वर्ष ६ महिनाको कैदी पूर्जा दिइएको पाइएको छ ।

दण्ड जरिवानाको लगत कायम भएको व्यक्ति मरेको वा वेपता भएको कारणबाट असूल तहसील हुन नसकेमा त्यस्तो बेरुजु लगत कट्टा गर्नका लागि जिल्ला न्यायाधीशको अध्यक्षतामा प्र.जि.अ. वा निजले तोकेको अधिकृत सदस्य र तहसीलदार सदस्य सचिव रहेको लगत फर्छ्यौट समिति रहने व्यवस्था छ।^{१४}

जरिवाना वा कैद लागेको व्यक्ति अन्तिम फैसला हुँदा वा सो फैसला भएको ६० दिन भित्र आफैं अड्डामा उपस्थित भै अदालतको फैसला बमोजिमको कैद बस्न वा जरिवाना तिर्न मन्जुर भएमा निजलाई लागेको कैद जरिवानाको २० प्रतिशत मिन्हा दिई बाँकीको मात्र लगत कायम गरी सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।^{१५}

उल्लिखित व्यवस्थाको प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा कतिपय अदालतले थुनामा रहेको कसूरदारलाई पनि २० प्रतिशत मिन्हा दिइएका घटनाहरू पनि देखिए।^{१६} यस्तो मिन्हा दिने अधिकार जिल्ला न्यायाधीश, श्रेस्तेदार वा तहसीलदार कसले प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा पनि कानूनमा स्पष्टता देखिएको छैन।^{१७} फरार रहेको व्यक्तिले भने सजायमा छुट पाउने तर कारागारमा उपस्थित रहेको वा कसूरमा साबित भएको व्यक्तिले पूरै सजाय भोग्नु पर्ने उक्त व्यवस्था अमिल्दो रहेको भनी टिप्पणी हुने गरेको पाइन्छ।

दण्ड जरिवाना असूल तहसीलका लागि डोरमा खटिने कर्मचारीले भ्रमण भत्ताको सट्टा असूल गरी ल्याएको जरिवानाको २५ प्रतिशत र कैदको प्रति महिना रु.५०१- का दरले पुरस्कार पाउने र तहसीलदारले असूल गरी ल्याएको रकम को ५ प्रतिशत प्रोत्साहन स्वरूप पाउने व्यवस्था छ।^{१८} अदालतका निहत्था कर्मचारीले दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी ल्याउने कार्य आफैंमा धेरै जटिल र जोखिमपूर्ण छ। छिटपुट रुपमा केही कैद जरिवाना असूल भएको देखिए पनि यसको व्यावहारिक पक्षमा धेरै समस्याहरू देखिएका छन्। आफैं जरिवाना बुझाउन तयार भएका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरेको वा डोरबाट असूल भएको भनी प्रोत्साहनका नाममा कमीशन खाने गरेको गुनासो सुन्नमा आइरहेका छन्।

दण्ड जरिवानाको लगत विवरण गा.वि.स. र नगरपालिकाको वडा अनुरूप राख्नुपर्ने व्यवस्था छ। सो विवरणलाई सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकामा समेत पठाई दण्ड जरिवाना असूलीको अभिलेख राख्ने प्रबन्ध गर्ने र स्थानीय निकाय मार्फत असूल तहसील भएको कैद जरिवानाको निश्चित अंक सोही निकायलाई प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु समेत उपयुक्त हुने देखिन्छ।

३.७ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका रहने सम्बन्धित अधिकारीहरूको काम कर्तव्य सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाका साथै फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित अन्य कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। कानूनी व्यवस्थाका कमजोर पक्षका साथै कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समेतलाई यस परिच्छेदमा समेटिएको छ। प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदनमा कानूनी सुधारलाई एउटा प्रमुख बुँदा बनाइएको हुँदा यहाँ कानूनी व्यवस्थामा गरिनुपर्ने सुधारको बारेमा परिच्छेद ७ मा सुझावहरू राखिनेछ।

७४ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७१,७२।

७५ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४१ (क) नं.।

७६ उदयपुर, सोलुखुम्बु, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक लगायतका अदालतहरूले त्यस्तो मिन्हा दिएको जानकारी प्राप्त भएको छ।

७७ दोलखा जिल्लामा कारागारमै रहेका एकजना व्यक्तिलाई श्रेस्तेदारले सोही कानूनी व्यवस्था बमोजिम २० प्रतिशत कैद मिन्हा दिएको विषयमा विभागीय कारवाही पनि गरियो।

७८ जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७०।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन

४.१. विषय प्रवेश

फैसलाका कार्यान्वयन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने क्रममा हामीले यो अध्ययनलाई दुई खण्डमा विभाजन गरेका छौं। पहिलो खण्डमा दण्ड र यसको कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक व्यवस्थाहरू बारे चर्चा गरिएको छ, भने दोस्रो खण्डमा देवानी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याहरू मुलुक पिच्छे, अलग-अलग हुन सक्छन् तर तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित केही सिद्धान्त एवं मान्यताहरूको सर्वक्षेत्रीय महत्व रहन सक्छ। हाम्रो फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याहरू बारे चर्चा गर्दा सधैं एउटा प्रश्न मनमा उठ्छ: किन अन्य मुलुकहरूमा फैसला कार्यान्वयन हुन्छ तर नेपालमा चाहीं राम्रोसँग हुँदैन। यस दृष्टिबाट पनि तुलनात्मक विधिशास्त्रका व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिएको छ। चर्चा गरिएका के कस्ता व्यवस्था हाम्रो मुलुकमा उठेका कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याहरूको समाधानार्थ प्रयोग गर्न सकिन्छ, भन्ने बारे हामी अन्तिम परिच्छेदमा चर्चा गर्नेछौं।

४.२. दण्ड र यसको कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक व्यवस्था

फौजदारी मुद्दामा फैसला कार्यान्वयन बारे तुलनात्मक विधिशास्त्रमा रहेका व्यवस्थाहरूबारे चर्चा गर्दा फैसलादेखि कार्यान्वयन सम्मको साँघुरो परिधिभित्र रही अध्ययन गर्ने भन्दा पनि सजाय सम्बन्धी नीति र त्यसको कार्यान्वयनमा देखिएका प्रवृत्तिहरू, जस्तो दण्ड सजाय सम्बन्धी नीतिमा गरिएका सुधारहरू, थुनाका वैकल्पिक व्यवस्थाहरू र युवा, महिला तथा बालबालिकाको विषयमा गरिएका विशेष व्यवस्थाहरू, कारागार प्रशासन, मानव अधिकार, कानूनले ल्याएको प्रभावलगायत सम्पूर्ण दण्ड व्यवस्था र त्यसमा गरिएका सुधारहरू बारे चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ। किनभने प्रथमतः विकसित मुलुकहरूमा हामी कहाँ जस्तो कैद जरिवाना लागेको व्यक्ति नभेटिने वा उसले जरिवाना नबुझाउने वा कैद जरिवानाको लगत स्पष्ट नराखिने जस्ता समस्याहरूको कारण फैसला कार्यान्वयन नहुने भन्ने स्थिति विरलै हुन्छ। दोस्रो हाम्रै सन्दर्भमा पनि फैसला कार्यान्वयन केवल कार्यान्वयनसँग मात्र जोडिएको विषय नभई समग्रमा के कस्तो दण्ड सजाय उपयुक्त हुन्छ र त्यस्तो दण्ड सजाय र त्यसको कार्यान्वयन र त्यसमा सुधार कसरी गर्न सकिन्छ, त्यो समेत हेर्नुपर्ने हुँदा दण्ड व्यवस्था र यसको सुधारको सन्दर्भमा गरिएका समग्र प्रयासहरूको सरसर्ती चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ। तसर्थ यस खण्डमा दण्ड सजाय तोक्ने बारे केही सैद्धान्तिक प्रश्नहरू बारे चर्चा गरिने छ। त्यसपछि हाल प्रचलनमा रहेका विभिन्न दण्ड सजाय र वैकल्पिक व्यवस्थाहरू र जेल प्रशासन र त्यसको सुधार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू बारे चर्चा गरिने छ। यो खण्डमा कुन देशमा के व्यवस्था छ, भनी देशैपिच्छेको व्यवस्था बारे लेख्नु भन्दा मुख्य-मुख्य कुराहरू बारे चर्चा गर्दै विभिन्न लोकतान्त्रिक मुलुकका व्यवस्थाहरू बारे प्रसङ्गवश सान्दर्भिक विवरण प्रस्तुत गरिने छ।

४.२.१ दण्ड सजायसँग जोडिएका सैद्धान्तिक प्रश्न

दण्ड व्यवस्थासँग जोडिएको पहिलो सैद्धान्तिक प्रश्न दण्डको विषयमा न्यायिक स्वविवेकको प्रयोग हो। दण्डको निर्धारण र कार्यान्वयन राज्यको शक्तिसँग नैसर्गिक रूपले जोडिएको विषय हो। दण्डको निर्धारण विधायिकाले गर्ने भएपनि त्यसको वस्तुगत प्रयोग न्यायपालिकाले गर्ने भएकोले दण्डको निर्धारणमा न्यायिक स्वविवेकलाई वीसौं शताब्दीमा विशेष महत्व दिइनु थालेको अध्ययनले देखाएको छ। कसूरदारलाई निर्धारित दण्ड व्यवस्थामा

फिट गराउने होइन कि कसूरदारको पृष्ठभूमि, कसूर गर्दाको अवस्था, पीडित तथा समाजलाई परेको असर, ससधारका सम्भावनाहरू समेतलाई दृष्टिगत गर्दै उपयुक्त सजाय तोकिनुपर्छ भन्ने मान्यताले गर्दा सजाय निर्धारणमा स्वविवेकले बढी महत्व पाउँदै आएको छ । स्वविवेकलाई सही रूपमा प्रयोग गरियोस् भनी एकातर्फ माथिल्ला अदालतहरूले सजाय सम्बन्धी निर्देशिकाहरू जारी गर्न थालेका छन् भने विधायिकाले पनि कुनै कसूरमा हुन सक्ने अधिकतम सजाय तोकी त्यो सीमाभित्र मुद्दै पिच्छे उपयुक्त सजाय तोक्ने र सो सम्बन्धी मानक निर्धारण गर्ने अधिकार अदालतहरूलाई प्रदान गर्न थालेको छ ।^{१९} कानून निर्माण गर्दा बाध्यतात्मक सजाय (Mandatory Sentence) र न्यूनतम सजाय तोक्ने परिपाटी पनि पाश्तात्य मुलुकहरूमा क्रमशः कम हुँदै गएको छ । यसै क्रममा दण्ड सम्बन्धी नीतिको निर्माण न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारको विषय हो भन्ने कुरा पनि उठन थालेको छ ।^{२०} यद्यपि यो कुरा हालसम्म विवादरहित रूपमा स्वीकार गरिएको भने छैन ।^{२१} विभिन्न मुलुकहरूमा अदालतले मात्र नभई दण्ड नीति निर्धारण आयोगहरू खडा गरी नीति निर्माण गरिएका दृष्टान्तहरू छन् ।^{२२} तसर्थ दण्डनीतिको निर्धारण व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको सहकार्यको विषयवस्तु हो जस अन्तर्गत व्यवस्थापिकाले बाहिरी खाका कोर्छ भने न्यायपालिकाले त्यो खाकाभित्र विस्तृत निर्देशनहरूको विकास गर्छ ।^{२३} यस अन्तर्गत रहेर न्यायाधीशहरूले दण्डलाई वैयक्तिकीकरण गर्दै कसूरको गाम्भीर्यता र कसूरदारको व्यक्तिगत परिस्थिति अनुरूप सजाय तोक्छन् र यो कार्यमा उनीहरू स्वतन्त्र र स्वायत्त रहन्छन् ।

दण्डनीति कै बारेमा अर्को सान्दर्भिक प्रश्न अदालतले तोकेको सजायमा कार्यपालिकाले हस्तक्षेप गर्न पाउँछ वा पाउँदैन, पाउँछ भने कुन हदसम्म पाउँछ भन्ने हो । न्यायिक स्वतन्त्रता तथा स्वायत्तताले स्वभावतः अदालती कारवाहीमा कार्यपालिकाको हस्तक्षेपलाई सहदैन । तर के कस्तो दण्ड जरिवानाले के कस्तो सामाजिक उद्देश्य पुरा गर्छ भन्ने बारेमा अनुसन्धान गर्ने वा कारागार प्रशासनको सन्दर्भमा परेका कठिनाई बारे नीतिगत राय व्यक्त गर्ने र त्यस्तो रायको वकालत गर्न भने कार्यपालिकाले नपाउने होइन । उदाहरणार्थ बेलायतमा सन् १९७७ मा गृह मन्त्रालयले हरेक न्यायाधीश, अदालत र मजिस्ट्रेटलाई पठाएको दण्ड व्यवस्था बारे सुझाव परिषद् (Advisory council) को अन्तरिम प्रतिवेदनमा लामो सजायले कैदीहरूमा बढी प्रभाव पार्छ भन्ने कुरालाई अस्वीकार गर्दै सबै अदालतहरूलाई छोटो कैदको सजाय तोक्ने बारे विचार गर्न र विशेषतः कारागारमा भएको भीड (Over crowding) लाई रोक्ने सन्दर्भमा छोटो अवधिका कैद तोकी समस्याको समाधान गर्न सहयोगको लागि आह्वान गरिएको थियो । सरकारको यस्तो कार्यलाई विवादास्पद कार्यको रूपमा हेरियो । यसरी गृह मन्त्रालयमार्फत सुझावहरू पठाउने हो भने न्यायिक स्वायत्ततामा असर गर्छ भन्ने मुख्य तर्क गरियो ।^{२४}

^{१९} उदाहरणार्थ बेलायतमा १९०७ मा फौजदारी अपील अदालत (Court of Criminal Appeal) खडा भएपछि यो अधिकार अदालतको नियन्त्रणमा आयो ।

^{२०} Andrew Ashworth, SENTENCING AND CRIMINAL JUSTICE, Butterworth, 1995, P.40-42

^{२१} उदाहरणार्थ अमेरिकामा *Mistretta V U.S. log Sup. Ct. 647 (1989)* को मुद्दामा संघीय दण्ड निर्देशिकाको वैधता बारे सर्वोच्च अदालतले ८ विरुद्ध १ को निर्णयले सजाय निर्धारणको विषयमा न्यायिक स्वविवेक कांग्रेसको नियन्त्रणमा हुन्छ भन्यो । ["Scope of judicial discretion with respect to a sentence is subject to congressional control"]

^{२२} उदाहरणार्थ अमेरिकामा संघीय तहमा Sentencing Reform Act 1984 ले US Sentencing Commission को स्थापना गरेको छ भने ओरिगोन, फ्लोरिडा, वासिङटन, पेन्सिल्वानिया, मिनेसोटा आदि राज्यहरूमा सजाय निर्धारण गर्न राज्य तहमा आयोगहरू खडा गरिएका छन् । त्यस्तै अष्ट्रेलियाको न्यू साउथ वेल्स र क्यानडाका पनि यस्ता आयोगहरू खडा भएका छन्, हेर्नुहोस् N. Gary Holstein and Roger. Handberg, Determinant Sentencing, the Experiment that Went Awry, in CRITICAL ISSUES IN CRIME & JUSTICE (Robert R. Roberts ed.) Thousand. Oaks, Sage, 1994 at 217, 224

^{२३} बेलायतको Criminal Justice Act 1991 ले यही सहकार्यलाई आत्मसात् गर्दछ ।

^{२४} Andrew Ashworth, *Supra* note 80 at 48

न्यायपालिका र कार्यपालिका बीच कुरा नमिलेको अर्को क्षेत्र एकपक्षीय रूपमा न्यायपालिकाद्वारा कैदीहरूको सजाय घटाउने वा मुक्त गर्ने वा अदालतले तोकेको सजाय भुक्तान गरेपछि पनि नछाडेको विषय हो। सजाय परिवर्तन गर्ने (Commutation) वा आममाफी (Clemency) लाई पश्चिमी लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा कार्यपालिकाको विशेष अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएपछि पनि अब यस्तो विशेषाधिकारको प्रयोग चरम बेइन्साफी (Miscarriage of Justice) रोक्न वा विशेष परिस्थितिको कारण दया गरिनु पर्ने (Compassionate ground) अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा अदालतको सजाय तोक्ने अधिकारमा नै असरपर्ने गरी प्रयोग गर्ने गरी दिनु हुँदैन भन्ने कुराले मान्यता पाउन थालेको छ। त्यसै गरी सजाय घटाउने, बढाउने वा स्वरूप परिवर्तन गर्ने जे जस्तो कार्य कार्यपालिका गर्न चाहन्छ, सो कुरा कानून मार्फत नै स्पष्ट आधारहरू तोकी गर्नुपर्छ, मुद्दैपिच्छे, मनोमानी रूपले सजायको उद्देश्यमा नै असर पर्ने गरी कार्यपालिका निर्णयद्वारा गर्ने होइन भन्ने जिकिर पनि गर्न थालिएको छ। अदालतको आदेशमा असर पर्ने कुनै निर्णय गर्दा अदालतलाई सोधेर गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई व्यवहारमा समेत लागू गर्न थालिएको छ।^{५४} न्यायाधीशले अदालतमा अमुक मुद्दामा तोकेको निश्चित अवधिको कैदलाई कार्यान्वयन गर्दा वेवास्ता गरियो (जस्तो जन्मकैदलाई १० वर्ष कैद गर्न थालियो) र मनोमानी रूपमा कैदको अवधिमा हेरफेर गरियो भने सो कार्यले न्यायिक निष्ठा (Judicial Integrity) मा नै प्रश्न खडा गर्छ। साथै यस्तो कार्यले न्याय प्रशासन माथिको जनविश्वास पनि उठ्न जान्छ। अदालतले तोक्ने सजाय र त्यसको वास्तविक परिणाम फरक रूपमा बुझिने अवस्था आयो भने फौजदारी न्याय प्रशासन नै धरासायी बन्न जान्छ भन्ने कुरालाई विद्वानहरूले उठाएका छन्।^{५५}

४.२.२ दण्ड सुधार सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू

पश्चिमी मुलुकहरूमा फौजदारी न्याय प्रणाली खण्ड खण्ड गरी विकसित भएको हो तापनि दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्थामा सबैभन्दा धेरै सुधार वीसौं शताब्दीमा आएर गरियो। दण्डका निरोधात्मक वा प्रतिकारात्मक सिद्धान्तहरूलाई वीसौं शताब्दीमा विकास गरिएका सुधारात्मक र अन्य सामाजिक सिद्धान्तहरूले प्रभावित गरेका छन्। क्रूर एवं अमानवीय दण्ड सजायको अन्त्य, कसूरको गाम्भीर्यता अनुरूप सजाय, सुधारात्मक दण्ड व्यवस्थाको खोजी, विशेष वर्गका व्यक्तिहरूको लागि विशेष किसिमको दण्ड व्यवस्था, थुनाका विकल्पहरूको खोजी आदिलाई यिनै प्रयासका विभिन्न पाटाहरूको रूपमा लिन सकिन्छ। दण्ड व्यवस्था र विभिन्न काल खण्डमा यसमा गरिएको सुधारलाई मोटामोटी रूपमा देहायबमोजिम वर्गीकरण गरिएको पनि पाइन्छः^{५६}

- * दण्डात्मक कालखण्ड (१९३५-१९४५)
- * उपचारात्मक कालखण्ड (१९४५-१९६७)
- * समुदाय आधारित कालखण्ड (१९६७-१९८०)
- * ठूला कारागारमा थुन्ने कालखण्ड (१९८०-१९९५)^{५७}
- * गाम्भीर्यता अनुसारको सजाय कालखण्ड^{५८} (१९९५- हालसम्म)।

५४ उदाहरणार्थ भारतमा सजाय स्थगन वा माफी भर्ने अधिकार सरकारलाई दिइएको छ। तर स्थगनको निवेदन परेपछि अदालतबाट भएको सजाय स्थगन वा माफ गर्नुअघि सरकारले सजाय तोक्ने वा सो सजाय सदर गर्ने अदालतलाई माग बमोजिम सजाय स्थगन वा माफी गर्न उपयुक्त हुन्छ वा हुँदैन भनेर सोध्ने र अदालतले आधार कारण सहित राय दिएपछि मात्र सजाय स्थगन वा माफ दिने कार्य हुन्छ। यसरी सजाय स्थगन वा माफ गर्दा स-सर्त गरिन्छ रसर्तको उल्लंघन गरेमा त्यस्तो स्थगन वा माफी खारेज गरी सो व्यक्तिलाई पुनःपक्राउ गर्न सकिन्छ। सजाय परिवर्तन पनि अवस्था अनुसार केन्द्रीय वा राज्य सरकारको अधिकार भित्र पर्छ। हेर्नुहोस् CRPC 432, 433, 433A, 434, 435

५६ Andrew Ashworth, *Supra* note 80 at 51

५७ Frank Schmaller, CRIMINAL JUSTICE TODAY (Prentice Hall 2001) at pp 452-463

५८ Warehousing Period

५९ The Just Desert Period

सन् १९७० को दशकमा भएका जवरजस्ती करणी लगायत अन्य अपराधका घटनाहरूको सञ्चार माध्यमद्वारा गरिएको प्रचारले सुधारात्मक दण्ड व्यवस्थाको प्रभावकारितामा प्रसस्त शंका उब्जायो । परिणामतः पछिल्लो समयमा युरोप र अमेरिकामा कसुरको गाम्भीर्यता अनुसार सजायको सिद्धान्तले विशेष महत्व पाएको छ ।^{१०} यो सिद्धान्तको उपयोगिता बारे बेलायतको White Paper (१९९०) मा भनिएको छ :

"If the punishment is just, and in proportion to the seriousness of the offence, then the victim's family and friends and the public will be satisfied that the law has been upheld and there will be no desire for further retaliation or private revenge"

तर अहिले पश्चिमी मुलुकहरूले एउटामात्र सिद्धान्तको अनुशरण गर्ने नभई अवस्थाअनुसार निरोधात्मक, प्रतिकारात्मक, सुधारात्मक सिद्धान्तहरूको समिश्रणलाई आफ्ना दण्ड व्यवस्थामा प्रवेश गराएको पाइन्छ । उदाहरणार्थ बेलायतमा अहिले अपराधको गाम्भीर्यता अनुसार सजाय दिने व्यवस्था (Just Deserts) लाई पहिलो प्राथमिकतामा राखिएको र त्यसपछि अशक्तीकरण (Incapacitation) पुनरूद्धारात्मक (Rehabilitation) र पुनर्स्थापकीय (Restoration) हानिपूर्णात्मक (Reparative) व्यवस्थालाई साथ-साथै हेरिएको छ भने अपराधीले अपराधबाट फाइदाको बञ्चितीकरण (Profit deprivation) लाई दण्ड व्यवस्थामा स्वीकार गरिएको छ ।^{११} दण्डको मिश्रित व्यवस्थालाई स्वीडेनमा पनि स्वीकार गरिएको छ ।

दण्ड व्यवस्थामा सामाजिक सिद्धान्तहरू र मानव अधिकार कानूनले प्रवेश पाएपछि हाल देहायका सिद्धान्तहरूलाई महत्वका साथ हेरिन थालिएको छ ।^{१२}

- * समान आदर र प्रतिष्ठाको स्वीकारोक्ति,
- * थुनछेकमा आत्म संयम र विकल्पको खोजी^{१३}
- * सजायको कार्यान्वयनमा आर्थिक मितव्ययिता
- * अदालत र न्यायाधिकरण समक्ष समानता^{१४}
- * दण्डको समान प्रभावको सुनिश्चय^{१५}
- * दण्डमा मितव्ययिता^{१६}
- * स्वतन्त्रता गुमाएका व्यक्तिहरूप्रति मानवीय व्यवहार ।^{१७}

१० यो सिद्धान्तलाई Proportionality or Just Deserts सिद्धान्त भनिन्छ ।

११ Andrew Ashworth, *Supra* note 80 P 81

१२ Andrew Ashworth, *Supra* note 80 at pp 76-81

१३ UN SMR on Prevention of Crime and Treatment of Prisoners ले यसलाई बल प्रदान गरेको छ ।

१४ यसलाई ICCPR को धारा ७ र १४ लगायतले जात, वर्ग, लिङ्ग आदिको कारणमा मात्र विभेद नगर्ने होइन आर्थिक समानताको आधारमा जेल बस्ने वा नबस्ने भन्ने कुरालाई समेत अस्वीकार गर्छन ।

१५ यस अन्तर्गत भिन्न मानसिक वा स्वास्थ्य स्थिति भएकालाई अलग व्यवस्था, पहिलो पटक र पटक-पटक अपराध गर्नेलाई फरक व्यवहार गर्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ भने स्पष्टत फरक प्रभाव पर्ने दण्डलाई अस्वीकार गरिएको छ ।

१६ दण्डबाट व्यक्तिलाई पीडा हुन्छ । तसर्थ दण्डलाई कम भन्दा कम प्रयोग गर्नुपर्छ । यस अन्तर्गत वेन्थमको Principle of Frugality / Norval Morris को Principle of parsimony पर्छन् । यो सिद्धान्तले कैदको प्रयोगमा आत्मसंयम, न्यूनतम हस्तक्षेप, ससर्त छुटकारा र सामुदायिक सजायलाई समर्थन गर्छ ।

१७ See ICCPR Art 10

४.२.३ सजाय गाभ्ने वा अलग-अलग गणना गर्ने

सजाय गाभ्ने वा थप्ने भन्ने विषय पटक-पटक फौजदारी मुद्दामा उठिरहने विषय हो । यसमा मूलतः दुई तीनवटा कुराहरू हेरिन्छन्, जस्तो प्रथमतः गरिएको कसूरहरूलाई एउटै घटना (Single Transaction) मान्न सकिने अवस्था छ वा छैन । यदि एउटै घटना मान्न सकिन्छ भने सजाय सँगसँगै भुक्तान (Concurrent) भएको मानी गाभिन्छ तर एउटै घटना नमानिने भएमा एउटा पछि अर्को भुक्तान गर्ने (Consecutive) वा जोडिने हुन्छ । सजाय जोड्ने वा गाभ्ने सन्दर्भमा दुई वा सो भन्दा बढी घटनाहरू लगातार घटेका छन् वा खण्डित छन् सो कुरा हेरिन्छ । तेस्रो कैद जोड्ने नीतिको पछाडि अपराधिक स्वभावलाई कसरी नियन्त्रण गर्ने भन्ने रहेको हुँदा “गाभिने” सिद्धान्तका केही अपवादहरू दण्ड व्यवस्थामा विकसित गरिएका हुन्छन् । उदाहरणार्थ प्रतिबन्धित हतियार लिई व्यक्तिको विरुद्ध कुनै कसूर गरेमा, कुनै कसूर गरी भागन खोजेको बखत पक्राउ गर्न खोज्ने प्रहरी वा अन्य कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका अधिकारी विरुद्ध कुनै कसूर गरेमा, कसूरदारले न्यायको मार्ग अवरुद्ध पार्न खोजेमा वा न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा विघ्नबाधा पारेमा, धरौटीमा रहेको बखत अन्य कुनै कसूर गरेमा सजाय गाभिने नभई जोडिन्छ।^{९८} तर सजाय जोड्दा जुन वर्गको कसूर गरेको छ त्यसको गाम्भीर्यतासँग पटककै नमिल्ने गरी अस्वाभाविक रूपमा चर्को सजाय तोक्न हुँदैन।^{९९}

कैद खाप्ने बारेमा पनि हाम्रो भन्दा केही भिन्न व्यवस्था भारतीय कानूनमा पनि छ । कैदमा वसिरहेको कुनै व्यक्तिलाई अर्को कुनै मुद्दामा जन्मकैद वा कैद भएमा अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा वाहेक अघिल्लो कैद भुक्तान भएपछि मात्र पछिल्लो कैद शुरू हुन्छ । तर जन्मकैदको सजाय भोगिरहेको व्यक्तिको हकमा भने पछिल्लो मुद्दामा भएको जन्मकैद वा कैद खापिन्छ।^{१००}

४.२.४ दण्ड र यसका प्रकार

दण्डको इतिहास क्रूर र अमानवीय सजायका दृष्टान्तहरूले भरिएको छ । मृत्युदण्ड, शारीरिक अङ्ग काट्ने, अरू हिसाबले क्षति वा पीडा पुऱ्याउनेदेखि लिएर सर्वश्व गर्ने, अनिश्चित समयसम्म कारागारमा राख्ने आदि सजाय संसारभर दिइँदै आएको विषय हो । तर पाश्चात्य जगतमा नवजागरणसँगै दण्डको क्रूरता बारे पनि समीक्षा एवं पुनरावलोकन शुरू भयो । बेलायतमा वील अफ राइट्स (१६८९) मा सरकारले क्रूर र नसुहाउँदो (Cruel and unusual) दण्ड दिनेछैन भनियो । अठारौं शताब्दीमा सिजर बेकारिया (Cesare Baccaria, 1764) जस्ता विद्वानहरूले मृत्युदण्डको विरोध गरे र दण्ड सुधारको बकालत गरे । पहिलो पटक अमेरिकी संविधानको आठौं संशोधनले अत्यधिक जमानत, अत्यधिक जरिवाना र क्रूर र अस्वाभाविक सजायको विरुद्ध व्यक्तिहरूको अधिकार स्थापित गरेपछि दण्डको सुधार वा अभियानले संवैधानिक मान्यता पायो।^{१०१}

विभिन्न मुलुकमा चलाइएका दण्ड सुधार अभियानले सर्वप्रथम मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने तथा यसको क्षेत्र घटाउने कार्य गर्‍यो । मृत्युदण्ड पहिला पहिला प्राय सबै देशमा दिइन्थो^{१०२} र फौजदारी कसूरमा मात्र होइन राजनीतिक

^{९८} Andrew Ashworth *Supra* note 80 at p 202 - 206

^{९९} HALSBURY'S LAWS OF ENGLAND (Vol. II (2) 4th ed, London, Butterworth 1990 at p. 1009

^{१००} CRPC S. 427

^{१०१} Amendment VIII Reads: Excessive bail shall not be required nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishment inflicted" यसको साथै अभियुक्तलाई प्रदान गरिएको आरोप थाहा पाउने, शीघ्र र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने, विपक्षीको साक्षीलाई जिरह गर्न र आफ्नो पक्षको साक्षी पेश गर्न र प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन पाउने छैटौं संशोधनले प्रत्याभूत गरेका अन्य अधिकारहरूले फौजदारी न्याय प्रशासन र दण्ड व्यवस्थालाई सन्तुलित बनाउन मद्दत गरे ।

^{१०२} उन्नाइसौं शताब्दीको प्रारम्भसम्म पनि बेलायतमा २०० भन्दा बढी कसूरमा मृत्युदण्डको व्यवस्था थियो, यसमा रूख काट्नेदेखि जिप्सीसँग करणीमा विग्रने (Consorting with Gypsies) पनि मृत्युदण्ड हुने कसूर पर्थे । See Henry Brooke, *Prison as Seen by an English Judge* in PUNISHMENT AND THE PRISON (Rani D. Sankardassed) Sage, 2000 at p. 154

विरोधलाई दबाउन समेत प्रयोग गरिन्थ्यो भने अहिले कैयौं मुलुकहरूमा यसको उन्मूलन भइसकेको छ^{१०३}। जहाँ त्यो दिइन्छ, सामान्यतः गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरू जस्तो योजनाबद्ध तरिकाले गरिएको क्रूर हत्या, जासूसी, देशद्रोह वा सैनिक अपराधमा मृत्युदण्ड दिने गरी त्यसलाई एउटा निश्चित सीमाभित्र राख्ने प्रयास भएको छ।^{१०४} उदाहरणार्थ भारतीय दण्ड विधानमा देहायका कसूरमा मृत्युदण्ड दिन सकिने व्यवस्था रहेको छ :

- * देशद्रोह वा सैनिक विद्रोह (दफा १२१, १३२)
- * निर्दोष मानिसलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनेगरी न्यायमा हस्तक्षेप (Purjury) (दफा १९४)
- * हत्या (दफा ३०२, ३०३)
- * नाबालक वा मगज विग्रेको व्यक्तिलाई आत्महत्या गर्ने कार्यमा उक्साउने र सहयोग गर्ने,
- * जन्मकैदको सजाय पाएको व्यक्तिले गरेको हत्याको उद्योग (दफा ३०७-२)
- * डाका र हत्या (दफा ३९६)।

मृत्युदण्डको उन्मूलनमा मानव अधिकार कानूनमा रहेको अत्यन्त गम्भीर अपराधमा मात्र मृत्युदण्ड दिन सकिने र अपराध गर्दाको अवस्थामा अभियुक्त १८ वर्ष भन्दा कम उमेरको भएमा मृत्युदण्ड दिन नसकिने व्यवस्थाले मृत्युदण्डको उन्मूलन तर्फ नै अधि बढ्न मुलुकहरूलाई प्रेरित गर्‍यो।^{१०५} जहाँसम्म क्रूर र अमानवीय दण्ड नदिने भन्ने कुरा छ, दासप्रथाको उन्मूलनले पहिलो पटक क्रुर र अमानवीय सजायलाई तिरस्कार गर्‍यो भने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (१९४८ धारा ५) युरोपेली मानव अधिकार महासन्धि (१९५०), नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (१९६६, धारा ७ र १०) र यातना र अन्य क्रुर अमानवीय वा अपहेलनाजन्य व्यवहारको विरुद्धको महासन्धि (१९७९) ले यसमा न्यूनता ल्याउन मद्दत गर्‍यो।

४.२.४.१ कैद र अनिवार्य कैद

हाल प्रचलित कैदका सजायहरू मध्य सबै भन्दा प्रचलित र गम्भीर सजायको रूपमा कैदको सजाय रहेको छ।^{१०६} “कैद” भन्ने शब्द भित्र आजन्म कारावासदेखि जन्मकैद र अन्य निश्चित अवधिको कैद पर्दछन्। कैदको सजाय तोक्दा, निश्चित/अनिवार्य कैद तोक्ने, उपल्लो हद तोक्ने र उपल्लो र तल्लो हद तोकी सो भित्र उपयुक्त कैदको सजाय तोक्न न्यायाधीशलाई छाड्ने आदि सबै व्यवस्थाहरू विभिन्न मुलुकमा भेटिन्छन्। पछिल्लो समयमा आएर कैदको उपल्लो हद तोकी दण्ड व्यवस्थालाई न्यायाधीशको स्वविवेकमा सञ्चालन हुन दिने प्रचलन वैधानिक रूपले स्थापित भइरहेको छ। उपयुक्त दण्डको निर्धारणमा न्यायाधीशहरूलाई दण्ड निर्देशिकाले सामान्यतः मार्गदर्शन गर्छ तथापि दण्ड निर्धारणमा एकरूपता वा निश्चितता (Uniformity and consistency) को अभाव भने दण्ड व्यवस्थाको एउटा प्रमुख चुनौतीको रूपमा विभिन्न मुलुकमा देखा परिरहेको छ। पछिल्लो समयमा पाश्चात्य मुलुकमा विभिन्न रूपमा चलेको विभिन्न सुधारात्मक दण्ड विरोधी अभियानले अनिवार्य सजायको व्यवस्था गर्न विधायिकालाई उक्साएको मात्र नभई कडा सजाय गर्ने नाउँमा^{१०७} Three Strike Law

१०३ युरोप र लेटिन अमेरिकाका प्राय सबै देश, अष्ट्रेलिया न्युजिलेण्ड, क्यानडा, टिमोरलेस्ले, नेपाल, दक्षिण अफ्रिका आदि देशहरूले मृत्युदण्ड उन्मूलन गरिसकेका छन् भने ग्याबोन र दक्षिण कोरियाले व्यवहारतः उन्मूलन गरेको छन्। यस्ता देशको संख्या ९२ छ।

१०४ केही देशहरूमा यौन सम्बन्धी कसूर, धार्मिक कसूर (राज्यद्वारा घोषित धर्म नमान्नु) लागू औषधको ओसार पसारमा पनि मृत्युदण्ड दिइन्छ। चीनमा मानिसहरूको खरिद विक्री र गम्भीर भ्रष्टाचारमा मृत्युदण्ड दिइन्छ। See wikipedia.org/wiki/capitalpunishment

१०५ हेर्नुहोस् ICCPR धारा ६।

१०६ सन् २००६ मा लिइएको तथ्याङ्क अनुसार संसारभर कम्तीमा पनि ९२ लाख ५० हजार व्यक्तिहरूले कैद भोगिरहेका थिए। हेर्नुहोस् <http://en.wikipedia.org/wiki/prison>, जुलाई २५, २००८ मा हेरिएको।

१०७ जस्तो सिंगापुर, मलेसिया जस्ता देशमा लागू औषधको कारोबार र सञ्चयमा अनिवार्य मृत्युदण्डको व्यवस्था छ।

वा Two Strike Law जस्ता कानूनहरूलाई जन्म दिएको पनि पाइएको छ।^{१०८} यी कानूनको सामान्य अर्थ के भने कुनै व्यक्तिले साना ठूला गरी धेरै कसूर गरेमा त्यस्तो व्यक्ति समाजको लागि खतरा हुँदा उसलाई अस्वभाविक रूपमा बढी सजाय गरिनुपर्छ। जस्तो अमेरिकाको क्यालिफोर्निया राज्यमा साना-ठूला विभिन्न किसिमका कसूर गर्ने व्यक्तिलाई अदालतले अनिवार्य रूपमा वा स्वविवेकको प्रयोग गरी जन्मकैदको सजाय तोक्न सक्छ। साथै कानूनले तोकेको सजाय भुक्तान भइसकेपछि पनि कसूरदारले पुनः अपराध गर्न सक्ने वा समाजलाई खतरा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावनालाई हेरी निवारक थुना (Preventive detention) मा राख्ने वा अन्य तरीकाले अनुगमन गर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू राखिएको पनि पाइन्छ।^{१०९}

४.२.४.२ जन्मकैद

कैदको सजाय मध्ये सबै भन्दा गम्भीर सजाय जन्मकैदको सजाय हो तर जन्मकैद भनेको के हो र यसको अवधि कति हुन्छ, त्यसमा प्यारोल (Parole) को व्यवस्था हुनसक्छ वा सक्दैन, प्यारोलको निर्णय कसले गर्न सक्छ भन्ने बारेमा विभिन्न देशमा भिन्न-भिन्न खाले व्यवस्थाहरू विद्यमान रहेको देखिन्छ। यस विषयमा भएका केही सान्दर्भिक व्यवस्थाहरूको यहाँ चर्चा आवश्यक देखिन्छ।^{११०}

जन्मकैदलाई मलेसियामा दुई किसिमले हेरिएको छ : “जन्मकैद” (Imprisonment for life) र “आजीवन कैद” (Imprisonment for natural life)। पहिलोमा वीसवर्ष कैद हुन्छ, र असल व्यवहार गरेमा एक तिहाई कैद घटाउन सकिन्छ, दोस्रोमा कसूरदारको बाँकी जीवनभर कैद हुन्छ। जन्मकैद भनेको “आजीवन कैद” अर्थात कसूरदारको बाँकी जीवनभरको कैद हो भन्ने मुलुकहरूमा अष्ट्रिया, वेल्जीयम, रोमानिया, डेनमार्क, आयरलैण्ड, भियतनाम, ताइवान, नेदरलेण्ड आदि देशहरू पर्छन्। केही अन्य देशहरूमा जन्मकैद भन्नाले न्यूनतम कैदसहितको अनिश्चित अवधिको कैद भनेर बुझिन्छ। यो वर्गमा इटाली, पोलेण्ड, स्वीडेन, वेलायत, न्युजीलेण्ड आदि देशहरू पर्छन्। जन्मकैदको उपल्लो हद तोक्ने मुलुकहरूमा पोर्चुगल (२५ वर्ष) वोलिभिया (४० वर्ष) आदि देशहरू पर्छन्। अमेरिकामा अनिश्चित जन्मकैदको सजाय (Indeterminate life Sentence) र निश्चित जन्मकैदको सजाय (Determinate life Sentence) को व्यवस्था छ। पहिलोमा अदालतले “२५ वर्षदेखिआजन्म” (25 years to life) कैदको सजाय तोक्छ भने दोस्रोमा वा प्यारोलको सम्भावना वेगरको जन्मकैद (Life without possibility of parole) को सजाय तोकिन्छ।

अनिश्चित अवधिको कैदको रूपमा जन्मकैदलाई लिने देशहरूमा कैदमा बस्नुपर्ने न्यूनतम अवधि अदालत वा विधायिकाले तोक्ने पनि चलन छ। उदाहरणार्थ वेलायतमा फौजदारी न्याय ऐन, २००३ मार्फत विधायिकाले एक भन्दा बढी व्यक्तिको हत्या गर्ने व्यक्तिहरूलाई न्यूनतम ३० वर्ष, त्यस्तै यौनजन्म, जातीय दुर्भावनाले वा हतियार (firearms) को प्रयोग गरी हत्या गर्ने वा प्रहरीको हत्या गर्नेलाई एउटै व्यक्तिको हत्या गरेकोमा पनि ३० वर्ष न्यूनतम कैदको सजाय तोकेको छ। यस्तो कैदमा अनिवार्य कैदको खण्ड र स्वविवेकीय कैदको खण्ड छुट्टयाइन्छ। यसको विपरीत इटालीमा अदालतले न्यूनतम कैद तोक्ने र कसूरदारलाई प्यारोल दिन सकिन्छ वा सकिँदैन भन्ने निर्णय गर्छ। जस्तो माफिया वा आतङ्कवादी कार्यमा संलग्न व्यक्ति र कानून कार्यान्वयन अधिकारीलाई सहयोग नगर्ने व्यक्तिलाई प्यारोल नदिने भनी अदालतले निर्णय गर्न सक्छ। त्यस्तैगरी स्वीडेनमा “जन्मकैद” अनिश्चितकालको कैद भन्ने बुझिए पनि अदालतले त्यसलाई निश्चित अवधि कैदमा बस्ने गरी परिणत गर्न सक्छ।

^{१०८} पटक अपराधीहरूको सन्दर्भमा प्रयोग हुने यी कानूनहरूले न्यूनतम कैद तोक्न मद्दत गर्छन्। जस्तो अमेरिकामा तेस्रो पटक गम्भीर अपराध Felony मा दोषी पाइएमा पच्चीस वर्ष न्यूनतम कैद हुन्छ भने वेलायतमा १९९७ पछि दोस्रो पटक गम्भीर यौनजन्म हिंसा गरेमा जन्मकैदको सजाय हुने, लागू औषधमा तेस्रो पटक कसूर कायम भएमा कम्तिमा पनि सातवर्ष कैद, तेस्रोपटक चोरी (Burglary) गरेको पाइएमा कम्तीमा ३ वर्ष कैदको व्यवस्था गरिएको छ। अष्ट्रेलियाको दुई राज्यले तेस्रो पटक सम्पत्ति चोरेको पाइएमा एक महिनादेखि एक वर्ष अनिवार्य कैद तोक्ने गरी कानून बनाएका छन्।

^{१०९} उदाहरणार्थ क्यानडामा जन्मकैदको सजाय पाएको व्यक्तिलाई जीवनभर अनुगमन गरिन्छ।

^{११०} See http://en.wikipedia.org/wiki/life_imprisonment जुलाई १५, २००८ मा हेरिएको।

यद्यपि जन्मकैद भएकोमा प्यारोलको सुविधा नदिने देशहरू पनि छन् तर आजन्मकैदको सजायको व्यवस्था भएका अधिकांश देशहरूमा प्यारोल वा निश्चित अवधि कैदमा बसेपछि छुटकारा दिने व्यवस्था छ। यसै सन्दर्भमा प्यारोलको व्यवस्था नगर्नु वा त्यसको विभेदपूर्ण प्रयोग गर्नु व्यक्तिको प्रतिष्ठापूर्ण जीवनको हकको विपरीत हुने भनी जर्मन संवैधानिक अदालतले व्याख्या गरेको छ।^{१११} त्यस्तैगरी इटालीको संवैधानिक अदालतले सन् १९९४ मा अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिलाई जन्मकैदको सजाय दिनु “क्रूर र अमानवीय” हुने भनी व्याख्या गरेको छ। अर्कोतर्फ मेक्सिकोको सर्वोच्च अदालतले सन् २००१ मा प्यारोलको सम्भावना नै नराखी जन्मकैदको सजाय गर्नु “क्रूर र अस्वाभाविक (Cruel and Unusual) सजाय हुन्छ, जुन संविधानको धारा १८ द्वारा प्रत्याभूत अधिकारको विपरीत हुन्छ भनी व्याख्या गरेको छ।^{११२}

जन्मकैदको सजायलाई निश्चित वा अनिश्चित अवधिको कैद माने पनि दण्ड व्यवस्थामा त्यस्ता व्यक्तिको सुधारका सम्भावना उमेर, विशेष परिस्थिति, पश्चातापको भाव वा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई गरेको सहयोग आदि आधारमा न्यूनतम कैद कम गर्ने, प्यारोलको सुविधा दिने आदि व्यवस्था विभिन्न मुलुकहरूले गरेका छन् भने सजाय भोगिरहेको व्यक्ति गम्भीर रूपमा विरामी भएमा कैदबाट मुक्त गर्ने व्यवस्थाहरू पनि कानूनमा राखिएको पाइन्छ।^{११३}

४.२.४.३ कैदको सजाय

फौजदारी कसूरमा विभिन्न कानूनद्वारा कैदको सजाय गरिएको स्थितिमा सामान्यतः कानूनद्वारा तोकिएको सीमाभित्र रही अदालतहरूले स्वविवेकको प्रयोग गरी उपयुक्त सजाय तोक्ने व्यवस्था फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अङ्ग हो। यस अन्तर्गत केही चाखलाग्दा व्यवस्थाहरू विभिन्न मुलुकमा कायम छन् :

(क) स-श्रम कारावास (भारत)

भारतमा कैदको सजाय स-श्रम र सामान्य कैद गरी दुई प्रकारको हुन्छ। कैदको सजाय तोक्ने काम अदालतको भए पनि कैद लागेको व्यक्तिलाई कहाँ थुन्ने भन्ने कुराको निर्णय सरकारले गर्छ।^{११४} अदालतले मुद्दाको गाम्भीर्यता हेरी कैद सजायलाई पूरै वा आंशिक रूपमा स-श्रम वा सामान्य कैद पाउने गरी तोक्न सक्छ। तर जन्मकैदलाई भने अनिवार्यतः स-श्रम कैदको रूपमा हेरिन्छ।^{११५} स-श्रम कारावासको सजाय^{११६} गरिएकोमा श्रम वापत कैदलाई ज्याला दिनुपर्छ वा पर्दैन भन्ने बारे भारतमा विवाद उठेकोमा सर्वोच्च अदालतले सन् १९९८ स-श्रम

^{१११} जर्मन अपराध संहिता (Criminal Code) को दफा २११ र २१२ मा (Homicide to Satisfy Sexual Urge, homicide as a result of greed, homicide to cover up another crime, extreme homicide etc मा जन्मकैदको व्यवस्था गरेको छ। अदालतले 45 B verf GE (1977) को मुद्दामा भन्यो “a humane execution of life imprisonment can only be assured if the sentenced criminal has a concrete and principally attainable possibility to regain freedom at a latter point of time; for core human dignity is struck if the convicted criminal was to give up no matter how his personality develops. See www.hrc.org/safrica/dignity/45bverfae.html जुलाई १५, २००८ मा हेरिएको। हेर्नुहोस् http://en.wikipedia.org/life_imprisonment (P.5 & 13)

^{११२} सन् १९९२ देखि बेलायतमा न्यायाधीशले कैद तोक्दा इजलासबाट नै कसूरदारले वास्तवमा कति समय जेलमा बिताउनु पर्छ स्पष्टसँग भन्नुपर्छ।
^{११३} उदाहरणार्थ फ्रान्समा गम्भीर रूपमा विरामी जन्मकैदको सजाय भोगिरहेको व्यक्तिलाई कैद भुक्तान हुनु भन्दा अगावै कैदबाट मुक्त गर्न सकिने व्यवस्था छ।

^{११४} CRPC S. 417 कैद तोकेपछि अदालतले जेललाई कैदी पूर्जी पठाउँछ। यदि फैसला हुँदा कैदी अदालतमा अनुपस्थित भएमा अदालतले उसलाई पक्राउ गर्न वारेन्ट जारी गर्छ।

^{११५} See IPC. S. 53; See also PSA PLAIS' CRIMINAL LAW (9th ed) (V. Suresh and S. Nag Sasaila, Butterworth 2003), at p 314 कैदको अवधि मध्ये केही एकान्त कारावासमा बस्नुपर्ने गरी अदालतले तोक्न सक्छ। तर कसूरदारले त्यस्तो कारावास खण्ड-खण्ड भुक्तान गर्न पाउँछ र एक पटकमा १४ दिनभन्दा बढी एकान्त कारावासमा राखिदैन IPC S. 73, 74

^{११६} IPC S. 53

कैदको सजाय पाएका कैदीलाई उसले मन्जूर गरे वा नगरे पनि काममा लगाउन सकिने, तर त्यसरी काममा लगाए वापत न्यायोचित ज्याला दिनुपर्ने, त्यो रकम कति हो भन्ने बारेमा हरेक राज्यले एउटा ज्याला निर्धारण समितिद्वारा अध्ययन गराई सुझाव लिई सो बमोजिम ज्याला तय गर्नुपर्ने र त्यस्तो समितिले सुझाव नदिएसम्म राज्य आफैले ज्याला तोक्नुपर्ने, त्यस्तो ज्यालाको केही खण्ड सोभै वा सो प्रयोजनको लागि खडा गरिएको साभा कोषमार्फत पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनको लागि छुट्याउनु पर्ने गरी राज्यले कानून बनाउनुपर्ने भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्नु।^{११७} सर्वोच्च अदालतले न्यायोचित ज्याला (Equitable wage) दिनुपर्ने भने पनि त्यो के कति हुन्छ भन्ने बारे उल्लेख नगरेकोले अझै पनि यसबारेमा विवाद रहरहन सक्छ।

(ख) थप कैदको सजाय: (वेलायत)^{११८}

कुनै मुद्दामा कसूरदारलाई दुई वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुने रहेछ र सो मुद्दामा सजाय हुनु भन्दा पहिला पनि उसलाई कैदको सजाय भएको रहेछ र कैदबाट छुटेपछि उसले थप अपराध गर्ने सम्भावना छ वा सर्वसाधारणलाई थप केही समयसम्म कसूरदारबाट रक्षा गर्नु उपयुक्त छ भन्ने देखिएमा र देहायको अवस्था भएमा थप कैदको सजाय हुन सक्छ :

- * दुई वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय भएको मुद्दामा कैदबाट छुटेको तीनवर्ष नपुग्दै अपराध गरेको,
- * कसूरदारले निज २१ वर्षको भए पश्चात् तीन पटक भन्दा बढी कैदको सजाय हुने कसूर गरेको र
- * कैद वा सुधारात्मक तालिम वा निवारक थुना समेत गरी पाँच वर्षको कैदको सजाय भइसकेको भएमा।

तर थप कैदको सजाय गर्नु अधि कसूरदारलाई थप कैदको सजाय किन नगर्ने भनी सफाईको मौका दिनुपर्छ।

(ग) निवारक थुना (Preventive Detention)

सामान्यतः कुनै कसूर गर्ने आशंकामा सो कसूर हुनु पूर्व कुनै व्यक्तिलाई थुनुलाई निवारक थुना भनिए पनि न्युजिलेण्ड, बेलायत, जर्मनी, अमेरिका लगायत कैयौं पाश्चात्य मुलुकहरूमा कैदको सजाय पाएको व्यक्तिलाई कैदको सजाय भुक्तान गरिसकेपछि कैदबाट मुक्त नगरी निवारक थुनामा राख्न सक्ने अधिकार अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूलाई प्रदान गरिएको छ।^{११९} वस्तुतः यस्तो थुनामार्फत सामाजिक रूपमा खतरा मानिएका यौन अपराधीहरू, सिरियल हत्याारा, मनोरोगी हत्याारा (Sociopath murderer) हरूलाई अनिश्चित कालसम्म थुनामा राखिन्छ।^{१२०} न्युजिलेण्डमा यस्ता अपराधीहरूले पाँच वर्षपछि प्यारोलको माग गर्न सक्ने भएपनि समाजको लागि खतरा छ भन्ने भएसम्म प्यारोल पाउन मुस्किल हुन्छ।

४.२.४.४ जरिवाना

कैदपछि अधिक प्रचलनमा रहेको सजाय “जरिवाना” हो। हिंसाको प्रयोग नभएका कसूरहरूमा यसलाई उपयुक्त सजाय मानिएको छ। कसूरदारलाई जरिवाना कैदको अतिरिक्त र कैदको विकल्प दुवै रूपमा गर्न सकिन्छ। जरिवाना तोक्दा कानूनको समक्ष समानता र सजायको समान प्रभाव यी दुई सिद्धान्तहरूलाई विर्सन मिल्दैन।^{१२१} कैयौं मुलुकहरूमा जरिवाना किस्ताबन्दीमा तिर्न पाइने व्यवस्था अदालतहरूले गर्न सक्छन्। जरिवाना

^{११७} Gujarat v. High Court of Gujarat, AIR 1998 SC 3164

^{११८} HALSBURY'S LAWS *supra* note 99 at p 1012

^{११९} यस्तो व्यवस्था, बेलायत, जर्मनी, अमेरिकाहरू जस्ता देशमा प्रचलित छ।

^{१२०} Sociopath भित्र Psyenopathic / Anti-Social personality disorder / Dis-social personality disorder भएका व्यक्तिहरू पर्छन्
See wikipedia.org/wiki/sociopath

^{१२१} Andrew Ashworth *Supra* note 80 at p.262

नतिरेमा त्यसवापत के कति कैद वस्तुपछ्छ भनी कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएको पनि पाइन्छ। उदाहरणार्थ वेलायतमा फौजदारी अदालत ऐन, १९७३ को दफा ३१(२) ले देहायबमोजिम कैदको व्यवस्था गरेको छ।^{१२२}

* पचास पौण्डसम्म	५ दिन
* सय पौण्डसम्म	७ दिन
* चारसय पौण्डसम्म	१४ दिन
* एक मिलियन पौण्डसम्म	५ वर्ष
* सो भन्दामाथि जतिसुकै	१० वर्ष

जरिवानाको बारेमा भारतीय कानूनमा केही चाखलाग्दा व्यवस्थाहरू छन्।^{१२३} जहाँ जरिवानाको रकम उल्लेख गरिएको छैन त्यस्तोमा सिद्धान्ततः अभियुक्तउपर जतिसुकै पनि जरिवाना हुन सक्छ तर त्यस्तो जरिवाना नसुहाउँदो किसिमले बढी (Excessive) हुनुहुँदैन।^{१२४} दण्ड विधानको यो व्यवस्थामा थप व्याख्या गर्दै भारतीय कानून आयोगले जरिवाना अपराधको गम्भीरतासँग मिल्दोजुल्दो हुनुपर्ने र कसूरदारको आर्थिक अवस्थालाई समेत ध्यानमा राखी गरिनुपर्ने भनेको छ। दण्ड विधानमा देहायको प्रकारका जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ :

- * जरिवाना मात्र सजाय भई रकम निश्चित गरिएको जरिवाना,
- * कैदको विकल्पको रूपमा तर रकम निश्चित गरिएको जरिवाना,
- * कैदको अतिरिक्त सजायको रूपमा तर रकम निश्चित गरिएको जरिवाना,
- * सजायकै रूपमा जरिवाना गरी रकम निश्चित नगरिएको जरिवाना।

जरिवाना व्यक्तिलाई हुँदा त्यो अनावश्यक रूपमा कडा हुनुहुँदैन। कति जरिवाना उपयुक्त हुन्छ भन्ने बारेमा उच्च अदालतले जरिवानाको रकम तोकदा अभियुक्तको सजाय तिर्न सक्ने सामर्थ्य र तोकन खोजेको जरिवाना बीच तादात्म्य हुनुपछ्छ; अभियुक्तले तिर्नै नसक्ने गरी अत्यधिक जरिवाना तोकनुको कुनै अर्थ छैन भनेको छ।^{१२५}

जरिवाना र त्यसको असूली (भारत)

भारतीय कानूनमा गरिएको व्यवस्था अनुसार जरिवाना निम्न दुई तरिकाबाट उठाउन सकिन्छ।^{१२६}

- (क) अभियुक्तको कुनै चल सम्पत्ति रोक्का गरी विक्री गरेर,
- (ख) जिल्लाको कलेक्टरलाई पूर्वी (Warrant) पठाई चल वा अचल सम्पत्ति विक्री गर्न लगाई मालपोत (Land Revenue) सरह असूल उपर गर्न लगाएर,

भारतीय कानूनमा हाम्रोमा जस्तै जरिवाना तिर्न नसकेमा कैदमा वस्तुपछ्छ। तर यस्तो जरिवाना नतिरेमा तुरुन्तै पक्राउ हुने भने होइन। अदालतले जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई जरिवाना पूरै वा किस्तामा बुझाउनको लागि बढीमा एक महिनाको समय दिन्छ र किस्ता बन्दीमा बुझाउन अनुमति दिँदा यस्तो जरिवाना दुई वा तीन किस्तामा बुझाउन पनि अनुमति दिन सक्छ। थुना मै बसिरहेको व्यक्तिले पनि धितो जमानत दिएर त्यस्तो किस्ताबन्दी भुक्तानीको माग गर्न सक्छ।^{१२७}

^{१२२} HALSBURY LAWS *Supra* note 99 at p. 1038

^{१२३} IPCs. 123-24, 126-34, 280, 444 and 475

^{१२४} IPCs. 63 reads: "Where no sum is expressed to which a fine may extend, the amount of fine to which the offender is liable is unlimited, but shall not be excessive."

^{१२५} Philip Bhumsent Aind v. State of Maharastra 1995 Cr.I. L.J. (Bom) at p.1702 para 29

^{१२६} CRPC S. 421

^{१२७} *Ibid* S. 424

जरिवाना नतिरेमा सो वापत कति कैद बस्नुपर्ने भन्ने बारेमा भारतीय दण्ड संहितामा देहायको व्यवस्था भेटिन्छ :

- * सक्षम अदालतले जरिवाना नतिरेमा कसूरदारले के कति सजाय भोग्नुपर्ने हो सो फैसलामा उल्लेख गर्नुपर्छ^{१२८}
- * तर यस्तो कैदको अवधि त्यस्तो कसूरमा अधिकतम् कति कैद बस्नुपर्ने हो सो को एक चौथाई भन्दा बढी हुने छैन^{१२९}

जरिवाना मात्र कैद हुनेमा त्यस्तो जरिवाना नतिरे वापत देहायबमोजिम कैदको सजाय हुन सक्छ :

- रु. ५० सम्म जरिवाना गरिएकोमा दुई महिनासम्म कैद,
- रु. १०० सम्म जरिवाना गरिएकोमा चार महिनासम्म कैद,
- रु. १०० भन्दामाथि जतिसुकै जरिवाना गरिएको भए पनि छ महिनासम्म मात्र कैद ।

जरिवाना नतिरेको कारण कसूरदारलाई कैद गरिएकोमा सो जरिवानाको रकम तिर्न ल्याए लई कैदबाट छाडी दिनुपर्छ । केही कैद भुक्तान गरिसकेपछि जरिवानाको रकम तिर्न ल्याएकोमा हिसाब गरी बाँकीबाट छाडिदिनु पर्छ।^{१३०}

जरिवाना स्पष्ट रूपमा कसूरदारको सामर्थ्यसँग जोडिएको विषय हो । त्यसकारण यसको प्रभावकारिता तब हुन्छ जब यसलाई न्यूनतम भन्दामाथि व्यक्तिको सामर्थ्यसँग जोडिन्छ । बेलायतमा Criminal Justice Act 1993 को दफा १८ ले जरिवाना तोक्दा कसूरको गाम्भीर्यता र कसूरदारको आर्थिक सामर्थ्य हेरी तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सो गर्दा मजिस्ट्रेट कोर्टले आर्थिक स्थिति बुझ्ने आदेश गर्न सक्छ ।^{१३१} यही सन्दर्भमा केही मुलुकहरूमा “Day fine” को अवधारणाको जन्म भएको छ ।^{१३२} जरिवानाको यो पद्धतिले कुनै व्यक्ति जेलमा बसेको भए एकदिनमा कति आय नोक्सान हुन्थ्यो भन्ने कुरा मनमा राखेर जरिवाना तोकिनुपर्ने कुरालाई इङ्गित गर्छ ।^{१३३}

जरिवाना कै सन्दर्भमा पश्चिमी देशहरूमा विद्यमान एउटा अर्को परिपाटी बारे पनि चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ, जसलाई Petty Fine भनिन्छ । जहाँ कुनै कसूरमा न्यूनतम कैदको सजाय हुन सक्छ (जस्तो ट्राफिक नियमको उल्लंघन) त्यहाँ प्रहरी वा सरकारी वकीलले सोभै जरिवानाको सजाय तोकी बुझाउन आदेश दिन सक्छन् । यदि अभियुक्तले कसूर स्वीकार्छ भने विवाद अदालत जाँदैन तर यदि उसले कसूर स्वीकार गर्दैन भने निश्चित अवधिभित्र अदालतमा उजूर गर्न सक्छ र अदालतले संक्षिप्त कारवाई गरी मुद्दा टुङ्ग्याउँछ ।^{१३४} यसबाट स-साना विवादहरू अदालतसमक्ष पुग्दैनन् तर अदालत जान पाउने हकबाट व्यक्तिलाई रोकिदा पनि रोकिदैन ।

जरिवानाको सन्दर्भमा अर्को विचारणीय पक्ष मुद्रास्फीतिसँग जरिवानालाई कसरी समायोजन गर्ने भन्ने हो । यसको समाधान विभिन्न मुलुकहरूले मानकहरूको विकास गरी गरेका छन् । जस्तो अमुक कसूरमा के कति जरिवाना हुन्छ भन्ने बारेमा यति रूपैयाँ जरिवाना नभनी Standard Scale मा १, २, ३, ४ वा ५ कुन तहको

^{१२८} IPC S. 64

^{१२९} IPCS. 65; See also Ram Jas v. State Up, AIR 1974 SC 1811; Kuna Maharana v. State of Orissa; 1966 Cri. LJ 170 (Ori)

^{१३०} IPC. S. 68, 69

^{१३१} दफा २०(१)

^{१३२} The day fine is a unit of fine payment that, above a minimum fine, is based on the daily personal income. The minimum for e.g. in Finland is 6.0 Euro

^{१३३} स्वीडेन, फिनलेण्ड, डेनमार्क, जर्मनी, मकाउ जस्ता देशमा Day-fine को व्यवस्था छ । बेलायतमा यो १ वर्षसम्म लागू गरी १९९३ मा हटाइयो ।

^{१३४} See <http://en.wikipedia.org/wiki/day-fine> जुलाई ५, २००८ मा हेरिएको ।

जरिवाना हुने हो सो भन्ने गरिन्छ । उदाहरणार्थ वेलायतमा Criminal Justice and Public Order Act 1994 को दफा ६१ (४) मा यसो भनिएको छः

... Liable on summary conviction of imprisonment for a term not exceeding three months or a fine not exceeding level 4 on the standard scale or both."

अब यहाँ यो Level 4 भनेको कति हो भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । वेलायतको मानक देहाय बमोजिम छ जस अन्तर्गत रहेर अदालतले उपयुक्त सजाय तोक्छन् ।

UK Standard Scale	
Level on the Scale	Maximum fine
1	£ 200
2	£ 500
3	£ 1000
4	£ 2500
5	£ 5000

यस्तो व्यवस्था भएका देशमा हरेक पटक Scale मात्र संशोधन गरे पुग्छ, हरेक ऐनको संशोधन गर्नुपर्दैन । हाल वेलायतको अतिरिक्त हङकङ्ग, उत्तरी आयरलेण्ड, स्कटलैण्ड, जिम्बाब्वे जस्ता देशहरूले दण्ड तोक्न यो पद्धति अपनाएका छन् ।

४.२.४.५ सम्पत्ति जफत गर्ने

हामी कहाँ जस्तो कसूरदारको सर्वस्व सम्पत्ति गर्ने व्यवस्था अब पाश्चात्य मुलुकहरूमा छैन तर सम्पत्ति जफत गर्ने व्यवस्था चाहीं पश्चिमी मुलुकहरूमा कायम छ । सम्पत्ति जफत गर्ने बारे मूलतः निम्न तीन उद्देश्यहरू लिइन्छः

- * अपराधबाट फाइदा लिन नदिने,
- * निश्चित खालको सम्पत्ति प्रयोग गरी अपराध गरेकोमा त्यस्तो साधनको रूपमा प्रयोग भएको सम्पत्ति जफत गर्ने,
- * युवाहरूलाई क्षति भन्दा पनि पीडा होस् भन्ने उद्देश्यबाट वैकल्पिक सजायको रूपमा उनीहरूले प्रयोग गर्ने साधन खोस्ने ।

४.२.४.६ क्षतिपूर्ति

अपराधको कारण व्यक्तिगत हानि र सम्पत्तिको नोक्सानी भएको अवस्थामा अदालतहरूले क्षतिपूर्ति गर्नुपर्ने आदेश दिन सक्ने कुरालाई कानूनी पद्धतिहरूले स्वीकार गरेका छन् । यस्तो आदेश अन्य सजायको विकल्प, अतिरिक्त सजाय दुवै किसिमले दिन सकिन्छ।^{१३५} क्षतिपूर्ति भराउन सकिने अन्य कुरामा सामान्यत देहायका कुराहरू पर्छन्:

- * कसूरको कारणले हुन गएको क्षति, उदाहरणार्थ औषधी उपचारमा लागेको खर्च, क्षति भएको सम्पत्तिको मर्मत सुधार वा अर्को लिँदा, बनाउँदा लागेको खर्च,
- * चोट पटकको कारणले आयमा हुन गएको क्षति, पीडा,
- * पीडितको मृत्यु भएकोमा आश्रितहरूलाई भरण पोषणमा हुन गएको समस्या हेरी क्षतिपूर्ति ।

^{१३५} बेलायतमा त यदि अदालतले क्षतिपूर्ति भराउने आदेश नगरेकोमा त्यसको कारण उल्लेख गर्नुपर्छ, Powers of the Criminal Courts Act, 1973

कसूरदार पत्ता लागेकोमा क्षतिपूर्ति गर्ने प्रथम दायित्व कसूरदारको नै हुन्छ। क्षतिपूर्ति भराउँदा अदालतले कसूरदारको तिर्न सक्ने क्षमता हेरी क्षतिपूर्ति बुझाउनको लागि समय र किस्ता तोक्न सक्छ। सामान्यतः मुद्दा अन्तिम भएपछि क्षतिपूर्ति भराइन्छ तर माना चामल भराउने वा तत्काल पीडितलाई राहत दिलाउनुपर्ने स्थितिमा अदालतहरूले अन्तरिम राहतको रूपमा रकम भराउने गरेका पनि छन्। थुनामा नराखी अन्य वैकल्पिक सजाय गर्दा पनि अदालतले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने कुरालाई पूर्वशर्तको रूपमा राख्न सक्छन्।

कहिले काहीं कसूरदार फेला नपरेको स्थितिमा राज्यले पनि क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। यो कुरालाई पनि मुलुकहरूले स्वीकार गरेका छन्। उदाहरणार्थ बेलायतमा सरकारले Criminal Injuries Compensation Scheme अन्तर्गत कसूरदार पत्ता नलागेको स्थितिमा पनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिइन्छ।^{१३६} फौजदारी मुद्दाबाट क्षतिपूर्तिको साथै क्षतिपूर्तिको लागि पीडितलाई देवानी दावी गर्ने अधिकार पनि कानूनले दिएका छन्। पीडितको फौजदारी मुद्दाबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेकोमा पछि देवानी कारवाई चलायो भने क्षतिपूर्ति पाएको रकम कटाई थप रकम मात्र पाउँछ। तर यदि क्षतिपूर्ति पाउने ठहरे पनि रकम भने पाएको रहेनछ भने क्षतिपूर्तिको रकम समेत पाउँछ।^{१३७} पीडितलाई क्षतिपूर्ति गर्ने कुरालाई पीडित क्षतिपूर्ति सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय घोषणा पत्र^{१३८} र संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघबाट जारी भएका निर्देशिकाहरूले अरू महत्वका साथ उठाएका छन्।^{१३९} पुनर्स्थापकीय न्यायको अवधारणागत विकासको सन्दर्भमा एकातर्फ पीडितको न्यायमा सहभागिता बढाइएको छ भने पीडित र कसूरदार बीच मध्यस्थताका सम्भावनाहरू पनि खोलिएको छ। यसको अलावा मौलिक हकको उल्लंघन जस्तो थुनामा यातना, मृत्यु आदि भएको स्थितिमा पनि अदालतहरूले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न थालेका छन्। उदाहरणार्थ भारतीय उच्चतम न्यायालयले मौलिक हकको उल्लंघनमा क्षतिपूर्ति प्रदान नगर्नु मौलिक हकप्रति केवल ओठे भक्ति देखाएको मात्र हुन जान्छ भनेको छ।^{१४०}

४.२.४.७ कैदका विकल्प

जबदेखि कैदको सजायले मृत्युदण्डको विकल्पको रूपमा बढी मान्यता पाउँदै आयो तब यसलाई सामान्य, अहिंसक, तुरुन्तै कार्यान्वयन गर्न सकिने र निश्चितता भएको एवं सर्वसाधारणलाई अपराधको भयबाट जोगाउन उपयुक्त दण्डको रूपमा हेर्न थालियो। अहिले पनि यसलाई सजायको एउटा प्रमुख उपायको रूपमा सबै देशमा लिइन्छ। त्यसमाथि आतङ्कवाद, लागू औषधको ओसारपसार लगायतका संगठित अपराध र अन्य क्रूर एवं संगीन अपराधको वृद्धिले कैदको सजायको अपरिहार्यता कतै बढिरहेको त छैन भन्ने पनि आभास मिल्छ। तर कैदको सजायले व्यक्तिलाई समुदायबाट अलग राख्ने, विग्रिएका अपराधीहरूसँग मिसिने र भन्नु विग्रने सम्भावना हुँदा १९६० को दशकसँगै कैदको विकल्पमा अन्य सजायहरूको खोजी र प्रयोग हुन थाल्यो। कसूरदारलाई समाजबाट जति लामो समय बहिष्कार गर्‍यो त्यति समाजमा पुनःस्थापन गर्न गाह्रो हुन्छ भन्ने मान्यतालाई क्रमशः स्वीकार गरिन थालियो। वैकल्पिक सजाय मध्य देहायका सजायहरू पाश्चात्य मुलुकमा प्रचलित छन्।^{१४१}

^{१३६} www.cjsonline.gov.uk/compensation browsed on 7/6/2008

^{१३७} HALSBURY'S LAWS, Supra note 99 at p 1044

^{१३८} UN-Declaration on Basic Principles of Justice for Victims of Crimes and abuse of Power 1985

^{१३९} Basic Principles and Guidelines on the Right to Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violation of Int'l Humanitarian Law A/RES/60/147 March 21, 2006

^{१४०} Bhim Singh MLA v. State of J & K and Other. AIR 1986 SC 497; Nilabati Behera Alias Lalita Behera v. State of Orissa 1992 Cri. L.J. 128 दोस्रो मुद्दामा A.S. Anand J. ले भनेको छन्। "The compensation is in the nature of exemplary damages awarded against the wrong doer for the breach of its public law duty and is independent of the rights available to the aggrieved party to claim compensation under private law in an action based on torts or though a suit under penal law"

^{१४१} उदाहरणको लागि बेलायतमा १९६० र १९७० को दशकमा देहायका सजायहरू प्रवेश गराइयो; हेर्नुहोस् Viven Stern, Alternatives to Prisons: Reflections and Experiences, Supra note 102 p 431, 433

- * स्थगित सजाय
- * समुदाय सेवाको आदेश
- * पछि सारिएको सजाय (Deferred Sentence)
- * आशिक रूपमा स्थगित सजाय
- * क्षतिपूर्तिको सजाय
- * पूर्ण वा सशर्त छुटकारा ।^{१४२}

कैदको विकल्पको कुरा गर्दा निम्न तीन विशेष समूहको विषयमा गरिएको व्यवस्था बारेमा पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ:

- * असन्तुलित मगज भएका व्यक्तिहरू,
- * युवा अपराधीहरू,
- * कानूनसँग द्वन्दमा परेका बालकहरू ।

(क) असन्तुलित मगज भएका व्यक्तिहरू: (बेलायत)

कसूर गर्दाको अवस्थामा पागल भएको भन्दै अदालतले त्यस्तो व्यक्ति निर्दोष रहेको फैसला दिएमा वा पागल भएको कारण मुद्दामा पूर्वक्ष गर्न असमर्थ छ भन्ने ठहर गरेमा अदालतले सरकारले तोकेको मानसिक अस्पतालमा कसूरदारलाई भर्ना गर्ने आदेश दिनुपर्छ ।^{१४३} त्यस्तैगरी फैसला गर्ने समयमा मानसिक अवस्था ठीक नभएका कसूरदारलाई अदालतले मानसिक अस्पतालमा भर्ना गर्न वा स्थानीय सामाजिक सेवा गर्ने निकायको संरक्षणमा राख्ने आदेश दिन सक्छ।^{१४४} र अवस्था अनुसार उपचार गराउने शर्तमा परीक्षण काल (प्रोवेसन) को आदेश पनि दिन सक्छ ।^{१४५} यस्तो आदेश दिनु अघि अदालतले योग्यता पुगेको चिकित्सकबाट प्रतिवेदन प्राप्त गर्नुपर्छ । अस्पतालमा उपचार गराउने आदेश दिनु अघि अस्पतालले सहमति दिनु आवश्यक हुन्छ । अदालतले तोकेको अवधिभित्र कसूरदार डिस्चार्ज नभएमा मानसिक स्वास्थ्य पुनरावलोकन गरिन्छ । अस्पतालमा राख्ने आदेशको अतिरिक्त मानसिक अवस्था ठीक नभएका कसूरदारलाई अदालतले नियन्त्रण आदेश (Restriction order) पनि दिन सक्छ, जुन अनिश्चित कालसम्मको लागि हुन सक्छ ।^{१४६} तर यस्तो आदेश चिकित्सकको रायको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिबाट समाजलाई खतरा छ भन्ने कुरामा अदालत निष्कर्षमा पुगेपछि मात्र दिइन्छ ।

(ख) युवा अपराधीहरू

यो वर्गमा १८ वर्षदेखि २१ वर्षको उमेर समूहका व्यक्तिहरू पर्दछन् ।^{१४७} यद्यपि हाम्रो मुलुकमा यो उमेर समूहलाई अलग्गै व्यवहार गर्ने कानूनी व्यवस्था छैन । कैयौं पाश्चात्य मुलुकहरूमा कलिला उमेरका व्यक्तिहरूलाई

१४२ बेलायतमा पूर्ण वा सशर्त छुटकारामा दिँदा अदालतले मुद्दामा चाहीं दोषी करार गर्छ तर अपराधको प्रकृति, कसूरदारको चरित्र लगायतका परिस्थितिलाई विचार गर्दा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखेमा बढीमा तीन वर्षसम्म कुनै कसूर नगर्ने शर्तमा कैद बस्नु नपर्ने गरी छुटकारा दिन सक्छ । यस्तो आदेशमा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने वा निश्चित कार्य गर्न नहुने शर्त पनि गासिएका हुन सक्छन् । होर्नुहोस् HALSBURYS', *Supra* note 99 at p 1073

१४३ Criminal Procedure (Insanity) Act 1964

१४४ S.13 of the Mental Health Act, 1983

१४५ S.3 of the Powers of Criminal Courts Act, 1973 as Substituted by Sch.I of Criminal Justice Act 1991 titled, Andrew Ashworth, *Supra* note 80 at p. 325

१४६ S.41 of the Mental Health Act 1983

१४७ १८ वर्षसम्मको व्यक्ति बालक (Juvenile) मानिने हुँदा यो समूहको तल्लो उमेर १८ वर्ष भन्ने कुरामा अब करिब-करिब मतैक्यता बनेको छ तर माथिल्लो उमेरको हदभन्ने कहीं २१ त कहीं २० (जस्तो बेलायत) पनि छ ।

एउटा विशेष वर्ग मानी व्यवहार गरिएको पाइन्छ। त्यहाँ कलिलो उमेरका यी व्यक्तिहरूलाई छिप्टिएको अपराधीहरूसँग नमिसाई सुधारात्मक दण्ड व्यवस्थामार्फत सामान्य जिन्दगीमा फर्काउनु पर्छ, भन्ने मान्यता रहेको छ। यसै कारणले गर्दा Borstals, Detention Centers, Youth Custody Centers जस्ता केन्द्रहरूको स्थापना गरी शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम प्रदान गर्ने प्रवन्ध मिलाइन्छ। यो उमेर समूहको व्यक्तिहरूका मुद्दा कैयौं पाश्चात्य मुलुकहरूमा “Youth Court” ले हेर्छन् तर १९९० को दशकमा आएर हत्या, बलात्कार जस्ता केही गम्भीर अपराधमा संलग्न युवाहरूको मुद्दा वयस्कहरूको मुद्दा हेर्ने अदालतद्वारा नै हेर्ने व्यवस्था अमेरिका, बेलायत, जापान आदि देशहरूमा गरिएको छ, युवाहरूको हकमा वैकल्पिक सजायहरूमा बेलायतमा देहायका व्यवस्था प्रचलित छन् :

- * बाबु-आमा वा अभिभावकहरूबाट त्यस्तो युवाको उचित संरक्षण र नियन्त्रण गर्ने वचनबद्धता (Recognisance) लिएर छाड्ने,
- * सुपरीवेक्षण आदेश,
- * हेरचाह आदेश,
- * अस्पतालमा राख्ने आदेश,
- * अभिभावकत्वको आदेश,
- * उपस्थिति केन्द्र (Attendance Center) मा हाजिर रहने आदेश,
- * कर्फ्यु आदेश,
- * प्रोवेसन आदेश ।

(ग) कानूनसँग द्वन्द्वमा परेका बालकहरू

विभिन्न मुलुकहरूले यो वर्गका व्यक्तिहरू र युवा अपराधीहरूलाई एउटै वा अलग-अलग कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत व्यवहार गरेको पाइन्छ।^{१४८} एउटै कानून अन्तर्गत पनि बालक र युवाहरूलाई अलग-अलग रूपमा व्यवहार गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ फिनलैण्डमा १५ वर्षदेखि १७ वर्ष सम्मका बालकहरू कल्याणकारी व्यवस्था र फौजदारी न्याय व्यवस्था अन्तर्गत व्यवहार गरिन्छ भने १८ देखि २० वर्षसम्मका व्यक्तिहरूको मुद्दा फौजदारी न्याय अधिकारीहरूले हेर्छन्।^{१४९} त्यस्तैगरी जापानको बालबालिका सम्बन्धी कानूनले देहायका तीन वर्गको बालकको बारेमा व्यवस्था गरेको छ :

- * १४ वर्षदेखि माथि २० वर्षसम्मका अपराध गरेको आरोप लागेका नाबालकहरू,
- * अपराध गरेको आरोप लागेका १४ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरू र
- * अपराध गर्ने सम्भावना भएका भनी अधिकारीहरूले ठानेका व्यक्तिहरू।^{१५०}

फौजदारी न्यायको सम्बन्धमा बालक भन्नाले कसलाई भन्ने र फौजदारी दायित्व कहिलेदेखि व्यहोर्नु पर्ने भन्ने बारे पनि मुलुक पिच्छे अलग-अलग व्यवस्था रहेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ यो उमेर स्कटलेण्डमा ८, बेलायत

१४८ उदाहरणार्थ बेल्जियममा २१ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई Youth Protection Act, 1965 अन्तर्गत हेरिन्छ भने क्यानडामा Youth Criminal Justice Act, 2002 अन्तर्गत १७ वर्ष भन्दा कम उमेर समूहलाई बालक भनिएको छ। बेलायतमा १८ वर्ष मुनिकालाई बालक मानी व्यवहार गरिएको छ तथापि २१ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई विशेष समूह मानी १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिको हकमा Juvenile Criminal Law प्रयोग हुने भएको छ।

१४९ हेर्नुहोस Tapio Lappi Seppala, “Finland: A Model of Tolerance,” in COMPARATIVE YOUTH JUSTICE (John Muncie and Barry Goldson eds), Sage 2006 P. 175

१५० Mark Fenwick, “Japan: From Child Protection to Penal Populism”, *Id.* at P 146, 148

र वेल्समा १०, स्पेनमा १४, डेनमार्क, नर्वे, फिनलेण्ड र स्वीडेनमा १५, बेल्जियममा र लज्जम्वर्गमा १८ छ । त्यसैगरी फौजदारी दायित्वको उमेर बढाउने र घटाउने दुवै खाले देशहरू देखा पर्छन् ।^{१५१}

जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, बालबालिकाको हितलाई सम्बर्द्धन गर्ने, सकेसम्म उनीहरूलाई शिक्षा तथा व्यावसायिक सीप सिकाई अपराधको दुनियामा फर्कनबाट रोक्ने, लाग्ने सजायबाट बचाउने उद्देश्य सहितको सुधारात्मक एवं बाल कल्याणकारी दण्ड व्यवस्थालाई बीसौं शताब्दीमा प्रायः जसो पश्चिमी मुलुकहरूमा १९६० र ७० को दशकमा महत्त्व दिइएको भएपनि^{१५२} १९८० को दशकमा आएर बालक तथा युवाबाट घटेका केही घटना, सञ्चार माध्यममा तिनको सनसनी युक्त विवरणको प्रशारण, जातीय विद्वेषको विकास आदि कारणले अमेरिका, क्यानडा, बेलायत, अष्ट्रेलिया जस्ता मुलुकहरूमा अपराधी र अपराधको नियन्त्रण र सामाजिक सुरक्षा

तालिका १ फौजदारी दायित्व व्यहोर्नु पर्ने उमेर

क्रसं	देश	वर्ष
१.	स्कटलेण्ड	८
२.	बेलायत र वेल्स	१०
३.	उत्तरी आयरलेण्ड	१०
४.	अष्ट्रेलिया	१०
५.	क्यानडा	१२
६.	आयरलैण्ड	१२
७.	नेदरलैण्ड	१२
८.	टर्की	१२
९.	फ्रान्स	१३
१०.	न्यूजीलैण्ड	१४
११.	जर्मनी	१४
१२.	इटाली	१४
१३.	स्पेन	१४
१४.	जापान	१४
१५.	डेनमार्क	१५
१६.	फिनलैण्ड	१५
१७.	नर्वे	१५
१८.	स्वीडेन	१५
१९.	बेल्जियम	१८
२०.	लज्जम्वर्ग	१८

श्रोत: Comparative Youth Justice: Critical Issues, 2006

^{१५१} John Muncie and Barry Goldson "States of Transition: Convergence and Diversity in International Youth Justice, *Id* at 196, 199 (हलेण्डले १२ बाट घटाई १० बनाएको छ, त्यसैगरी स्पेनले दायित्वको उमेर १२ बाट बढाई १४ बनाएको छ भने जापानले १६ बाट घटाई १४ बनाएको छ । आयरलेण्डले ७ बाट बढाई १२ बनाएको छ ।

^{१५२} प्रतिनिधि व्यवस्थाहरूको रूपमा अमेरिकामा १८४९ मा दक्षिणी अष्ट्रेलियामा १८९५ मा बेलायत र क्यानडामा १९०८ मा बाल अदालतको स्थापना र बेल्जियममा Childnir Protection Act 1912, Japan को Juvenile Law, 1948 लाई लिन सकिन्छ ।

कायम गर्ने नाउँमा पुनः उनुदार दण्ड व्यवस्थाहरूले प्रवेश पाए।^{१५३} यसले गर्दा बाल न्यायमा खतराको व्यवस्थापन, सार्वजनिक सुरक्षा र अपराधप्रति शून्य सहिष्णुताले प्राधान्यता पाउन थाल्यो। क्रमागत रूपमा हत्या, जबरजस्ती करणी जस्ता गम्भीर कसूरमा बाल वा युवा अदालतको क्षेत्राधिकार खारेज गर्ने र सामान्य फौजदारी अदालतबाट मुद्दा चलाई उमेर पुगेका व्यक्तिसरह सजाय गर्ने व्यवस्था पनि कायम गरिन थाले। एकातर्फ उदारवादी दण्ड व्यवस्था अवलम्बन गरेका पश्चिमी केही मुलुकहरूमा यस्तो स्थिति रहयो भने अन्य केही देशमा साविक देखिका उनुदार दण्ड व्यवस्थाहरूमा सुधारवादी आन्दोलनले कुनै प्रभाव पारेनन्। उदाहरणार्थ अमेरिका, इरान, पाकिस्तान, कङ्गो जस्ता देशहरूमा साविकदेखि युवाहरूलाई उनीहरू १८ वर्ष नपुग्दै गरेको कसूरमा मृत्युदण्डको सजाय दिने कानून यथावत् कायम राखिए।^{१५४} यद्यपि सन् २००५ मा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले कसूर गर्दाको अवस्थामा १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई मृत्युदण्ड दिने कानूनलाई अवैध घोषित गर्‍यो।^{१५५} तथापि दण्ड व्यवस्था र बालकहरूप्रति कडा व्यवहार गर्ने अमेरिकी नीतिमा भने यसबाट खासै परिवर्तन आएको छैन। तेस्रो वर्गका केही मुलुकहरू जस्तो इटाली, बेल्जियम,^{१५६} फिनलैण्ड लगायतका स्केन्डिनेभियाली मुलुकहरू र जापान समेतले “बाल कल्याण मोडल” लाई १९८० र ९० को दशकमा केही परिवर्तन गरेपनि यसलाई पूर्ण रूपमा छाडिसकेका छैनन्। यसको अतिरिक्त न्युजिलैण्ड, अष्ट्रेलिया, अमेरिका आदि केही देशहरूले पुनःस्थापकीय न्याय (Restorative Justice) लाई विभिन्न रूपमा प्रवेश गराएका पनि छन् जसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघ र युरोपेली संघले सशक्त समर्थन गरेका छन्।

युवा र बालबालिकालाई गरिने दण्डको देश काल र परिस्थिति अनुसार स्थानीयकरण भएको छ, तथापि देहायका दण्डहरू विभिन्न देशमा प्रचलित छन्।^{१५७}

- * नसिहत (यस अन्तर्गत अभिभावकलाई पनि नसिहत र निर्देशन पर्छ)
- * सामाजिक सेवा वा अन्य कुनै संस्था आमाबाबु वा माथवर मानिसको सुपरीवेक्षणमा राख्ने; यस अन्तर्गत देहायका कार्य पर्न सक्छन्।
 - नियमित रूपमा स्कूलमा रही अध्ययन गर्ने,
 - शैक्षिक वा सामाजिक कार्य गर्ने,
 - बालक तथा युवाले प्रयोग गर्ने सामान वा वस्तु वा साधनहरू जस्तो स्कुटर, मोवाइल फोन, यम पी ३ प्लेयर, गेम व्वाइज आदि खोस्ने,
 - विद्युतीय अनुगमन (Electronic Monitoring) गर्ने,
 - रातमा थुन्ने (Night detention order)
 - कर्फ्यू आदेश दिने,

^{१५३} See Generally Barry Krisberg, “Rediscovering the Juvenile Justice Ideal in the US, *Id* at 6-7; Russel Sanandych “Canada: Re-penalization and Young Offender’s Rights, *Id* 19-33; John Muncie and Barry Goldson, “England and Wales: The New Correctionalism, *Id.* 34-47; Trevor Bradley et. al, Demythologizing Youth Justice in Aotearoa/New Zealand, *Id.* at 79, 88-89

^{१५४} See John Muncie and Barry Goldson, States of Transition, *id* at P 200-01

^{१५५} Roper V. Simmons, 543 U.S. 551 (2005) अमेरिकामा अहिले पनि धेरै ठूलो संख्यामा युवाहरूलाई फौजदारी न्याय प्रणालीमा स्थानान्तरण गरी उमेर पुगेका व्यक्तिहरूसँगै बुझिन्छ।

^{१५६} Johan Put and Lodge. Walgrave, Belgium: From Protection Forwards Accountability in *Supra* no 149 at P.111, 118

^{१५७} यस्ता उदाहरणहरू बेल्जियम, नेदरलेण्ड, जापान, USA, क्यानडा, इङ्लेण्ड र वेल्स, न्युजिलेण्ड, अष्ट्रेलियामा केही अफ्रिका देशका कानूनी व्यवस्थामा आधारित छन्।

- नाम उपमा आदि दिएर गाली गर्ने (Naming Shaming),
- शैक्षिक कार्यक्रम वा सीपमूलक तालिम प्रदान गर्ने,
- पीडितसँग माफी मगाउने, क्षतिपूर्ति तिर्न लगाउने, सामाजिक कार्यको लागि दान दिन लगाउने,
- बाल सुरक्षा आदेश जारी गर्ने,
- जरिवाना तिराउने,
- कसूर गरी लिएको सम्पत्ति जफत गराउने,
- गाडी चलाउन अयोग्य घोषित गर्ने,
- गाडी जफत गर्ने,
- निश्चित अवधिसम्म आवासीय कार्यक्रममा सहभागी हुने (यस अन्तर्गत विशिष्टीकृत थुना केन्द्रहरू, तालिम विद्यालय, उपचार केन्द्रहरू, रिसेप्सन केन्द्रहरू, बन्द स्याहार केन्द्र आदि पर्छन्)
- नजरबन्द (Home detention),
- निश्चित ठाउँमा जान र निश्चित व्यक्तिलाई भेट्न निश्चित कार्यहरूमा सहभागी हुनमा प्रतिबन्ध,
- निरोधात्मक वा निषेधात्मक थुना (Preventive detention)
- अनिवार्य कैद^{१५}
- सामाजिक सेवा आदेश (सहमतिले, निश्चित घण्टासम्म)
- बुट क्याम्पमा ट्रेनिङ (अमेरिका),
- स्थगित कैदको आदेश,
- प्रोवेशन, प्यारोल,
- सशर्त छुटकारा,

यद्यपि - बालबालिकालाई के कस्तो सजाय उपयुक्त हुन्छ भनी निश्चय गर्दा उनीहरूको हितलाई ध्यान दिने वा सामाजिक सुरक्षालाई भन्नेमा विभिन्न मुलुकहरूमा भिन्न-भिन्न धारणा छ। केही हदसम्म हरेक मुलुकमा वयस्कहरूको लागि स्थापित दण्ड व्यवस्थाबाट बाल दण्ड व्यवस्था प्रभावित पनि छ। तथापि सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदनलाई आधार गरी सजाय गर्दा सकभर थुनाका विकल्प खोज्ने र यदि कैद नै गर्नुपर्ने भए सकभर कम अवधि कैद गर्ने कुरालाई बालक र युवाहरूको सन्दर्भमा विशेष महत्व दिइएको छ। रोकथाम, शीघ्र हस्तक्षेप, सामाजमा आधारित कार्यक्रम लगायत सामाजिक पुनःस्थापन र पुनर्मिलन आदि सम्पूर्ण कुराहरू बालक तथा युवाहरूलाई सजाय गर्दा विचार गरिनुपर्ने विषय हुन्।

४.२.५ कारागार र यसको व्यवस्थापन

कैदको सजाय लागेको व्यक्तिलाई स्वभाविक रूपमा कारागारमा पठाइन्छ। कारागारमा रहेको कारणले रूपमा उसका केही अधिकारहरूमा नियन्त्रण लाग्छ। तर थुनामा सबै अधिकारमा नियन्त्रण लाग्ने भन्ने होइन, स्वतन्त्रता गुमाएका व्यक्तिहरूउपर मानवीय व्यवहार गरिनुपर्ने भन्ने मानव अधिकार कानूनको व्यवस्थाले विभिन्न मुलुकमा कारागार सुधारका कार्यक्रमलाई सकारात्मक रूपमा प्रभाव पारेको छ।

^{१५} नाबालक भित्रपनि निश्चित उमेर समूहमा व्यक्तिलाई कैदमा राख्न सकिँदैन भन्ने व्यवस्था विभिन्न मुलुकमा छन्। बेलायतमा हत्याको अभियोगमा महारानीको इच्छा अनुसारको अवधि कैद भन्ने पनि छ।

फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा कारागार व्यवस्थाका दुई पक्षहरू विशेष रूपले सान्दर्भिक हुन्छन्: पहिलो कसलाई के कस्तो कारागारमा राख्ने र कैदी बन्दीको आचरण सुधेमा उसप्रति कसरी व्यवहार गर्ने र अन्ततः उसको सामाजिक पुनः स्थापन कसरी गर्ने ।

धेरैजसो देशमा कैदीहरूलाई लागेको सजाय उमेर, लिङ्ग, शारीरिक तथा मानसिक स्थिति, उसको पहिलाको अपराधिक क्रियाकलाप, कारागारभित्र उसले अपराध गर्ने वा सुरक्षामा खतरा पार्ने सम्भावना आदिलाई विचार गरी अधिकतम् सुरक्षा कारागार वा सामान्य कारागार वा खुला कारागारमा राख्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कारागारको संरचना मूलतः मुलुकको आर्थिक श्रोत र दण्ड सम्बन्धी नीतिबाट प्रभावित हुन्छ । त्यसैले गर्दा विकसित मुलुकहरूका कारागार तेस्रो, विश्वको दृष्टिमा सुविधा सम्पन्न होटल जस्ता देखिन्छन् । तथापि बाहिरको स्वतन्त्र जीवन भन्दा केही न केही रूपमा कष्टकर जीवन कैदमा रहने कुरा एउटा सर्व स्वीकार्य नियम जस्तै छ ।

आचरणमा के कस्तो सुधार आएपछि के कस्तो सुविधा दिने र कैद माफी, प्यारोल, सजाय स्थगन, पूर्ण वा आंशिक आदिको कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने प्रश्न मूलतः कारागार प्रशासनले नै गर्ने विषय हो । यसमा अदालतसँगको समन्वयमा यी कार्यहरू गर्ने वा कारागार प्रशासन आफैले कार्यपालिकाको नियन्त्रण र निर्देशनमा गर्ने भन्ने बारेमा विभिन्न मुलुकमा आफ्नै खालका व्यवस्थाहरू छन् । तर अदालतले न्यूनतम् यति समय कारागारमा बिताउनुपर्ने भनी स्पष्टतः तोकेकोमा भने अदालतको आदेशको विखिलाप कुनै कार्य गरिदैन । त्यस्तैगरी प्रोवेसन बारे अदालतले नै आदेश दिन्छ भने प्यारोल भने अदालतले अन्य आदेश दिइसकेको अवस्थामा बाहेक कारागार प्रशासन आफैले दिने व्यवस्था हो ।

४.२.५.१ संस्थागत दण्ड व्यवस्थाहरू (सं.रा.अमेरिका)^{१५९}

कसूरदारलाई कैद/थुनामा राख्ने आदेश भएपछि पहिला उनीहरूको वर्गीकरण गरिन्छ । यो कार्य सामान्यतः छिट्टै नै गरिन्छ । वर्गीकरण गर्दा अपराधको प्रकृति खतरा भएको सजाय, उसको रेकर्ड, हिंसामा उत्रने, भाग्ने र उसलाई अरू बन्दीबाट हुने खतरा आदिलाई हेरी उसलाई राख्ने ठाउँबारे निर्णय गरिन्छ र यो निर्णयको समय-समयमा पुनरावलोकन समेत गरिन्छ ।

कारागारहरूलाई बाध्य सुरक्षा र आन्तरिक सुरक्षा कायम गर्न गरिएको व्यवस्थाको आधारमा अधिकतम्, माध्यम र न्यूनतम् सुरक्षा कारागारको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ । आतङ्कवाद लगायत संगठित अपराधमा भएको वृद्धिसँगै अधिकतम् सुरक्षा कारागारका साथै उच्चतम् सुरक्षा (Ultra-Maximum) कारागारहरू समेत अमेरिकामा स्थापना गरिएका छन् ।

सुधारजन्य सुविधाहरू (Correctional Facilities): यस्ता सुविधाहरू सन् १९७० को दशकमा निर्माण गरिएका हुन् । बन्दीहरूको दिउँसोको क्रियाकलापलाई सकभर सामान्य रूपमा चल्न दिनु यी सुविधाहरूको उद्देश्य हो । यस्ता संस्थामा आर्थिक, शैक्षिक, व्यवसायिक गतिविधिहरू सञ्चालन गरिन्छ । यी सुविधाहरू पुरुष र महिलाको लागि अलग्गै सञ्चालित छन् । कारागारमा सामान्यतः देहायका व्यवस्थाहरू रहेको हुन्छन् :

- * कारागारमा रहेका बन्दीहरू परिवारबाट पूर्णतः अलग हुँदैनन् । उनीहरूलाई पत्राचार र परिवारलाई भेटघाटको सुविधा दिइन्छ,

^{१५९} Rovert M. Bohm and Keith Haley INTRODUCTION TO CRIMINAL JUSTICE (11nd ed) Mc Graw Hills (1999) at PP 325-373 मा आधारित ।

- * औषधी उपचार, व्यायाम र मनोरञ्जनका सुविधाहरू उपलब्ध गराइन्छन्,
- * बन्दी पुनरुद्धार कार्यक्रमहरू: यस अन्तर्गत स्वयं सुधार कार्यक्रमहरू, कार्यतालिकाहरू, शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम, सल्लाह र उपचार (Counselling and therapy) पर्छन्,
- * कारागारमा व्यवस्थापनको दृष्टिबाट बन्दीहरूलाई पद दिइन्छ, बन्दीहरूका आन्तरिक विवाद हेर्ने निकाय, सम्पत्तिको नियन्त्रण, बन्दीहरू र उनीहरू बस्ने कोठाको निरीक्षण, सञ्चारमा नियन्त्रण र व्यवस्थापनका सुविधा राखिन्छ। सुरक्षा कायम गर्न बन्दीहरू भित्रै सुरक्षा प्रणाली विकास गरिन्छ, र सुरक्षाका नियमहरू तोड्ने बन्दीहरू उपर अनुशासनात्मक कारवाइ गरिन्छ,
- * कारागारभित्र गुनासो सुन्ने र निरूपण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

४.२.५.२ बन्दीहरूका अधिकारहरू (सं.रा.अमेरिका)

अदालत र कानूनी सेवा उपरको पहुँच:^{१९०} मा सर्वोच्च अदालतले बन्दीहरूलाई संघीय अदालतसम्मको वेरोकटोक पहुँचको अधिकारलाई स्वीकार गर्‍यो। यस अन्तर्गत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट पनि पर्छ।

- * कारागारभित्रको विवादमा (Procedural Due Process) को अधिकार बन्दीलाई हुन्छ।
- * बन्दीहरूलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हुन्छ। सुरक्षा, शान्ति र पुनरुद्धारको उद्देश्य प्राप्त गर्ने हदसम्म मात्र त्यो नियन्त्रित हुन सक्छ।
- * धार्मिक अधिकार : बन्दीहरूलाई स्वेच्छापूर्वक आफ्नो धर्म मान्ने अधिकार हुन्छ।
- * क्रूर र अमानवीय सजाय विरुद्धको हक,
- * पर्याप्त मेडिकल सुविधाको हक,
- * कानूनको समान संरक्षण र उचित कारवाइको हक, विभेदपूर्ण व्यवहार विरुद्धको हक।

४.२.५.३ कारागारको वर्गीकरण (भारत)

भारतमा कारागार र बन्दी गृहको व्यवस्थापनलाई राज्य सरकारको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत राखिएको छ।^{१९१} कारागारहरू निम्न प्रकारका छन् :

- * केन्द्रीय कारागार : तीन वर्ष भन्दा बढी कैद भएकालाई राखिने,
- * जिल्ला कारागार : तीन वर्ष भन्दा कम सजाय भएकोलाई राखिने,
- * उप-कारागार (Sub-jail),
- * खुला कारागार,
- * न्यायिक हिरासत केन्द्र (Judicial Lock up),
- * महिला कारागार,
- * युवा अपराधीको लागि कारागार,
- * मानसिक समस्या भएकाहरूको लागि राख्ने केन्द्र।

कैदीहरू विभिन्न तरिकाले जस्तो तोकिएको कैद भुक्तान गरेर वा माफी मिनाहा कैद घटी वा परिवर्तन (Commutation) को आदेश भएर वा प्यारोल अधिकारीको स्वविवेकमा छुट्न सक्छन्।

^{१९०} Ex prate Hall (1941)

^{१९१} Hari Singh: Prison Administration in India: Contemporary Issues in PUNISHMENT AND THE PRISON, *Supra* note 102 at PP 112-122

४.२.६ समुदायमा आधारित दण्ड व्यवस्थाहरू (सं.रा.अमेरिका)

यी दण्ड व्यवस्थालाई गैर-संस्थागत (Non-Institutional) दण्ड पनि भनिन्छ। यी व्यवस्थाहरूमा डाइभर्सन, सम्पत्ति फिर्ता (Restitution), प्रोवेसन, प्यारोल, अर्ध निवास (Half-way home) अस्थायी छुटकारा आदि पर्दछन्। यी व्यवस्थाहरूको नियन्त्रण स्थानीय सरकारले गर्छन् र यसमा राज्य र संघीय अधिकारीहरूको न्यूनतम सहभागिता एवं नियन्त्रण रहन्छ।

४.२.६.१ प्रोवेशन (अमेरिका)

प्रोवेसनको आदेश न्यायाधीशले दिन्छ र प्रोवेशन अधिकारीको सुपरीवेक्षणमा संचालित हुन्छ। प्रोवेसनको शर्तको उल्लंघन भएमा अधिकारीले सो आदेश फिर्ता लिन अदालतलाई सिफारिश गर्छन्। अमेरिकामा प्रचलित पाँचवटा प्रोवेसन देहाय बमोजिम छन्।^{१६२}

- * Straight Probation: यसमा सजाय तोकेपछि सोभै प्रोवेसन दिइन्छ
- * Suspended-Sentence Probation: यसमा न्यायाधीशले कैदको सजाय सुनाउँछ तर त्यसलाई स्थगित गरी शर्तसहित प्रोवेसन दिन्छ।
- * Split Sentence, यसमा दण्डलाई छोटो कैद र सापेक्षिक रूपले केही लामो अवधि सुपरीवेक्षणमा रहने गरी प्रोवेसन दिइन्छ।
- * Shock Probation: यसमा दुईवटा सजाय गरिन्छ कसूरदारलाई छोटो समय कैदमा राखी तुरुन्तै प्रोवेसनमा पठाइन्छ।
- * Residential Probation: यस अन्तर्गत कैदीलाई राज्यद्वारा स्थापित खुला वातावरणमा र राज्यद्वारा निर्मित घरहरूमा (Half-way home) राखिन्छ। केही समय त्यस्तो घर र वातावरणमा विताएपछि स्वतन्त्र रूपमा रहन सक्ने गरी प्रोवेसन दिइन्छ।

प्रोवेसन अदालतबाट प्रदान गरिन्छ, भने प्यारोल, जेल प्रशासनले निश्चित कैद भुक्तान भएपछि दिन्छ।

४.२.६.२ प्यारोलमा छुटकारा (सं.रा.अमेरिका)

दण्ड तोक्दा अदालतले नै प्यारोल दिन मिल्दैन भन्नेमा बाहेक फौजदारी मुद्दामा कसूरदारले निश्चित अवधि कैदमा बसेपछि प्यारोल पाउन सक्छ। प्यारोलमा छाडिएको व्यक्तिले सुपरीवेक्षणमा रहनुपर्ने गरी र नपर्ने गरी दुवै तरिकाले छाड्न सकिन्छ। प्यारोलको लागि योग्य व्यक्तिले प्यारोल अवधिमा के गर्ने, कहाँ बस्ने भन्ने कुराको योजना सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष पेश गर्नुपर्छ। सो प्राप्त भएपछि बन्दीको बारेमा आन्तरिक स्टाफको रिपोर्ट समेत हेरी प्यारोलमा छाड्ने वा नछाड्ने विषयमा अधिकारीहरूले निर्णय गर्छन्। प्यारोलमा छाड्दा समुदायको सुपरीवेक्षणमा रहने शर्तसहित छाडिएमा कर्ष्य आदेश मान्ने, लागू औषधको सेवन नगर्ने, आय-आर्जन वा रोजगारी खोज्ने र अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न नरहने आदि शर्त राख्न सकिन्छ। कसूरदार नाबालक रहेछ भने बाबु आमाको अभिभावकको जिम्मामा छाड्न सकिन्छ। प्यारोलको शर्त उल्लंघन गरेमा सो आदेश फिर्ता लिइन्छ र बाँकी समय कसूरदारले पुनः कैदमा विताउनुपर्छ। प्यारोल Straight र Residential गरी दुई प्रकारको हुन्छ। पहिलोमा कसूरदार कैदबाट सोभै समुदायमा प्रवेश गर्छ भने आवासीय प्यारोलमा समुदायद्वारा निर्मित आवासीय सुविधामा (Half-way home) बसी केही पछि मात्र आफ्नो समुदायमा जान्छ।

^{१६२} Rovert M. Bohm and Keith Haley *Supra* note 159 at p. 379

४.३. देवानी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन

यस अन्तर्गत कम्पन ल पद्धति अनुशरण गर्ने दुई मुलुकहरू भारत र बेलायत र महादेशीय पद्धति अनुशरण गर्ने दुई मुलुकहरू जर्मनी र फ्रान्सका व्यवस्थाहरूको चर्चा गरिएको छ ।

४.३.१ भारत

देवानी मुद्दामा फैसला कार्यान्वयनको व्यवस्था देवानी कार्यविधि संहितामा गरिएको छ । जसमध्ये हामीलाई सान्दर्भिक हुने केही व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम छन् :

- (क) फैसला बमोजिम कुनै पक्षले अर्को पक्षलाई रकम तिर्ने बुझाउनु पर्ने भएमा अदालतले उपयुक्त कारण भएमा सो कारण समेत उल्लेख गरी किस्ताबन्दीमा रकम बुझाउन सक्ने गरी फैसलामा लेख्न सक्छ ।^{१६३}
- (ख) कुनै चल सम्पत्ति तिर्नु बुझाउनु पर्ने गरी फैसला भएकोमा फैसला चल सम्पत्ति तिर्न बुझाउन नसकेमा सो को विकल्पमा के कति रकम तिर्नु बुझाउनु पर्ने हो सो समेत उल्लेख गरिन्छ ।^{१६४}
- (ग) भाडा वा बहालको वा करारको अवधि समाप्त भएपछि अर्काको सम्पत्ति भोग गरेबाट कमाएको नाफा (Mesne profit) दिलाई भराई पाउन मुद्दा परेकोमा अदालतले सो वारे जाँचबुझ गरी मुद्दा गर्नुअघि र मुद्दा परेपछि मुद्दा जित्ने व्यक्तिको सम्पत्ति भोग नगरे सम्मको बहाल वा नाफा भराइ दिन सक्छ ।^{१६५}
- (घ) दावीपछि प्रतिदावी (Counter Claim) को समेत व्यवस्था हुँदा प्रतिवादी समेतको हिसाव गरी प्रतिवादीबाट वादीले के कति रकम पाउनु पर्ने हो यकिन गरी अदालतले फैसलामा नै उल्लेख गर्छ ।^{१६६}
- (ङ) मुद्दाको खर्च भराउने वारेमा पनि भारतमा चाखलाग्दो व्यवस्था छ । यसभित्र प्रतिवादीलाई सूचना दिँदा, मुद्दा लेख्दा, अभिलेखहरू जाँच्दा, साक्षीहरू उपस्थित गराउँदा र पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन र फैसलाको प्रतिलिपि लिदाँ लागेको खर्च समेत अदालतले भराइ दिन सक्छ । यो गर्दा सबै यथार्थ खर्च भराउन सकिन्छ भन्ने होइन तर सकेसम्म यथार्थको नजिक अदालत पुग्नुपर्छ भन्ने धारणालाई अदालतले सिद्धान्ततः स्वीकार गरेको छ ।
- (च) फैसला बमोजिम रकम तिर्नु, बुझाउनु पर्ने दायित्व भएको व्यक्तिले फैसला कार्यान्वयन गर्ने दायित्व भएको अदालतमा सोभै रकम जम्मा गरेर, हुलाकद्वारा मनी अर्डर गरेर वा वैङ्क ड्राफ्ट पठाएर रकम तिर्न सक्छन् । यदि त्यस्तो व्यक्तिले सोभै मुद्दा जित्ने पक्ष (Decree holder) लाई मनी अर्डर, वैङ्क मार्फत वा रकम तिरेको देखिने लिखित प्रमाण राखी तिरेकोमा सोको जानकारी अदालतलाई दिनुपर्छ । रकम बुझाउँदा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त साँवा व्याज वा मुद्दाको खर्च के वापत बुझाएको हो सो उल्लेख गर्नुपर्छ ।^{१६७} मुद्दा जित्ने पक्ष (Decree holder) ले पनि सो कुरा प्रमाणित गरिदिनु पर्छ जुन अदालतमा अभिलिखित गरिन्छ ।^{१६८}
- (छ) रकमको लेनदेन मुद्दामा जित्ने पक्षले फैसला हुँदाकै अवस्थामा रकम पाउँ भनी अदालतमा मौखिक दावी गर्न सक्छ र ऋणी (Judgment debtor) अदालतमा हाजिर भए तुरुन्तै पक्राउ गरी रकम बुझाउन आदेश दिन पनि सक्छ ।
- (ज) फैसला कार्यान्वयनको दरखास्त दिदाँ अन्य कुराको अतिरिक्त देहायको मध्ये कुन तरिकाबाट फैसला

^{१६३} CPC Order xx Rule 11

^{१६४} Id. Rule 10

^{१६५} Id. Rule 12

^{१६६} Id. Rule 19

^{१६७} CPC Order xxi Rule 1

^{१६८} Id. Rule 2

कार्यान्वयन गराउन चाहेको हो सो समेत उल्लेख गर्नुपर्छ।^{१६९}

- * फैसलामा उल्लेखित सम्पत्तिको हस्तान्तरण,
- * सम्पत्ति रोक्का गरी विक्री गरेर वा सोभै विक्री गरेर,
- * ऋणीलाई पक्राउ गरी थुनामा राखेर,
- * रकम उठाइदिने व्यक्ति (Receiver) को नियुक्ति गरेर,
- * अन्य कुनै तरिकाले।

- (भ) फैसला कार्यान्वयनको निवेदन दिने हदम्याद कानूनले तोकेको छैन तर यदि अन्तिम फैसला (Decree) भएको दुई वर्ष नाघेर दरखास्त दिएमा अदालतले कार्यान्वयनको आदेश दिनुअघि फैसला किन कार्यान्वयन हुनु नपर्ने हो भनी कारण देखाउ आदेश जारी गर्न सक्छ र कारण देखाएमा कारण समेत बुझी कार्यान्वयनको आदेश दिन सक्छ।^{१७०}
- (ज) अदालतले जसलाई फैसला कार्यान्वयन गर्न आदेश दिएको हो, सो व्यक्तिले कार्यान्वयन गरेकोमा जुन मितिमा कार्यान्वयन भएको छ, सो कुरा र कार्यान्वयन गर्न नसकेकोमा सोही कुरा उल्लेख गरी प्रतिवेदन गर्नुपर्छ।^{१७१}
- (ट) लेनदेनमा रकम तिर्नुपर्ने भएको वा अन्य उपचार प्रदान गरिएकोमा सो उपचारको विकल्पमा रकम उल्लेख गरी सो तिर्नुपर्ने भनिएको पक्षले रकम तिर्न नसकेमा फैसलाको कार्यान्वयनका लागि थुनेर (Detention in Civil Prison) वा सम्पत्ति रोक्का र विक्री गरेर वा दुवै कार्य गरेर गर्न सकिन्छ।^{१७२} हामी कहाँ जस्तो सबै विकल्प सकिएपछि मात्र सिधा खुवाएर थुन्ने होइन। सम्पत्ति रोक्का र राखिएकोमा तीन महिना भित्र सम्पत्ति विक्रीको लागि जित्ने पक्षले निवेदन नदिएमा रोक्का र फुकुवा गरिन्छ।^{१७३}
- (ठ) अचल सम्पत्तिको हस्तान्तरण सम्बन्धी फैसला कार्यान्वयनको व्यवस्था करिव-करिव हामी कहाँ जस्तै छ, सूचना टाँस गर्नुपर्ने, नछ्त्रडेमा बल प्रयोग गरी हटाउनु पर्ने, घर बन्द गरेमा ढोका फोरी चलन दिनुपर्ने, चल सम्पत्ति भएमा जिम्मा लगाई ती निश्चित समय भित्र बुझ्न आउनु भनी सूचना गर्नुपर्ने आदि।
- (ड) रकम तिर्नुपर्ने गरी फैसला भएकोमा सो फैसला भएको तीस दिन सम्म पनि रकम नतिरेमा जित्ने पक्षले अदालतमा ऋणीको आयश्रोत, सम्पत्ति खुलाई पाउँ भनी निवेदन गर्न सक्छ र सो खुलाउनु ऋणीको कर्तव्य हुन्छ र नगरेमा तीन महिना सम्म देवानी कारागारमा थुना (Detention in Civil Prison) मा राख्न अदालतले पठाउन सक्छ।^{१७४}
- (ढ) फैसला कार्यान्वयनको अर्को पक्ष तेस्रो पक्षलाई दिन सकिने आदेश पनि हो। यदि ऋणीलाई कुनै तेस्रो पक्षले केही रकम बुझाउनु पर्ने रहेछ भने त्यस्तो तेस्रो पक्ष (Garnishee) लाई रकम बुझाउन आदेश दिन सक्छ। त्यस्तै गरी ऋणी कुनै सरकारी नोकरीमा रहेछ भने तलव भत्ताबाट पनि मासिक किस्तावन्दीको रूपमा रकम सोभै अदालतमा जम्मा गर्न अदालतले आदेश दिन सक्छ।^{१७५}
- (ण) जहाँ अचल सम्पत्तिको वढावढ गर्नुपर्ने अवस्था छ, त्यस्तोमा पनि न्यूनतम मूल्य तोक्नु पर्ने, लिलाम हुने सूचना प्रकाशित गरेको चलको हकमा ७ दिन र अचलको हकमा १५ दिन कुर्नुपर्ने, तीस दिन भन्दा बढी

^{१६९} *Id* Rule 11

^{१७०} *Id* Rule 22, 23

^{१७१} *Id* Rule 24, 25

^{१७२} *Id* Rule 30

^{१७३} *Id* Rule 11

^{१७४} *Id* Rule 41

^{१७५} *Id* Rule 48

लिलाम विक्री रोकिएमा पुनःसूचना जारी गर्नुपर्ने आदि व्यवस्था भारतीय कानूनमा छ।^{१७६} अर्को महत्वपूर्ण कुरा लिलामीमा जित्ने पक्ष वा अदालतका कर्मचारीहरूले भाग लिन पाउँदैनन्।^{१७७}

(त) अचल सम्पत्तिको भोगमा वेदखल गरेको भन्ने उजुरी परेमा अदालतले सोको सुनुवाई गरी उपयुक्त आदेश दिन सक्छ र त्यसभित्र देवानी कारागारमा तीस दिन सम्म थुनामा राख्ने आदेश पनिपर्छ।^{१७८}

४.३.२ जर्मनी

महादेशीय कानूनी पद्धतिको एउटा महत्वपूर्ण देश जर्मनीमा संघात्मक मुलुक भएपनि एकीकृत न्यायिक संरचना छ। संघीय र संवैधानिक विवाद हेर्न एउटा संवैधानिक अदालत छ भने विषय विषयमा अलग-अलग सर्वोच्च अदालत छन्। फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी राज्यका स्थानीय अदालतहरूले लिएका छन्। देवानी फैसलाको कार्यान्वयन देवानी कार्यविधि संहिता (Code of Civil Procedure) र अनिवार्य प्रशासन ऐन (Compulsory Administration Act) अन्तर्गत गरिन्छ। यहाँ यी ऐनहरूले गरेका समस्त व्यवस्थाहरूको विवेचना नभै हाम्रो सन्दर्भमा चाख लाग्दा केही व्यवस्थाहरूको चर्चा गरिएको छ। संहिताको दफा ७०४ देखि ९४५ सम्ममा फैसला कार्यान्वयन र सुरक्षात्मक आदेश (Protective Order) को बारेमा चर्चा गरिएको छ।

(१) फैसलाको कार्यान्वयन बारेमा संहिताले देहायका फैसलाहरू कार्यान्वयन हुन सक्ने गरेको छ:

- * रकम तिर्नुपर्ने फैसला,
- * सम्पत्तिको भोगको पुनः प्राप्तिको फैसला,
- * ऋणीले गरेको कुनै कार्यलाई सहनुपर्ने आदेश दिइएको फैसला (Judgments Ordering Forbearance or Tolerance of any Act by the Debtor) र
- * मनसायको घोषणा वारेको फैसला (Judgments in Respect of a Declaration of Intention) ।

विगो भराउने फैसलाको हकमा पनि संहिताले चल वा अचल सम्पत्तिबाट असूल गर्ने र तेस्रो व्यक्तिबाट असूल गर्ने विषयमा अलग-अलग व्यवस्था गरेको छ।

(क) कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरू

प्रायः सबै फैसलाहरूको कार्यान्वयन वेलिफ (Bailiff-Gerichtsv olizichet) ले गर्दछ। वेलिफले चल सम्पत्तिबाट विगो भराउने र सम्पत्तिको भोगको पुनः प्राप्त गराउने कार्य गर्दछ। वेलिफ स्थानीय अदालत (Amtsgericht) को सार्वजनिक पदाधिकारी हो। तसर्थ कार्यान्वयन सम्बन्धी सबै निवेदनहरू अदालतमा नै दिइनुपर्छ। तर ऋणीले तेस्रो पक्षबाट पाउनु पर्ने दावी (Claim against a third party) र ऋणीको अचल सम्पत्तिबाट असूलउपपन्न गर्ने कार्यहरू भने वेलिफबाट नभै अदालत आफैले कारवाइ गर्छ।

फैसलाको अतिरिक्त पनि अन्य केही दस्तावेज वा आदेशहरू जस्तो रकम तिर्नुपर्ने हो भनी स्वीकारेको तर नतिरेका फैसलाहरू (Default Judgment), अदालतको निरीक्षणमा निश्चित गरिएका रकमहरू, अदालतको

^{१७६} Id Rule 68

^{१७७} Id Rule 72, 73

^{१७८} Id Rule 97, 98

शुल्क, मर्मत सम्भारका रकमहरू वा बालकको पालनपोषण गर्दा लागेको खर्चहरू र मध्यस्थको निर्णय पश्चात कार्यान्वयनको आदेश (Writ of Execution) भएका निर्णयहरूको कार्यान्वयन हुन्छ।^{१९९} तर विदेशी मध्यस्थका निर्णयहरू जर्मन अदालतले कार्यान्वयन योग्य घोषित गर्नुपर्छ। देहायको अवस्थामा विदेशी मध्यस्थका निर्णय कार्यान्वित हुँदैनन् :

- * जुन मुलुकको कानून अनुसार दिइएको हो सो देशमा नै अमान्य भएमा,
- * जर्मनीको सार्वजनिक नीति (Order Public) विरुद्ध भएमा,
- * विपक्षीको सुनुवाईको अधिकार उल्लंघन गरी दिइएको भएमा,
- * विपक्षीको उचित प्रतिनिधित्व नभई दिइएको भएमा।^{१९०}

(स्व) कार्यान्वयनको लागि दरखास्त

जित्ने पक्षले दरखास्त नदिए सम्म फैसला कार्यान्वयन हुँदैन। फैसला अन्तिम नहुँदै पनि यदि जित्ने पक्षले आवश्यक सुरक्षण र लाग्ने शुल्क समेत दाखिल गरेमा फैसला कार्यान्वयन हुन सक्छ।^{१९१} अन्तिम भैसकेको फैसलाको हकमा भने त्यस्तो सुरक्षण आवश्यक पर्दैन। फैसला कार्यान्वयनको लागि दरखास्त दिनुअघि जित्ने पक्षले फैसलाको अतिरिक्त कार्यान्वयनको प्रमाणपत्र (Certificate of Enforceability) प्राप्त गरेको हुनुपर्छ। उदाहरणको लागि गाडी विक्री गरी असूलउपर गर्ने हो भने Blue Book का यथेष्ट विवरण प्रमाणपत्रमा लेखिनु पर्छ। यो प्रमाणपत्रमा के कुराको कार्यान्वयन गर्न खोजिएको हो स्पष्टसंग लेखिएको हुनुपर्छ। तर Default judgment, अदालतको आदेश बमोजिमको शुल्क वा अन्तरिम उपायहरूको हकमा कार्यान्वयन को प्रमाणपत्र जरूरत पर्दैन।

कार्यान्वयनको प्रमाणपत्र अदालतको कर्मचारीले जारी गर्छ र फैसला अस्पष्ट भएमा उसले सो जारी गर्न इन्कार गर्न सक्छ। उसको आदेश उपर अपील लाग्छ।

फैसला कार्यान्वयनको कार्य बेलिफले शुरू गर्नुपूर्व नै बिगो तिर्ने दायित्व भएको (हार्ने पक्ष) लाई फैसला र कार्यान्वयनको प्रमाणपत्र सहितको सूचना पठाइ सक्नुपर्छ। त्यसको अलावा पनि ध्यान दिनुपर्ने केही कुरा छन्। जस्तो फैसलाले रकम तिर्ने निश्चित समय दिएको भए सो समय भुक्तान भई नसक्दै फैसला कार्यान्वयन हुँदैन। यस्तै फैसलाले नै सुरक्षण राख्न भनेकोमा सो नराखी वा दोहरो दायित्व पूरा गर्न भनेकोमा दावी गर्ने पक्षले आफ्नो दायित्व पूरा नगरेमा फैसला कार्यान्वयन हुँदैन।

(ग) चल सम्पत्तिबाट बिगोको असूली

चल सम्पत्ति भित्र, अचल सम्पत्तिमा जोडिएका चल कुराहरू (Accessories to Immovable property) त्यस्तै गरी अचल सम्पत्तिबाट हुने उत्पादन, शेयर, वण्ड, लगानी कोषमा गरिएका लगानीहरू पनि पर्दछन्।

चल सम्पत्तिबाट बिगो असूल गर्ने कार्यलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ:

- * चल सम्पत्तिबाट असूलउपर र
- * तेस्रो पक्षबाट ऋणीले पाउने दावीबाट असूलउपर।

^{१९९} Code of Civil Procedure CCP S. 794

^{१९०} CCP 1044, 772, 723

^{१९१} (CCP) S. 753,866-810 and 990

पहिलोको कार्यान्वयन वेलिफले गर्छ भने दास्रो स्थानीय अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ। जहाँसम्म चल सम्पत्तिबाट विगो भराउने कुरा छ वेलिफले सो सम्पत्ति कब्जा गर्ने आदेश (Attachment Order) दिएर विगो भराउन सक्छ। यस्तो आदेश दिएपछि सो सम्पत्ति ऋणीको कब्जामा रहेको मानिदैन। वेलिफले कब्जा गर्ने सन्दर्भमा त्यस्तो सम्पत्तिमा छाप लगाई सकेपछि वेलिफको आदेशको उल्लंघन गर्नु फौजदारी कसूर मानिन्छ। कब्जा गर्ने आदेश भैसकेपछि विगो भराउन दरखास्त दिने पक्षले छाप लागेका सामानहरू बेची आफ्नो रकम असूल गर्न सक्छ। यदि त्यही सम्पत्तिमा एक भन्दा बढी साहुहरूको दावी भएमा कब्जाको मितिको आधारमा प्राथमिकता निर्धारण हुन्छ।^{१५२} यदि दरखास्त दिने पक्षले नबेचेमा वेलिफले प्रक्रिया पूरा गरी सार्वजनिक लिलाम गरी कब्जामा लिएको सामानहरू बेच्छ।^{१५३} लिलाम पश्चात् वेलिफले निश्चित आफ्नो शुल्क लिई बाँकी रकम दरखास्तवाला (Judgment Creditor) लाई दिन्छ। केही महत्वपूर्ण सम्पत्तिहरू जस्तो शेयरहरू लिलाम नगरी स्टक बजारमा र सुनाचाँदीहरू बजार मूल्यमा बेचिन्छन्।^{१५४}

(घ) चल सामानमध्ये के बेचिदैन ?

यस वारेमा जर्मनीको कानूनमा केही चाख लाग्दा व्यवस्थाहरू छन्। उदाहरणार्थ चल सम्पत्ति मध्ये व्यक्तिगत उपयोगका माल सामानहरू कब्जा गर्ने सन्दर्भमा ऋणीको सामान्य जीवन निर्वाहको लागि चाहिने न्यूनतम सामानहरू कब्जा गरिदैन जुन सामाजिक न्यायको दृष्टिबाट समेत उपयुक्त नै देखिन्छ। यस अन्तर्गत फर्निचर, फ्रिज, वासिङ मेसिन, भ्याकुम क्लिनर, रेडियो, स्याम स्वेत टि.भी. आदि पर्छन्। यदि ऋणीसंग रंगिन टि.भी. रहेछ भने “स्याम स्वेत” टि.भी. दिएर मात्र रंगिन लिन सकिन्छ, त्यस्तै यदि ऋणीसंग महङ्गो घडी रहेछ भने सस्तो खाले दिएर मात्र महङ्गो लिन सकिन्छ। यी कुराहरूले जर्मनीको जीवन पद्धतिको पनि एक फलक प्रस्तुत गर्छन्।^{१५५}

(ङ) तेस्रो पक्षबाट ऋणीले पाउने विगोबाट कार्यान्वयन

मुद्दा जित्ने पक्षले ऋणीले तेस्रो पक्षबाट पाउने विगोमा कब्जा आदेश (Attachment or Garnishee Order) गराएर आफ्नो असूलउपर गराउन सक्छ। त्यस्तो आदेश ऋणीको नोकरीदाता (Employer), वैङ्क, ऋणीलाई सम्पत्ति तिर्नु-बुझाउनु पर्ने दायित्व भएको अन्य कुनै व्यक्ति वा संस्थाको विरुद्ध दिइन्छ। अदालतले त्यस्तो आदेश गर्नुअघि भरि पाउने व्यक्ति (Judgment Creditor) ले ऋणीले तेस्रो व्यक्ति समक्ष के भरी पाउने भनी दावी गरेको छ सोको विस्तृत विवरण पेश गर्नुपर्छ। गार्नीसी आदेश तेस्रो व्यक्तिले ऋणीलाई तिर्नु बुझाउनु छ भन्ने कुरा यकिन भएमा मात्र दिइन्छ। चल सम्पत्तिबाट भरिभराउ हुँदा जसरी ऋणीको जीवन निर्वाहको लागि घरायसी सामानहरू छाड्नुपर्ने नियम छ त्यो शर्त तेस्रो व्यक्तिको हकमा पनि लागू हुन्छ। तसर्थ सिद्धान्ततः जागीरबाट प्राप्त बोनस, शिक्षाको लागि प्राप्त फण्ड वा ग्रान्ट आदि कब्जा गर्न सकिदैन।^{१५६} त्यस्तै पेन्सनको हकमा अन्य सम्पत्तिबाट भरिभराउ हुन नसकेमा मात्र सोबाट कट्टा गर्न सकिन्छ। ज्याला वा तलवको हकमा एकजनालाई महिना भरि जित्नु आवश्यक रकम (जस्तो डचमार्क ७६०) भन्दा बढी हुने रकमबाट मात्र भरिभराउ हुन सक्छ। यहाँ पनि के देखिन्छ भने भरिभराउको नाउँमा ऋणीलाई वाचन नै नसक्ने पारिनु हुँदैन।

^{१५२} CCP S. 804 III

^{१५३} CCP S. 816

^{१५४} CCP S. 818, 825

^{१५५} CCP S. 811

^{१५६} CCP S. 850 A

(च) अचल सम्पत्तिबाट भरिभराउ

अचल सम्पत्तिबाट भरिभराउ देहायको तीन किसिमले हुनसक्छ;

- * सार्वजनिक लिलाम गरी विक्री (Public Auction or Zwangsversteigerung)
- * बाध्यकारी प्रशासन (Compulsory Administration or Sequestration)
- * धितो बन्धकको रजिष्ट्रेसन (Registration of a Compulsory Mortgage)

सार्वजनिक लिलामको लागि स्थानीय अदालतमा निवेदन दिनुपर्छ। लिलाम गर्नुअघि अदालतले सम्पत्ति रोक्का राख्ने आदेश (Attainment Order) दिन्छ, र त्यस्तो आदेश दिएपछि ऋणीले सम्पत्ति वेचविखन गर्न, त्यस्को मूल्य घट्ने आदि कुनै कार्य गर्न पाउँदैन। लिलामको सूचना सार्वजनिक गर्ने र पत्रिकामा प्रकाशित गरिसकेपछि मात्र लिलामको कार्य अघि बढ्न सक्छ, लिलाम गर्दा सुरक्षित साविकका बन्धकवालाहरूको विगो छुट्ट्याएर र लिलाम गर्दा लागेको खर्च छुट्ट्याएर मात्र भरिभराउ हुनसक्छ। लिलाम गर्दा कम्तीमा पनि वजार मूल्यको ७० प्रतिशत रकम प्राप्त भएको हुनुपर्छ। सो नभईकन बन्द गरिएको लिलामलाई जित्ने पक्षले आपत्ति गर्न सक्छ, र त्यसपछि दोस्रो लिलामी सूचना निकाली लिलाम गरिन्छ। तर दोस्रो पटक पनि ७०% रकम आएन भने जति मूल्य प्राप्त गरेपनि बेचिन्छ।

लिलाम समाप्त भएपछि भूमि रजिष्टर (Law Register) मा दर्ता भएका साहुहरूलाई क्रमैसँग छुट्ट्याएर विगो भराइन्छ। यदि जित्ने पक्षले वितरणमा चित्त नबुझाए उजुर गर्न पाउँछ।

(छ) बाध्यकारी प्रशासन (Sequestration)

जहाँ अचल सम्पत्तिको विक्री गरेर विगो प्राप्त हुने अवस्था छैन वा जित्ने पक्ष सुरक्षित साहुहरूको सूचीमा पर्छि, तर त्यस्तो सम्पत्तिबाट आयआर्जन हुन्छ र त्यस्तो आयआर्जनबाट विगो भरिभराउ हुन सक्छ, भने त्यस्तो अवस्थामा स्थानीय अदालतद्वारा आदेश गराई बाध्यकारी प्रशासकको नियुक्ति गरिन्छ। त्यसरी नियुक्त भएको बाध्यकारी प्रशासकले त्यस्तो आयआर्जन गर्ने सम्पत्तिको प्रशासन आफ्नो हातमा लिन्छ र सम्पत्ति रहेको ठाउँको भरिभराउ हुने साहुहरूलाई आयबाट दामासाही (Pro-rate) बाँड्छ।

(ज) धितो बन्धकको रजिष्ट्रेसन (Registration of a Compulsory Mortgage)

यदि भरिभराउ गर्नुपर्ने विगो ५०० ड्यूचमार्क भन्दा बढ्ता भएमा धितो बन्धकको रजिष्ट्रेसन स्थानीय भूमि रजिष्टर (Land Register) मा अभिलिखित गरी गरिन्छ। यसरी रजिष्ट्रेसन गरेपछि अन्य सुरक्षित साहु जस्तै भरीभराउको दरखास्तवालाले पनि सो सम्पत्ति विक्री हुँदा आफ्नो रकम लिन पाउँछ। साथै पछिका दावीवालाको भन्दा अब उसको अचल उपरको दावी बलियो हुन्छ।

(झ) सम्पत्तिको पुनःप्राप्ति (Recovery of Possession of Property)

फैसलाले सम्पत्ति फिर्ता गर्ने आदेश गरेकोमा जित्ने पक्षले कार्यान्वयनको प्रमाणपत्र लिएपछि ऋणी रहेको क्षेत्रको स्थानीय अदालतमा निवेदन गर्छ। बेलिफले फैसलाको सूचना हार्ने पक्षलाई दिई फैसलामा उल्लेखित सम्पत्ति सो ठाउँबाट उठाई जित्ने पक्षलाई फिर्ता दिन सक्छ।

(ञ) कुनै कार्य गर्न दिइएका फैसलाको कार्यान्वयन

१. व्यक्तिगत रूपमा ऋणीले कार्य सम्पन्न गर्न जरूरत नभएका फैसला

फैसलाले कुनै कार्य हार्ने पक्षले गर्नुपर्ने भनेकोमा सो पक्षले व्यक्तिगत रूपमा नै गर्नुपर्ने बाध्य गरिएको बाहेक

जित्ने पक्ष सो काम तेस्रो व्यक्तिबाट पनि गराउने हक राख्छ। जस्तो ठेकदारले कुनै कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने ठहर गरेकोमा निजले सो कार्य सम्पन्न नगरेमा तेस्रो पक्षबाट कार्य सम्पन्न गराई लागेको रकम हार्ने पक्षबाट भराइ माग्न सक्छ।

२. हार्ने पक्ष आफैले गर्नुपर्ने कार्य

हार्ने पक्षले व्यक्तिगत रूपले गर्नुपर्ने कार्यको लागि स्थानीय शुरू तहको अदालतमा कार्यान्वयनको लागि निवेदन दिन्छ। अदालतले हार्ने पक्षलाई सो कार्य सम्पन्न गर्न आदेश दिन्छ। निजले आदेश नमानेमा जरिवाना (Voercive enforcement penalty) गरिन्छ र सो गर्दा पनि नमानेमा थुनामा पठाइन्छ।

३. केही कार्य नगर्नको लागि दिइएको फैसलाको कार्यान्वयन

अदालतले हार्ने पक्षलाई कुनै कार्य नगर्नु भनेको (जस्तो गाली वेइज्जती नगर्नु भनेकोमा) त्यस्तो कार्य नगर्नु निजको कर्तव्य हुन्छ। निजले सो पूरा नगरेमा जित्ने पक्षले स्थानीय अदालतमा निवेदन दिन सक्छ र अदालतले दिएको आदेश नमानेमा जरिवाना र आवश्यक परेमा अदालतको अपहेलनामा कार्यवाही हुन सक्छ।

४. मनसायको घोषणा (Declaration of Intention)

यदि कुनै पक्षलाई मनसायको घोषणा (willenserklärung) गर्न भनिएको छ र फैसला अन्तिम भए पश्चात् पनि मनसायको घोषणा गर्दैन भने; उसले मनसायको घोषणा गरेसरह मानी जित्ने पक्षले कार्य गर्न सक्छ।^{१८७} विशेषतः करार सम्बन्धी कानूनमा यो पर्ने भएतापनि कार्य (Act) तथा कार्य नगरेको (forbearance) बाट मात्र दायित्व श्रृजना हुने कानूनी व्यवस्था सम्बन्धित रहेको र दुष्कृत सम्बन्धी कानून विकास भइसकेको हाम्रो कानूनी परिपाटीको लागि यो व्यवस्था नौलो छ।

(ट) सुरक्षात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयन (Enforcement of Protective Order)

जर्मन कानूनले देहायका दुई प्रकारका सुरक्षात्मक आदेशहरूको व्यवस्था गरेको छ:

- * सम्पत्तिको कब्जा (Attachment of Assets)
- * व्यक्तिगत पक्राउ (Personal Arrest or Einstweilige Verfungung)

सम्पत्तिको कब्जा वा पक्राउ आदेश ऋण असूल गर्न प्रयोग गरिन्छ भने अन्तरिम निषेधात्मक आदेश तथा अन्य दावीहरू जस्तो सुरक्षाको आदेश, विवादित सम्बन्ध बारे अस्थायी व्यवस्था गर्न अपवादको स्थितिमा अन्तरिम कार्य सम्पादन वा दायित्वको परिपूर्ति गराउने आदेशको कार्यान्वयन गर्न प्रयोग गरिन्छ। सम्पत्ति कब्जा फैसला कार्यान्वयन नहुने भएमा सम्पत्ति कब्जा गर्ने आदेशको लागि निवेदन शुरू मुद्दा हेर्ने अदालत वा सम्पत्ति रहेको ठाउँको अदालतमा दिइन्छ।^{१८८} पक्राउ आदेश सम्पत्ति कब्जा गरेपछि मात्र गर्न सकिन्छ। त्यस्तो पक्राउ आदेश गर्दा पहिला परिचयपत्र, जस्तो पासपोर्ट आदि जफत गरिन्छ। त्यसपछि मात्र त्यसले नपुगेमा मात्र पक्राउ गर्न सकिन्छ। अन्तरिम निषेधात्मक आदेश चाँही ऋणीले सम्पत्ति तेस्रो पक्षलाई हस्तान्तरण गर्ने सम्भावना भएमा त्यस्तो सम्पत्तिको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न गरिन्छ। यस्तो आदेश भित्र सम्पत्तिको भोग पुनःप्राप्त गर्न, त्यस्तो सामान अदालतको निरीक्षणको लागि प्रस्तुत गर्न, ऋण सार्न (Assignment of Debt) त्यस्तै गरी कुनै कार्य गर्न दिन

^{१८७} CCP S. 894

^{१८८} ZPO S. 802, S 919

सकिन्छ । अन्तरिम आदेश तत्काल सम्पतिको वा त्यसको आयको सुरक्षण गर्न, ऋणीलाई दायित्वको निर्वाह गराउन दिन सकिन्छ ।^{१५९}

त्यस्तैगरी कुनै सम्बन्धको घोषणा गर्न, कम्पनी कानून अन्तर्गतको विवादमा डाइरेक्टर, सेयरहोल्डरलाई कुनै कार्य गर्न वा नगर्न लगाउन, श्रम सम्बन्धी विवादमा अर्को व्यक्तिलाई नोकरीमा राख्न वा अर्को नोकरी खोज्नबाट रोक्न दिइन्छ ।

४.३.३ वेलायत र वेल्स

(क) विषय प्रवेश

बेलायत र वेल्स, संयुक्त अधिराज्य भित्र प्रचलित तीनवटा प्रणाली मध्य एक हो ।^{१६०} वेलायत र वेल्समा फैसला कार्यान्वयनको बारेमा लेख्नु अघि अदालतको न्यायिक संरचना बारेमा पनि संक्षेपमा चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ । देवानी विवाद हेर्ने अदालतहरूलाई दुई तहमा हेर्नु पर्छ : पहिलो हो उच्च अदालत (High Court) जसबाट अपील अदालत (Court of Appeal) र त्यसपछि हाउस अफ लर्डसमा पुनरावेदन लाग्छ । उच्च अदालत भन्दा माथि एक-एकवटा मात्र अदालत छन् सो भन्दा तल काउन्टी अदालत (County Courts) को तहमा भने वेलायत र वेल्समा गरी २६० जति अदालतहरू छन् । यी अदालत उपरको पुनरावेदन उच्च अदालतमा नगर्दै सोभै कोर्ट अफ अपीलमा र त्यसपछि हाउस अफ लर्डसमा लाग्छ । उच्च अदालत वा काउन्टी अदालत कहाँ शुरु मुद्दा दर्ता हुन्छ भन्ने कुरा मुद्दाको बिगोमा भरपर्छ : निश्चित बिगो भन्दा माथिको मुद्दा काउन्टी अदालतमा लाग्दैन ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा पनि यी दुई अदालतहरूसँग सम्बन्धित कानूनहरू अलग-अलग छन् । उच्च अदालत सर्वोच्च अदालत ऐन (Supreme Court Act, 1981 / Rule वा RSC) र सो अन्तर्गतको नियमहरू अन्तर्गत कार्यान्वयनको कार्य गर्छ भने काउन्टी अदालतले काउन्टी अदालत ऐन (County Court Act 1984 and Rule वा CCR) र सो अन्तर्गतको नियम अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयन गर्छ ।

देवानी फैसला कार्यान्वयन अन्तर्गत अदालतहरूले जित्ने पक्षलाई सिधै सम्पत्ति कब्जा गर्न सक्ने अधिकारसहितको फेरि फेसियास (Fieri facias or fi.fa.) को रिट, आदेश, सम्पतिको उपभोग (possession), हस्तान्तरण (Delivery), सम्पति कब्जा (Sequestration) आदि आदेशहरू मार्फत कार्यान्वयन गर्छन् । त्यस्तै गरी तेस्रो व्यक्तिलाई जित्ने पक्षलाई सोभै बुझाउन दिइने आदेश (Garnishment Order), नोकरी वा शेयर लगानीबाट हुने आय रोक्का, निषेधात्मक आदेश हार्ने पक्षले अदालतले दिएको आदेश नमान्दा उच्च अदालतले नियुक्त गरेको व्यक्ति (Receiver) मार्फत कार्यान्वयन गराउने आदि विधिहरू संलग्न छन् । यसको अतिरिक्त केही अवस्थामा उच्च अदालतलाई आर्बिट्रेसन अवार्ड, स्कटलैण्ड, उत्तरी आयरलैण्ड र बेलायती कमनवेल्थ अन्तर्गत कहीं पनि दिइएको फैसला र विदेशी अदालतका फैसलासमेत कार्यान्वयन गर्ने अधिकार छ ।^{१६१}

^{१५९} ZPO S. 940

^{१६०} संयुक्त अधिराज्य भित्र (क) बेलायत र वेल्स (ख) उत्तरी आयरिस र (ग) स्कटिस पद्धति छन् जसका आ-आफ्नो दालती संरचनाहरू छन् ।

हेर्नुहोस्, Peter Kaye "England and Wales" In METHODS OF EXECUTION OF ORDERS & JUDGMENT IN EUROPE (Peter Kaye eds. N 4, John Wiley & Sons 1996) at p. 51

^{१६१} हेल्सवरी लज अफ इङ्लेण्ड (भाग १७) पृ २३४; हाइ कोर्टले सन् १९७१ पछि लर्ड चान्सलरको आदेशले बेलायत र वेल्स भित्र कही पनि इजलास खडा गर्न सक्छ । फैसला कार्यान्वयनको क्रममा अदालतबाट दिइने आदेशलाई Writ वा Order दुवै भन्ने गरिएको पाइन्छ ।

(स्व) अन्तरिम आदेशहरू

अन्तिम फैसला कार्यान्वयनलाई सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य राखी, प्रतिवादीले सम्पत्ति लुकाउने, हस्तान्तरण गर्ने वा अन्य तरहेले तेस्रो व्यक्तिको कब्जामा नपुऱ्याओस् भन्ने उद्देश्यबाट अदालतहरुले केही आदेशहरु जारी गर्न सक्छन् । तीमध्ये केही बारे यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ :

१ मारेभा इञ्जक्शन (Mareva Injunction)

यो आदेश १९७५ पछि अदालतहरुले दिन थालेका हुन सो पूर्व अन्तिम फैसला भन्दा पहिले मुद्दाको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म फैसला कार्यान्वयनलाई दृष्टिमा राखेर सम्पत्ति रोक्काको अन्तरिम आदेश दिने चलन थिएन । लर्ड डेनिङले यो परिपाटीको अन्त्य गर्दै मारेभा कम्पनीको मुद्दामा^{१९२} सम्पत्ति रोक्का राख्ने आदेश दिए जसलाई पछि सर्वोच्च अदालत ऐनमा संसोधन गरी स्वीकार गरियो ।^{१९३}

उपयुक्त स्थितिमा मारेभा आदेश एक पक्षीय निवेदन (ex-parte) को आधारमा जारी गरिन्छ र आवश्यकता अनुसार रोक्का गरिएको सम्पत्तिको हिफाजत गर्न संरक्षणकर्ता (Receiver) नियुक्त गरिन्छ । शुरुमा विदेशी नागरिकको विरुद्ध मात्र जारी गर्ने गरिएकोमा अहिले यो आदेश बेलायती नागरिकको विरुद्ध पनि जारी हुन्छ ।

मारेभा आदेश जारी गर्नु अधि निवेदकले पछि अन्यथा प्रमाणित भएमा सोबाट पर्न गएको नोक्सानीको क्षतिपूर्ति प्रतिवादीबाट मर्का पर्ने तेस्रो पक्षलाई समेत भर्छु भन्ने कबूल गर्नुपर्छ । मुद्दामा जोडिएपछि प्रतिवादीले मारेभा जारी हुनु नपर्ने अवस्था देखाएमा वा वादी दावी कार्यान्वयन हुने सुरक्षण देखाएमा मारेभा आदेश खारेज पनि हुन सक्छ ।^{१९४}

मारेभा आदेश प्रतिवादी वा तेस्रो पक्षको विरुद्ध पनि जारी हुन सक्छ र आदेश नमानेमा अदालतको अपहेलना गरेको ठहरिन सक्छ । बेलायती अदालतहरुले विदेशीको हकमा देहायको अवस्थामा त्यस्तो जारी गर्न सक्छ ।

- * युरोपियन युनियन वा युरोपियन फ्रि ट्रेड एसोसिएसन (EFTA) का देशहरुमा मूल मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा ।^{१९५}
- * १९८९ पछि बेलायती अदालतहरुले बेलायतमा सम्पत्ति नभएकोमा पनि मारेभा आदेश वा सम्पत्ति खुलासा गर्नु पर्ने आदेश जारी गर्ने वा अरु मुलुकमा भएको सम्पत्ति बेलायतमा सार्नुपर्ने आदेश जारी गर्न र त्यस्तो आदेश पालन गर्नुपर्ने दायित्व भएको व्यक्तिलाई बेलायत छाडनबाट रोक्न आदेश दिन थालेका छन् ।^{१९६}

२ एन्टोन पिलर आदेश (Anton Piller Orders)^{१९७}

एन्टोन पिलर आदेश, उपयुक्त अवस्थामा एकपक्षीय रूपमा पनि जारी हुनसक्छ । यसले मुद्दाका पक्षहरुलाई देहायको कार्य गर्न सक्षम बनाउँछ ।

^{१९२} Mareva Compania Naviera SA v. International Bulk carriers SA [1975] 2 Llyod's Rep.509

^{१९३} See SC Act 1981 s. 37 (3) See also County Court Act 1984 s. 38

^{१९४} Anen v. Jambo Holdings Ltd (1980) 1 WLR 1252

^{१९५} The Siskina (1979) AC 210; Mercedes. Benz AG v. Leiduck (1995) The Times, 11 Aug PC; Civil Jurisdiction and Judgment Act 1982 S. 25

^{१९६} Babanaft Int'l Co. SA v Bassatne (1989) 2 WLR 232; Derby Co. Ltd V. Weldon (no. 6) (1990) 1 WLR 1139; Bayes AG V. Winter (1986) 1 WLR 497

^{१९७} Anton Piller KG V. Manufacturing Ltd. (1976) Ch 55

- * शक्तिको प्रयोग नगरी अचल सम्पत्ति रहेको स्थानमा प्रवेश;
- * सम्पत्ति सम्बन्धी कागजातको खोजी;
- * त्यस्तो कागजातको निरीक्षण गर्ने, कब्जामा लिने, प्रतिलिपि बनाउने ।

यस्तो आदेश जारी भएमा सो को पालन गर्नु प्रतिवादीको कर्तव्य हुन्छ, तर आदेश जारी गर्नु अघि देहायका पूर्व शर्तहरू पूरा हुनुपर्छ ।

- * मुद्दामा वादीको जीत हुन्छ भन्ने प्रबल सम्भावना;
- * त्यस्तो चीज वा वस्तुको सम्भावित विनास वा क्षति हुदा वादीलाई पर्ने मर्का;
- * त्यस्तो सम्पत्ति वा कागजात प्रतिवादीसंग छ र सो निजले नष्ट गर्छ भन्ने कुराको स्पष्ट प्रमाण ।

एन्टोन पिलर आदेश समान्यतः गोप्य नक्सा वा कागजात पत्ता लगाउन वा प्रतिलिपि अधिकार पेटेन्ट र ट्रेडमार्कको मुद्दामा जारी हुन्छ । यो आदेश मुद्दा चल्दा चल्दै र मुद्दाको किनारा भैसकेपछि पनि कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन जारी हुनसक्छ ।^{१९८} मारेभा आदेशमा जस्तै यसमा पनि दावी प्रमाणित नभएमा वादीले प्रतिवादीलाई हुन गएको क्षति तिर्न मन्जूर गर्नुपर्छ ।

३ अन्य आदेशहरू

उच्च अदालत वा काउन्टी अदालतले फैसला कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन देहायका आदेशहरू जारी गर्न सक्छन् ।^{१९९}

- * सम्पत्तिको निरीक्षण, संरक्षण र कब्जा लिने;
- * नमूना संकलन गर्ने;
- * परीक्षण र अवलोकन गर्ने;
- * मुद्दा नछिनिएसम्म धितोमा रहेको सम्पत्ति कब्जा गर्ने;
- * सडी गली जाने घिज वस्तुको विक्री गर्ने;
- * तिर्नु भराउनुपर्ने दायित्व भएको व्यक्तिको बयान लिने ।

(ग) अन्तिम आदेशहरू

१ सम्पत्तिको प्रत्यक्ष कब्जा गर्ने आदेश (Fieri Facias or fi.fa order)

यो कार्यविधिको प्रारम्भ उच्च अदालत वा काउन्टी अदालतहरूले जित्ने पक्ष (Judgment Creditor) का नाउँमा फि.फा. आदेश (Writ of fieri facias) जारी गरिएपछि हुन्छ ।^{२००} अदालतबाट जारी भएको यो आदेश जित्ने पक्षले हार्ने पक्षको सामान/सम्पत्ति रहेको क्षेत्रको सेरिफ (Sheriff) वा बेलिफ (Bailliff) लाई हस्तान्तरण गर्छ । तदपश्चात यी अधिकारीहरूले सम्पत्ति कब्जा गरी जित्ने पक्षको व्याजसहितको बिगो र कार्यान्वयन गर्दा लागेको खर्च समेत उठ्ने सम्पत्ति लिलाम गर्छन् ।^{२०१} अदालतको आदेशमा बिगोको रकम स्पष्ट खुलेको हुनपर्छ र यदि

^{१९८} Practice Direction (1994) 1 WLR 1233

^{१९९} Supreme Court Act 1981 S. 33 (1); RSC Ord 29; County Courts Act 1989 S. 52 (1); CCR Ord 13 rr 7 and 12

^{२००} RSC Ord.45r1;CCR Ord 26 r. 1 काउन्टी अदालतले आफ्नो र उच्च अदालत दुवैको फैसला कार्यान्वयन गर्न सक्छ तर निश्चित बिगो भन्दा माथिका फैसलाहरूको कार्यान्वयन उच्च अदालतहरूबाट हुन्छ ।

^{२०१} सेरिफ उच्च अदालत र बेलिफ काउन्टी अदालतसंग सम्बद्ध अधिकारी हुन् जसले सम्पत्ति कब्जा, लिलाम गरी फैसला कार्यान्वयन गराउँछन् । सेरिफले फैसलाको बिगोको केही प्रतिशत प्रोत्साहनको रूपमा समेत पाउने हुदाँ बेलिफ भन्दा बढी प्रभावकारी हुन्छन् । बेलिफले भने लर्ड चान्सलरको विभागका कर्मचारीको रूपमा मात्र कार्य गर्छन् ।

फैसला विदेशी रुपैयाँमा दिइएको भए सो आदेश जारी हुदाँको मितिमा सो बराबरको बेलायती पाउण्डमा कति हुन्छ सो समेत स्पष्ट खोलिएको हुनुपर्छ र सो बमोजिम भरिभराउ हुन्छ । भरिभराउ पश्चात् रकम बाँकी भए हार्ने पक्षलाई फिर्ता गर्नुपर्छ ।

ऐनमा कति समयभित्र अदालतबाट यस्तो आदेश लिइ सक्नुपर्छ भन्ने बारे स्पष्ट उल्लेख छैन तथापि फैसला भएको छ वर्ष वितिसकेको छ वा फैसलाको एउटा पक्ष मरिसकेको छ वा कब्जा गर्न खोजिएको सम्पत्ति अदालतको आदेशले रोक्का छ वा साभेदारी फर्मको साभेदारको व्यक्तिगत सम्पत्तिबाट भरिभराउका आदेशको माग गरिएको छ भने अदालतमा एकपक्षीय निवेदन गरी अदालतको अनुमति माग्नुपर्छ ।^{२०२} फि.फा. आदेशको कार्यान्वयन १२ महिना भित्र भैसक्नुपर्छ यद्यपि निश्चित अवस्थामा म्याद थप गर्न सकिन्छ ।^{२०३}

जहाँसम्म सम्पत्ति कब्जा र लिलामको कुरा छ सेरिफ वा वेलिफले सोभै कब्जा र लिलाम गरिहाल्दैनन् वरु पहिले फिर्न्ता कब्जा (Walking Possession) वा कब्जा सरह (Deemed Possession) को स्थिति कायम गर्छन् । यसको उद्देश्य हार्ने पक्ष (Judgment Creditor वा debtor) लाई रकम तिर्ने मौका दिनु हो । अन्य मुलुकमा जस्तै बेलायतमा पनि देहायका सामानहरु कब्जा र लिलाम गरिदैनन् ।^{२०४}

- * भाडामा लिइएका वा हायर पर्चेजमा रहेका सामानहरु,
- * कपडा, ओच्छ्यान र घरेलु सामान वा औजारहरु,
- * काममा जान चाहिने गाडी,
- * तेस्रो पक्षका सामानहरु ।

यदि कब्जा लिने सन्दर्भमा ऋणीसँग भएका सामानको स्वामित्वमा विवाद भएमा पहिलाको क्रम सो को टुङ्गो लगाउनुपर्छ तर फैसला कार्यान्वयनमा कब्जा र लिलाम गरिएको सम्पत्ति ऋणीले फिर्ता लिएमा सो कार्यलाई फौजदारी कसूरको रूपमा लिइन्छ ।^{२०५}

२ गार्निसी आदेश (Garnishee)

यो अदालतबाट तेस्रो पक्षलाई दिइने आदेश हो । यो आदेश मार्फत अदालतले तेस्रो पक्षलाई मुद्दा हार्ने पक्षलाई तिर्नुपर्ने रकम उसलाई नतिरी सोभै अदालतलाई बुझाउन आदेश दिन्छन् ।^{२०६} यो सम्बन्धी कार्यविधि निम्न बमोजिम छ :

- * मुद्दा जित्ने पक्ष (Garnishor) ले तेस्रो पक्षले मुद्दा हार्ने पक्षलाई बुझाउनुपर्ने रकमको प्रमाण सहित (जस्तो बैङ्क वा अन्य निकायमा रहेको भए ठेगाना र खाता सहित) एफिडाभिट एकपक्षीय रूपमा पेश गर्छ र लाग्ने शुल्क तिरी अस्थायी गार्निसी आदेश (Garnishee Order nisi) प्राप्त गर्छ र सो आदेश तेस्रो पक्ष (Garnishee) लाई बुझाउँछ; सो भएपछि त्यस्तो तेस्रो पक्षले हार्ने पक्षलाई सोभै रकम बुझाउन पाउँदैन ।

^{२०२} RSC Ord.16, r.2, See also *Dr. Theo Rauh "Germany"* in Supra note 190 at page 61

^{२०३} RSC Ord 46 r.1

^{२०४} RSC Ord 59 r.13; Courts and Legal Services Act 1990 S.15

^{२०५} County Court Act 1984.S.92

^{२०६} RSC Ord 49;CCR Ord 30

- * त्यसपछि दुवै पक्षको सुनुवाई हुन्छ र त्यसपछि अन्तिम आदेश (Garnishee order absolute) हुन्छ । त्यस्तो आदेशबमोजिम जित्ने पक्षलाई रकम बुझाए पछि गार्निसी ऋणीको ऊ उपरको सोही वरावरको दायित्वबाट मुक्त हुन्छ ।

३ आय रोक्का आदेश (Attachment of Earning)

यदि हार्ने पक्षले अदालतद्वारा किस्ता बन्दीमा रकम तिर्न र रकम बुझाउन दिएको आदेश उल्लंघन गरेमा र भराउने अन्य उपाय नभएमा वा ऋणीको अन्य सम्पत्ति नभएमा अदालतले उसले नोकरी गरेको संस्थालाई हप्तावारी वा महिनावारी रूपमा उसको आयबाट रकम काटी अदालतलाई बुझाउन आदेश दिन सक्छ । तर राज्यबाट पाउने पेन्सनको हकमा भने त्यसरी रकम कटाउन आदेश दिन मिल्दैन ।

यस्तो आदेशको लागि निवेदन ऋणी वसेको क्षेत्रको काउन्टी अदालतमा दिन सकिन्छ र अदालतले ऋणीको आयवारे विस्तृत विवरण मागकर्ता वा रोजगारदाताबाट माग्न सक्छ । यसरी आय रोक्का राख्ने र सोबाट भराउने आदेश गर्दा न्यूनतम् रकम ऋणीलाई नै छाड्नुपर्छ ।

४ जग्गा रोक्का राख्ने र भराउने आदेश (Charging Order on Land)

यस्तो निवेदन ऋणीको जमिन रहेको ठाउँको काउन्टी वा उच्च अदालतमा दिनु पर्छ ।^{२०७} यसरी निवेदन परे पछि अदालतले देहायको कार्यहरू गर्छ :

- * जुन जग्गा देखाइएको हो सो जग्गाको हस्तान्तरण हुँदा पहिला जित्ने पक्षको बिगो भराएर मात्र ऋणीलाई रकम दिन सकिने बेहोरा खुलाई चार्ज (Charge or Caution against the land) रजिष्टर गर्ने र
- * यस्तो जग्गाको विक्री गरी बिगो, सो को व्याज र सो फैसला कार्यान्वयन गर्दा लागेको शुल्क असूल उपर गर्ने

चार्ज मात्रै नगरी यदि सो जग्गाको विक्रीको नै माग गरिएको भए सोही बेहोरा खुलाई अलगगै निवेदन दिनुपर्छ ।

- * चार्जको आदेश विदेशी फैसलाहरूको हकमा पनि जारी गर्न सकिन्छ । निषेधाज्ञा चार्जको अस्थायी आदेश (Order nisi) पक्का नभएसम्मको लागि दिइन्छ । यद्यपि चार्ज मूलतः जग्गा जमिनको हकमा दिइन्छ तर अब यो सेक्युरिटीमा भएको आर्थिक स्वार्थ (जस्तो सेयर डिभेन्चर स्टक आदि) को हकमा पनि जारी हुन सक्छ । चार्ज भए पश्चात् यदि ऋणी दामासाहीमा परेमा चार्ज गरिएको बिगोलाई सुरक्षित बिगो मानिन्छ र यसले अन्य असुरक्षित ऋण उपर प्राथमिकता पाउँछ ।

५ समन्यायिक कार्यान्वयन (Equitable Execution)

यदि ऋणीले ट्रस्ट भाडा, अपुताली वा करार वा साभेदारीमा काम गरेकोबाट समेत रकम प्राप्त गर्ने रहेछ भने जित्ने पक्षको एक पक्षीय अनुरोधमा अदालतले त्यस्ता श्रोतहरूबाट प्राप्त हुने आय/रकम बुझ्नको लागि प्रापक (Receiver) नियुक्त गर्न सक्छ ।^{२०८} विपक्षीले सम्पत्ति वेचबिखन गर्छ भन्ने भएमा मारेभा निषेधाज्ञाको पनि माग गर्न सकिन्छ ।

^{२०७} Charging Orders Act 1979 (COA 1979) and CCR Order 31पाँच हजार बन्दा वदी पाउण्ड बिगो भएकोमा उच्च अदालतमा निवेदन दिनु पर्छ ।

^{२०८} RSC Order 51;CCR Ord 32 तर यो प्रक्रिया खर्चिलो हुदाँ अन्य विकल्प भए सक्भर यसको प्रयोग गरिदैन ।

६ सम्पत्तिको आय रोक्का आदेश (Writ of sequestration)

सिक्वेस्ट्रेसनलाई कतै कतै सम्पत्तिको बाध्यकारी प्रशासन पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। यो आदेशको माग उच्च अदालतमा मात्र गर्न सकिन्छ। फैसलाले निश्चित समयमा हार्ने पक्षले कुनै कार्य गर्नुपर्ने भनी आदेश दिएको छ वा कुनै कार्य नगर्नुपर्ने भनी आदेश दिएकोमा सो आदेशको पालना गर्दैन जस्तो अदालतको अपहेलना गरेको भनी जरिवाना गरेको छ र हार्ने पक्षले तोकिएको समयभित्र रकम जरिवाना तिर्न सक्दैन वा सामान बुझाउन सक्दैन वा भूमि माथिको कब्जा रोक्न सक्दैन वा कुनै विज्याई (Nuisance) रोक्न सक्दैन भने त्यस्तो अवस्थामा सम्पत्ति रोक्का आदेशको लागि जित्ने पक्षले माग गर्न सक्छ।^{२०९} हार्ने पक्षबाट भएको माथि लेखिएको कार्यलाई अदालतको अपहेलना मानिन्छ। त्यस्तो भएमा अदालतले कम्तीमा पनि चारवटा कमिसनरहरु (Sequestrators) नियुक्त गरी फैसलाको आदेशको पूर्ण परिपालना नभएसम्म ऋणीको सम्पूर्ण सम्पत्ति र त्यसबाट प्राप्त हुने सम्पूर्ण आय कब्जामा लिन सक्छ,^{२१०} यसरी कब्जामा लिएर वापत प्राप्त हुने रकमबाट मुद्दा जित्ने पक्षलाई पूरै रकम नउठेसम्म भरी भराउ गरिन्छ। यो आदेशबाट सामान्यतः सम्पत्ति बेचबिखन गरिदैन यद्यपि अदालतले उपयुक्त अवस्थामा बेचबिखनको आदेश दिन नसक्ने होइन।

७ चलन चलाउने आदेश (Order for Recovery of Land)

आफ्नो जमिनको जवरजस्ती कब्जा भएको स्थितिमा सो खिचोला मेटाई चलन चलाउने आदेशको माग उच्च अदालत वा काउन्टी अदालतसमक्ष गर्न सकिन्छ। यस्तो आदेशको मागको सूचना सम्पत्ति कब्जा गरी बस्ने सबै व्यक्तिहरुलाई दिइनुपर्छ।^{२११} यो आदेशको कार्यान्वयन गर्दा सेरिफ वा बेलिफले आवश्यक परेमा शक्तिसमेत प्रयोग गर्छन्। जहाँ जमिनको उपभोगको अधिकार पुनः स्थापित गर्ने कुरा आउँछ त्यहाँ सिक्वेस्ट्रेसन वा चार्ज जस्ता आदेशहरुको पनि फैसलामा उल्लेख हुने र ती विकल्पहरुको समेत प्रयोग हुन सक्छ।

८ सामानहरुको पुनः प्राप्ति (Recovery of Goods)

यो आदेश मात्र उच्च अदालत वा काउन्टी अदालतमा गर्न सकिन्छ र सेरिफ वा बेलिफले मात्र गरिएको सामान कब्जामा लिई जित्ने पक्षलाई बुझाउँछन्।^{२१२} फैसलाले सामान वा सो बराबरको मूल्य भराउने विकल्प दिएको भए सेरिफ वा बेलिफको अन्य सम्पत्तिबाट पनि भराइ दिन सक्छ तर सो गर्नुपूर्व अदालतको अनुमति आवश्यक पर्छ।

(घ) दामासाहीका कारवाई (Insolvency Proceeding)

मुद्दा हार्ने पक्ष टाट उल्टेमा र उसले तिर्नु पर्ने ऋण £ ७५० भन्दा बढी भएमा अदालतले उसको सम्पूर्ण सम्पत्ति कब्जामा लिन अधिकारी खटाउँछ। यसरी कब्जामा लिइएको सम्पत्ति विक्री गरेर साहुहरुलाई तिरिन्छ। दामासाहीको कारवाइको माग जित्ने पक्षले दामासाही नियम अन्तर्गत गर्न सक्छ। तर सो दामासाहीको कारवाइ शुरु हुनु भन्दा अगावै फैसला कार्यान्वयन कार्य सम्पन्न भएकोमा भने कार्यान्वयनलाई दामासाहीको कारवाइले कुनै असर गर्दैन।^{२१३}

^{२०९} RSC Ord.45,r.5,and Ord 46.r5, Fakh Bros v.Moller (1994) I Llyod's Rep.103;1

^{२१०} 1RC v. Hoogstraten (1985) QB 1077

^{२११} RSC Ord.42 r1 or Ord 113 Summary Procedure against squatters without leave

^{२१२} RSC Ord.45 r.4;CCR Ord.26 r.16

^{२१३} सम्पत्ति कब्जामा लिएकोमा, प्रापक (Receiver) को नियुक्ति भएमा वा जग्गा रोक्का राखी भराउने कार्य (Charging Order) भएमा वा गार्निसी आदेश भै रकम प्राप्त भएमा कार्यान्वयन सम्पन्न भएको मानिन्छ। *Supra* note 202 at p 68

(ङ) थुनामा पठाउने (Committal to prison)

विगतमा फैसलाको विगो तिर्न नसक्नेलाई व्यापक रूपमा थुनामा पठाउने गरिएकोमा वर्तमानमा आएर सो अधिकारमा नियन्त्रण गरिएको छ। हाल यस्तो थुनामा राख्ने अधिकारको प्रयोग देहायको शर्तहरूको अधिनमा रही हुन्छ :

- * जरिवानाको विकल्पको रूपमा वा अदालतको आदेश पालन नगरी देवानी अपहेलना गरेमा वा निषेधाज्ञाको उल्लंघन गरेमा बढीमा दुई वर्ष थुनामा राख्न सकिन्छ। थुनामा पठाउनु अघि हार्ने पक्षको अदालतको आदेश वा निर्णय मान्ने कुनै मनसाय राखेको छैन भन्ने स्पष्ट देखिनुपर्छ,
- * सोलिसिटर, ट्रस्टी वा दामासाहीमा परेको व्यक्तिले बुझाउनुपर्ने भनी आदेश दिएको रकम नबुझाएमा बढीमा एक वर्ष कैद,
- * परिवारको भरणपोषण गर्नु, यस्तै गरी लागेको कर तिर्नु भनी उच्च अदालतले दिएको आदेश नमानेमा बढीमा ६ हफ्तासम्म कैद।

हार्ने पक्षले फैसलाको अवज्ञा गरी अदालतको अपहेलना गरेको भनी अदालत आफैले कारवाइ उठाउने नभई मुद्दा जित्ने पक्षको निवेदनमा त्यस्तो कारवाइ हुन्छ।

(च) कार्यान्वयनको स्थगन

अदालतहरूले हार्ने पक्षको सुरक्षा गर्नु पर्ने देखेमा फैसला स्थगित पनि राख्न सक्छन्। यो यिनीहरूको नैसर्गिक अधिकार हो।^{२१४} विगो तिर्नुपर्ने मुद्दामा पनि यदि विशेष परिस्थिति परी तत्काल विगो तिर्न नसक्ने अवस्था परेको छ भनी ऋणीले माग गरेमा फैसला स्थगित राख्न सकिन्छ।^{२१५} यस्तो अवस्था परेमा अदालतले कहिले देखि कति किस्तामा विगो तिर्नु पर्ने हो भनी अदालतले तोक्न सक्छ।^{२१६} त्यस्तैगरी पुनरावेदन अदालत (Court of Appeal) ले आफू समक्ष पुनरावेदन परेकोमा फैसला कार्यान्वयनलाई स्थगित गर्न सक्छ। तर त्यस्तो आदेश नदिएकोमा भने कार्यान्वयन जारी रहन्छ।^{२१७} त्यस्तै गरी अदालतले संक्षिप्त फैसला (Summary Judgment) दिएकोमा अर्को पक्षले प्रतिदावी (Counter claim) पेश गरेमा फैसला कार्यान्वयन स्थगित गर्न सकिन्छ।^{२१८}

यसरी संक्षेपमा वेलायती अदालतहरूले प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत जित्ने पक्षको हितको संरक्षण गरेका छन् भने हार्ने पक्षलाई पनि अनावश्यक दुख पाउनबाट बचाएका छन्। पछिल्लो समयमा आएर विदेशमा रहेको सम्पत्ति वा विदेशमा रहेको मुख्य कारवाइमा समेत उनीहरूले आदेश दिन थालेका छन् जुन यद्यपि सीमित अवस्थामा प्रयोग हुन्छ।^{२१९} यसको सन्देश मात्र के हो भने हार्ने पक्षको सम्पत्ति जहाँ भए पनि अदालतको नजरबाट मुक्त छैन।

^{२१४} Supreme Court Act 1981 S.49

^{२१५} RSC Ord.47 r.1; CCR Order 25,r.8.

^{२१६} RSC Ord.42 r.2; or 45 r 6

^{२१७} RSC Ord 59

^{२१८} RSC Ord 14 r 3(2)

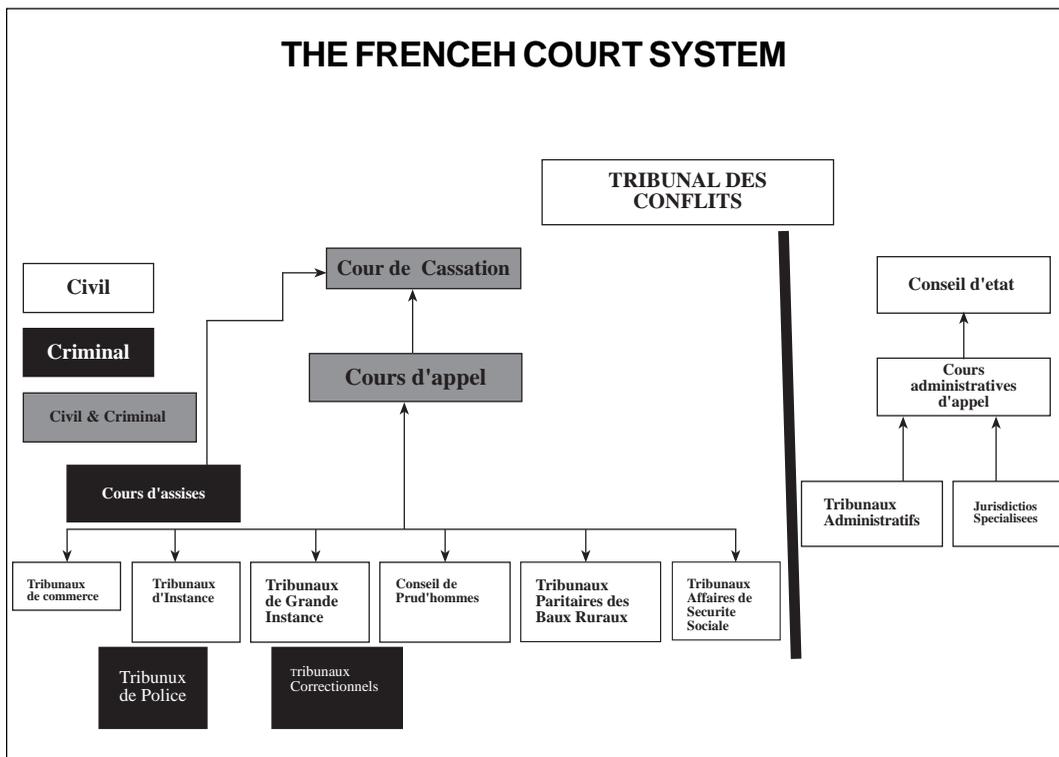
^{२१९} European Judgments Convention Act 16(5);Art 24

४.३.४ फ्रान्स^{२२०}

(क) परिचय

फ्रान्सको व्यवस्था अरू मुलुकको भन्दा यस अर्थमा भिन्न छ कि यहाँ दुइ प्रकारका अदालतहरू छन् । एक थरी अदालतले प्रशासनिक विवादहरू हेर्छन् भने अर्का थरीले व्यक्तिगत (Private) र फौजदारी विवादहरू । अदालतको दोहोरो सोपानलाई फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति कै उपजको रूपमा पनि लिन सकिन्छ जसमा सामान्य अदालतहरूलाई प्रशासनिक विवाद हेर्नबाट रोक लगाइयो र कोन्सिल डेटा (Conseil d'Etat) जो शुरूमा एउटा परामर्शदातृ निकाय थियो । कालक्रमसँगै यसले न्यायिक कार्यहरू शुरू गर्‍यो । अहिले उच्चतम् प्रशासनिक अदालतको रूपमा कार्य गर्दछ ।

दुइखाले अदालतहरूले विवादको निरोपण गर्ने भएकोले स्वभाविक रूपले फैसला कार्यान्वयनको परिपाटीहरू पनि फ्रान्समा भिन्न भिन्न छन् । तसर्थ सर्वप्रथम यहाँ सोपानगत शृङ्खलाहरू बारे नै स्पष्ट गरिनु जरूरी हुन आएको छ । फ्रान्सका अदालतहरू संरचना यस प्रकार रहेको छ :

२२० यो खण्डको विवरणको Monsieur Maxence Bloch, Hausmann et Associates "France" in Monsieur Maxence Bloch, "France" in *Supra* note 190 at pp 85-105 मा आधारित छ ।

(स्व) शुरू तहका सामान्य अदालतहरू

१ सामान्य क्षेत्राधिकार अदालतहरू (General Jurisdiction Courts)

यस अन्तर्गत ट्राइबुनो डे ग्रान्दे इन्स्टेन्स (Tribunaux de Grande Instance (TGI) and Tribunaux de Instance -TI) हरू देवानी अदालतहरू हुन् । कानूनले स्पष्टतः अन्यथा व्यवस्था गरेकोमा बाहेक यिनीहरूले सबै देवानी विवादहरू हेर्छन् । यी दुई अदालतहरू मध्य पनि कुनमा मुद्दा लाग्ने भन्ने कुरा मुद्दाको बिगोमा भरपर्छ । यसको अतिरिक्त केही विवादहरू कसले हेर्ने भन्ने पनि स्पष्ट पारिएको छ । जस्तो सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विवाद TGI ले र घर भाडा सम्बन्धी विवाद TI ले हेर्ने भनिएको छ ।

२ विशिष्टीकृत अदालतहरू (Specialized Courts)

ट्राइबुनो डे कमर्स (Tribunaux de Commerce) व्यापारिक समुदायद्वारा नियुक्त व्यापारीहरूले बनेको अदालत हो । उनीहरूले व्यापारिक कानून सम्बन्धी विवादहरूको निरूपण गर्छन् । त्यस्तै गरी कोन्सील डे प्रुडहोम्स (Conseils de Prud'hommes) ले मजदूर सम्बन्धी विवादहरू हेर्छ । यो मजदूर र रोजगारदाताहरू मिलेर बनेको हुन्छ जसमा बस्ने न्यायाधीशहरूलाई उनीहरूको आ-आफ्ना सहकर्मीहरूले छान्छन् । तर उनीहरू बीच मत विभाजन बराबर भएमा TI बाट न्यायाधीश बोलाइन्छ, जसले विवादमा निर्णायक मत दिन्छ । यसको अलावा Triunaux des Affaires de Securite Sociale/Tribunaux Paritaires des Baus Ruraux ले क्रमशः सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी र कृषिक्षेत्रको मोही पानी वा भाडा ज्याला agricultural tenancy सम्बन्धी विवादहरू हेर्छन् ।

३ कोर्स डे अपील (Cours d'appel)

यी अदालतहरूको संख्या ३१ वटा छ । निश्चित बिगो भन्दा माथिको मुद्दामा यी अदालतहरूमा सबै शुरू तहका अदालतको निर्णयहरू उपर पुनरावेदन लाग्छ । पुनरावेदन तथ्य र कानून दुवै प्रश्नमा सुनिन्छ । तसर्थ निश्चित बिगो भन्दा कम बिगोको मुद्दामा शुरू तहका अदालतहरूले नै प्रथम र अन्तिम तहको अदालतको रूपमा कार्य गर्छन् । ती अदालतका निर्णय उपर केवल कानूनी प्रश्नमा कोर डे सेसो (Cour de Cassation) मा पुनरावेदन लाग्छ ।

४ कोर डे सेसो (Cour de Cassation)

यो व्यक्तिगत विवादहरूमा कानूनी प्रश्नमा अन्तिम पुनरावेदन अदालत हो । यसलाई तल्लो तहका अदालतहरूको फैसला बदर गर्ने अधिकार छ । त्यस्तो अवस्थामा यसले जुन तहको अदालतको फैसला बदर गरेको हो त्यही तहको अर्को अदालतमा पुनः मुद्दा हेर्ने पठाउँछ । त्यसरी पठाइएको अदालतले कोर डे सेसोको निर्देशनको सीमाभित्र रही कानूनको व्याख्या र निर्णय गर्छ ।

५ फौजदारी अदालतहरू

फौजदारी अदालतहरूको क्षेत्राधिकार पनि कसूरको गम्भीरता बमोजिम अभिनिश्चित गरिन्छ । स-साना कसूरहरू (Contraventions) र केही गम्भीर कसूरहरू (Delits) क्रमशः Tribunaux de Police र Tribunaux Correctionnels ले हेर्छन । यिनीहरू TI र TG कै प्रतिरूप वा अङ्ग हुन् । यी दुवै अदालतहरूको निर्णय उपर कोर डे अपील र कोर डे से सेसो को फौजदारी चेम्बरमा पुनरावेदन लाग्छ । अत्यन्त गम्भीर वा संगीन अपराधहरूको शुरू कारवाई कोर डे असेस (Cours d' assises) ले गर्छ यसमा तीनवटा न्यायाधीशहरू (Professional Judges) र नौ वटा जुरी आवद्ध हुन्छन् । यसको पुनरावेदन कानूनी प्रश्नमा कोर डे सेसोमा लाग्छ । फ्रान्सेली न्याय पद्धतिको विशिष्ट पक्षका यो पनि छ कि फौजदारी अदालतहरूले सोही मुद्दामा पीडित

पक्षको अनुरोधमा देवानी फैसला गर्न सक्छन् । यस्तो फैसलाले पीडितको क्षतिपूर्ति तथा अन्य प्रकारले हानिपूरण गर्न सक्छ ।

(ग) प्रशासकीय अदालत

१ शुरू तहका अदालतहरू (First Instance Courts)

शुरू तहका मुख्य प्रशासनिक अदालतहरू (Tribunaux Administratifs) २८ वटा छन् जसले प्रशासकीय कानून अन्तर्गतका विवादहरू हेर्छन् । तर केही विशिष्ट खालका विवादहरू अलग्गै निकायहरूमा जान्छन् जस्तो केही चुनाव सम्बन्धी विवाद कोन्सी डे इटाट (Conseil d'etat) ले हेर्छ भने अन्य प्रशासनिक विवादहरू अडिटरका अदालत (Court des compts) ले पनि हेर्छ ।

२ क्रूर आदमिनिस्रातिफ डे अपील (Cours Administratives d' Appel)

१९८७ पछि ट्राइबुनो आदमिनिस्रातिफको निर्णय उपर तथ्य र कानून दुवैमा पुनरावेदन सुन्न पाँचवटा कोर आदमिनिस्रातिफ डे अपील स्थापना गरिएका छन् । तर यिनीहरूको क्षेत्राधिकार निश्चित क्षेत्रमा मात्र सीमित गरिएको छ अरूमा सोभै कोन्सि डे इटाट (Conseil d'etat) मा लाग्छ यस्तो कोन्सील डेटा (Conseil d'etat) ले तथ्य र कानून दुवै विषयमा अपील हेर्छ र कतिपय विषयमा पहिलो र अन्तिम तहको अदालतको पनि कार्य गर्छ ।

(घ) क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विवाद

प्रशासकीय र सामान्य अदालत गरी दुई प्रकारका अदालतहरू भएको कारणले स्वभावतः कुन मुद्दा कहाँ लाग्छ भन्ने बारे फ्रान्समा विवाद पर्छ । सामान्यतः प्रशासन प्रतिपक्ष भएका मुद्दाहरू प्रशासकीय अदालतमा लाग्छन् । क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विवादको निरूपण ट्रिबुनल डेस कन्फ्लिक्ट्स (Tribunal des conflicts) ले गर्छ, जसमा कोर डे सेसोवाट चार र कोन्सी डे इटाटवाट चारजना सदस्य हुन्छ र न्यायमन्त्रीले त्यसको अध्यक्षता गर्छन् । यसले क्षेत्राधिकारको विवाद परेको विषयमा सो विवादमा सक्षम निकाय तोक्छ ।

(ङ) देवानी फैसला कार्यान्वयन ।

“देवानी” शब्दावली भित्र सामान्य अदालतहरूले दिएका निर्णयहरू र फौजदारी अदालतले दिएका देवानी क्षतिपूर्ति सम्बन्धी फैसलाहरू पर्छन् ।

सामान्यतः फ्रान्समा फैसलाहरू निर्णयको तत्कालै कार्यान्वयन योग्य हुँदैनन् । तिनीहरूले केही पूर्वावस्थाहरू पूरा गर्नुपर्छ, जस्तो फैसलाको सूचना हार्ने पक्षलाई दिइएको हुनुपर्छ र फैसला उपर अपील लाग्ने स्थिति हुनुहुँदैन । त्यसबाहेक केही कार्यविधिगत शर्तहरू छन् । ती पनि पूरा गरिएको हुनुपर्छ । फैसला पश्चात् हार्ने पक्षले आफैले पनि फैसला मान्न सक्छ र नमानेमा मात्र औपचारिक प्रक्रियाद्वारा कार्यान्वयन गरिन्छ । कार्यान्वयन गर्ने माध्यममा सम्पत्ति कब्जा, आय रोक्का आदि पर्छन् । कार्यान्वयन हुसेर डे जस्टिस् (Huissier de Justice) ले गर्छ जसलाई कहिलेकाहीं अन्य अधिकारीहरूले पनि सघाउँछन् ।

(च) फ्रान्समा फैसला कार्यान्वयनका पूर्वशर्त

फैसला पश्चात् Formula Executoire जारी गरिएको हुनुपर्छ । यो कार्यान्वयनको प्रमाणपत्र हो, जसले मुद्दा जित्ने पक्षलाई कार्यान्वयनको अधिकार दिन्छ, र फैसला कार्यान्वयनको विधि समेत तोक्छ । फैसला कार्यान्वयनमा तिनवटा अधिकारीहरू सहभागी हुन्छन् :

- * हुसेर डे जस्टिस (Huissier de justice): यी सरकारी अधिकारीहरू फैसलाको कार्यान्वयनको सूचना जारी गर्न र अन्य औपचारिक कार्यमा संलग्न हुन्छन्। उनीहरू Tribunal d' Instance को क्षेत्राधिकारभित्र सीमित रही कार्य गर्छन्। उनीहरूले मुद्दाको सुनुवाई हुँदा इजलासमा सु-व्यवस्था कायम राख्ने समेत कार्य गर्छन्।
- * Procureurs Generaux र procureurs de la Republique दुवै Ministere Public सँग सम्बन्धित छन्। पहिलोले कोर डे अपीलमा र दोस्रोले ट्राइबुनेक्स डे ग्रान्द इन्सटान्स (TGI) मा सरकारको प्रतिनिधित्व गर्छ। Ministere Public मा सार्वजनिक हितलाई प्रतिनिधित्व र नेतृत्व गर्ने न्यायाधीश नै रहन्छन्। यिनले फौजदारी मामलामा सधैं र देवानी मुद्दा, दामासाही र वाणिज्य सम्बन्धी मुद्दामा कहिलेकाहीं कार्यान्वयनलाई मद्दत गर्छन्।
- * फोर्स पब्लिक (Force Publique) ले विभिन्न खाले शक्ति जस्तो सेना वा पुलिसको सहयोग प्रदान गरी फैसला कार्यान्वयनमा सहयोग गर्छ।
- * जित्ने पक्षले हुसेर डे जस्टिसलाई आवश्यक सबै उपायहरू अबलम्बन गरी फैसला कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गर्छ। आवश्यक परेमा उसले मिनिष्टर पब्लिक वा फोर्स पब्लिकसँग पनि मद्दत माग्छ। फैसला कार्यान्वयन त्यस हिसाबले सरकारको दायित्वभित्र पर्छ।

(छ) फैसलाको जानकारी (Service of the Judicial)

यो प्रतिपक्षलाई प्रदान गर्नुको उद्देश्य यो पनि हो कि यदि सो मुद्दामा पुनरावेदन लाग्ने भए जानकारी तामेल गरेको मितिबाट सो शुरू हुन्छ। यदि कुनै मुद्दामा वकीलद्वारा प्रतिनिधित्व गराइनु बाध्यात्मक रहेछ भने फैसला सूचना पहिला वकीललाई र त्यसपछि मात्र हार्ने पक्षलाई पठाउनुपर्छ।

(ज) सूचनाको रूप (Forms of Notification)

हार्ने पक्षलाई सूचना मूलतः दुई किसिमले प्रदान गरिनेछ। हुसेर डे जस्टिसलाई सूचना (Signification) साथ पठाएर र सामान्यतः हुलाकद्वारा रजिष्टरी पत्र पठाएर। पहिलो उपाय खर्चिलो हुँदा दोस्रो उपाय बढी रूचाइन्छ। हार्ने पक्षको वकीललाई दिने सूचना जित्ने पक्षको वकीलले तयार गर्छन् र हुसेर औडियन्सर (Huissier audiencier) द्वारा तामेल गरिन्छ। यसलाई Notification par acte du Palais भनिन्छ।

सूचनामा केवल फैसलाको कुरा मात्र पुनर्लेखन गरिदैन बरू यसमा दुवै पक्षहरूको नाम र स्पष्ट ठेगाना, पुनरावेदन गर्ने म्यादको कुरा र भिभ्याउने वा मुद्दा लम्ब्याउने उद्देश्यले पुनरावेदन गरेमा उसले जरिवाना वा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने कुरा समेत उल्लेख गर्नुपर्छ। कानूनले तोकेको कुराहरू उल्लेख नगरिएको म्याद बदरभागी हुन्छ। फैसलाको सूचना दिने म्याद सिद्धान्ततः ३० वर्ष हुन्छ तर हाल यसलाई घटाएर दुईवर्ष बनाइएको छ।

तर एकपक्षीय फैसलाको हकमा भने सूचना त्यस्तो फैसला भएको छ महिना भित्रै दिइसक्नुपर्छ। यसको उद्देश्य यदि प्रतिवादीले प्रतिउत्तरको म्याद गलत रूपले तामेल भएर वा अन्य कुनै वैध कारणले गर्दा प्रतिउत्तर वा प्रतिवाद गर्न सकेको रहेनछ भने पुनरावेदन गर्न सकोस् वा पुनरावेदन नगर्ने भएमा पनि अनुपयुक्त समयमा फैसला कार्यान्वयन नहोस् भन्ने हो।

फैसला कार्यान्वयन गर्न मुद्दा अन्तिम भएको हुनैपर्छ अर्थात् Res Judicata लाग्ने स्थितिको हुनुपर्छ। तर यो सिद्धान्त प्रशासकीय अदालतको निर्णयमा भने लागू हुँदैन जसको बारेमा पछि चर्चा गरिने छ। फ्रान्समा पुनरावेदनको (Appeal) साथसाथै विरोध (Opposition) को पनि व्यवस्था छ। “पुनरावेदन” माथिल्लो अदालत

र सामान्यतः Cours d'appel मा दुइ महिनाभित्र लाग्छ भने “विरोध” मुद्दा अन्तिम भएकोमा सोको सूचना प्राप्त गरेको मितिले एक महिनाभित्र अन्तिम निर्णय निर्णय गर्ने अदालतमा दायर गरिन्छ ।

(भ) अन्तरिम कार्यान्वयन

बहुसंख्यक मुद्दाहरूमा अदालतले पक्षको निवेदनमा वा अदालतको आफ्नै पहलमा (Suo Motu) (यद्यपि अदालत आफैले कम मात्रै गर्छ) फैसला पश्चात् अस्थायी कार्यान्वयनको Provisional enforcement आदेश दिन्छ । यस्तो अस्थायी आदेशद्वारा फैसला पूरै वा आंशिक रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्छ । हार्ने पक्षले त्यस्तो प्रयास उपर तुरुन्तै (अ.व. १७ नं प्रकृतिको) पुनरावेदन गरेर रोक्न सक्छ, कोर डे अपील (Cour d'appel) ले पनि यस्तो पुनरावेदनमा तुरुन्तै सुनुवाई गरी निर्णय गर्नुपर्छ । अदालतले पनि अस्थायी कार्यान्वयनको आदेश दिनुपूर्व जित्ने पक्षबाट वण्ड वा जमानत माग्न सक्छ । तत्पश्चात् यदि फैसला उल्टी भएमा हार्ने पक्षलाई कार्यान्वयन गराई माग्ने पक्षले उसलाई हुन गएको क्षति भराउनुपर्छ ।

(ज) विदेशी फैसलाको कार्यान्वयन

विदेशी फैसला फ्रान्समा सोभै कार्यान्वयन हुँदैन । विदेशी फैसला कार्यान्वयन गराउन चाहने पक्षले सो फैसला फ्रान्समा कार्यान्वयन योग्य छ भनी घोषणा गराउन फ्रान्सेली अदालतमा निवेदन दिनुपर्छ । तसर्थ व्यवहारतः : त्यस्तो विदेशी फैसलाले फ्रान्सको कानूनले तोकेका शर्तहरू पूरा गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुरा फ्रान्सेली न्यायाधीशले यकिन गर्नुपर्छ । सो शर्तहरू पूरा गरेको स्थितिमा उसले Formulae Executioire जारी गर्छ । तर अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू (फ्रान्सको सम्बन्धमा Bruesels Convention) ले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा विशेष नियमहरू स्थापित गरेकोमा भने सोही बमोजिम गर्नुपर्छ ।

१ अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको अभावमा विद्यमान पूर्वशर्तहरू :

फ्रान्समा विभिन्न मुद्दामा कायम गरिएको सिद्धान्तहरू अनुसार विदेशी फैसला कार्यान्वयन हुने आदेश Formule Executioire जारी गर्नको लागि देहायका कुराहरू मध्यनजर राख्नु आवश्यक छ ।

- * विदेशी अदालतलाई फैसला गर्ने अधिकार क्षेत्र प्राप्त हुनुपर्छ अर्थात् जालसाजपूर्ण तरिकाबाट कुनै अदालतको क्षेत्राधिकार कायम गरी (Fraudulent Forum Shopping) गरी फैसला गराइएको होइन भन्ने सुनिश्चित गरिनुपर्छ ।
- * फ्रेन्च सिभिल कोडको धारा १४ को व्यवस्थाले फ्रान्सेली अदालतहरूलाई पूर्णतः क्षेत्राधिकार (Exclusive Jurisdiction) प्रदान गर्छ । यो व्यवस्था अनुसार फ्रान्सेली नागरिकले विदेशमा फ्रान्सेली वा विदेशी नागरिकसँग जिम्मेवारी पूरा गर्ने भनी बोकेको दायित्व पूरा गराउन फ्रान्समा मुद्दा दायर गर्न सक्छ । तर फ्रान्स बाहिर रहेको अचल सम्पत्तिको सम्बन्धमा वा फ्रान्स बाहिर फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको सन्दर्भमा भने फ्रान्समा मुद्दा हाल्न सक्दैन ।
- * फ्रान्सेली अदालतहरूले सोही कोडको धारा १५ को व्याख्या गर्दै विदेशमा शुरू गरिएको कानूनी कारवाईमा पनि फ्रान्सेली नागरिकहरू प्रतिवादी रहेको स्थितिमा आफूहरूलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त हुन्छ भनेका छन् ।
- * यस्तो उग्र राष्ट्रवादी व्यवस्थाको प्रभावलाई कम गर्ने सन्दर्भमा फ्रान्सेली प्रतिवादीले धारा १५ को प्रयोग गर्दैन भनी प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा भन्न सक्छ अर्थात् Waiver दिन सक्छ भनेका छन् । फ्रान्सेली प्रतिवादी विदेशी शुरू अदालतमा उपस्थित भई पैरवी गरेमा र मुद्दाको निर्णय पश्चात् पुनरावेदन समेत गरेमा धारा १५ को अधिकारलाई छाडेको मान्न सकिन्छ । तर अन्तरिम कारवाईको लागि उपस्थित भएको वा उपस्थित नै नभएकोलाई भने अधिकारको दावी छाडेको भनी व्याख्या गर्न मिल्दैन ।

- * धारा १४ र १५ ले गरेको व्यवस्थाले विदेशी फैसला कार्यान्वयनमा समस्या परेको सन्दर्भमा ब्रसेल्स र लुगानो महासन्धि (Brussels and Lugano Convention) मा यी व्यवस्थाहरू आकर्षित नहुने व्यवस्था राखिएको छ।^{२२१}
- * फ्रान्सेली सरकार र यसका सार्वजनिक निकायहरू विदेशी अदालतमा दायर गरिने मुद्दा एवं कानूनी कार्यवाहीबाट उन्मुक्त छन् भन्ने कुरालाई यो व्यवस्थाले सुनिश्चित गर्छ।
- * फैसला विदेशी राज्यको आधिकारिक निकायले दिएको हुनुपर्छ र सोही राज्यमा कार्यान्वयन हुन सक्ने हुनुपर्छ।
- * विदेशी फैसला स्वच्छ सुनुवाईका सिद्धान्तहरूलाई सम्मान गरी दिइएको हुनुपर्छ।
- * विदेशी अदालतमा प्रयोग गरिएको कानून फ्रान्सको कानून छान्ने नियमहरू (France Choice of Law rules) अनुकूल हुनुपर्छ।
- * विदेशी फैसला कुनै किसिमको जालसाज पूर्ण किसिमले दिइएको हुनुहुँदैन।

२ कार्यविधि

विदेशी फैसलाको कार्यान्वयन उपयुक्त अदालतको न्यायाधीशको आदेश (assignation) बाट हुन्छ। यस्तो न्यायाधीश सामान्यतः प्रतिवादी रहेको वा कार्यान्वयन गर्ने सम्पत्ति रहेको क्षेत्रको (Judge do l' exequator) हुन्छ। यस्तो न्यायाधीश TGI (Tribunaux Grande Instance) यही कामको लागि नियुक्त गरेको व्यक्ति हुन्छ। आदेश लिने र फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा फ्रान्सेली कार्यविधि कानून नै लागू हुन्छ। साथै विदेशी फैसलाले माथि उल्लेखित शर्तहरू पूरा गर्छ भनी प्रमाणित गर्ने भार निवेदकसँग रहन्छ। पक्षहरूले यसमा विवाद नउठाए पनि न्यायाधीशले आफ्नै प्रयासमा ती शर्तहरू पूरा भएका छन् वा छैनन् भनी हेर्ने जिम्मेदारी रहन्छ। न्यायाधीश यस बारेमा यकिन नभएमा निवेदन अस्वीकार गर्नुपर्छ। तसर्थ सम्पूर्ण कागजातहरू पेश गरी न्यायाधीशलाई मनाउनु निवेदकको कर्तव्य रहन्छ।

(ट) फैसला कार्यान्वयनका तरिकाहरू

कार्यान्वयन गरिनुपर्ने वस्तु र लिइनुपर्ने कदमको आधारमा कार्यान्वयनको कार्यविधि फरक फरक हुन्छ। परम्परागत रूपमा चल र अचल सम्पत्तिबाट कार्यान्वयनका तरिकाहरू फरक फरक छन्।^{२२२}

सामान्य रूपमा भन्दा खेरि अन्तिम कार्यान्वयनलाई सुरक्षित राख्न र हार्ने पक्षले सम्पत्ति हिनामिना नगरोस् भन्नको लागि जित्ने पक्षले केही अस्थायी उपायहरू अपनाउन सक्छ। त्यस्तै गरी हार्ने पक्षका सामान वा माल वस्तुहरू सोभै कब्जा गरी लिलाम गर्न (Saisies) वा उसलाई कब्जा गरेको सम्पत्तिबाट उठाउन पनि सक्छ। तर सार्वजनिक निकायको विरुद्धमा यो अधिकारको प्रयोग हुन सक्दैन। त्यस्तै सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी संस्थाहरूको विरुद्ध पनि यो प्रयोग हुन सक्दैन। साथै जित्ने पक्षले हार्ने पक्षले फैसलाको कार्यान्वयन नगरेसम्म अदालतमार्फत क्रमैसँग सजाय बढाउँदै लग्ने कोशिस (यसलाई Astreinte भनिन्छ) पनि गर्न सक्छ। यस्तो जरिवाना तिर्ने आदेश व्यक्तिहरूको मात्र नभई सार्वजनिक निकायहरूको विरुद्ध पनि जारी गर्न सकिन्छ।

^{२२१} See Art 3 of the two Conventions.

^{२२२} चल सम्पत्तिबाट कार्यान्वयन गर्ने विषयको कानूनलाई १९९१ मा विस्तृत रूपमा पुनरावलोकन गरिएको छ जबकि अचल सम्पत्तिबाट कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था पुरानै छ। तर अचलबाट कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाको पुनरावलोकन गरेपछि अन्ततः यो विषयलाई अलग्गै कोड (Code de L'execution) मा समाहित गर्ने लक्ष्य छ।

१ कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीश (Judge de L'execution)

चल सम्पत्तिको हकमा १९९१ को कानून अनुसार फैसला गर्ने न्यायाधीशलाई नै फैसलाको कार्यान्वयन हेर्ने अधिकार हुँदैन। यो अधिकार फैसला कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीश (Judge de L'execution) मा रहन्छ, जो सिद्धान्ततः TGI को अध्यक्ष हुन्छ।

२ अस्थायी र सुरक्षात्मक उपायहरू :

यी उपायहरूको उद्देश्य ऋणीका सम्पत्तिहरू अस्थायी रूपमा रोक्का राख्ने वा ऋणी टाट् उल्टने सम्भावनाको विरुद्ध रोकथामजन्य उपाय लिनु पनि हो। सुरक्षात्मक उपायहरू फैसला अन्तिम (Res Judicata) नहुँदै वा विशेष परिस्थितिमा कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीशको अनुमतिले फैसला पूर्व नै पनि अपनाउन सकिन्छ। यी उपायहरूको अबलम्बन गरी जित्ने पक्षले फैसला कार्यान्वयनलाई सुरक्षित बनाउन सक्छ। सुरक्षात्मक उपायहरू चल अचल वा व्यापारिक सम्पत्तिको विरुद्ध अपनाउन सकिन्छ। जित्ने पक्षले के मात्र देखाउन जरूरी छ भने विपक्षीले ऋण नतिर्ने सम्भावना छ।

चल सम्पत्तिको हकमा बिगो भराउन पुग्नेसम्म रोक्का राखिन्छ। व्यापारिक सम्पत्तिको हकमा अस्थायी चार्ज (Charge) रजिष्टर गरिन्छ। चार्ज राखिएको सम्पत्ति ऋणीले हस्तान्तरण गर्न सक्छ तर सो सम्पत्ति प्राप्त गर्नेको हकमा चार्जको शर्त बन्देजले सीमाबद्ध गरिएको हुन्छ। उसले आफूलाई सो बारे जानकारी नभएको दावी गर्न सक्दैन। अस्थायी चार्जलाई कालक्रममा स्थायी चार्ज बनाउन सकिन्छ। यस्तो सम्पत्ति विक्री गर्दा मुद्दा जित्ने पक्षले सो सम्पत्तिबाट भरि भराउ गर्ने कुरामा प्राथमिकता पाउँछ।

(अ) घरबाट उठाउने (Eviction)

हार्ने पक्षले जित्ने पक्षको घर वा अन्य भवन उपभोग गरिरहेकोमा सोबाट उठाउनको लागि यो कार्यविधिको अनुशरण गरिन्छ। यसको शुरू त्यस्तो भवन खाली गर्न आदेश (Commandment) दिएर गरिन्छ र आदेश नमानेमा सार्वजनिक अधिकारी (प्रहरी) को सहयोग लिएर खाली गराइन्छ। तर आवासको लागि हार्ने पक्षले प्रयोग गरिरहेको घरको हकमा भने १९९१ को ऐनले हार्ने पक्षलाई आदेश मान्न दुई महिनाको समय दिन्छ र सो समयले पनि नपुग्ने भई त्यस्तो पक्षलाई गम्भीर कठिनाई हुने भएमा न्यायाधीश (Judge de L'execution) ले उपयुक्त देखेकोमा थप समय प्रदान गर्न सक्छ।

(आ) जरिवाना (Astreinter)

फैसलाले यस्तो कार्य गर्नु वा यस्तो कार्य नगर्नु भनेकोमा हार्ने पक्षलाई फैसला मान्नको लागि दबाव दिने सन्दर्भमा उपयुक्त मानिएको छ। यस्तोमा फैसलाले भनेको कुरा नमानेमा निश्चित आधारमा (जस्तो प्रतिदिनको हिसाबले) जरिवाना तिर्न लगाइन्छ। जरिवाना अन्तरिम वा अन्तिम हुन सक्छ। अन्तरिम जरिवाना न्यायाधीशको स्वविवेकमा भरपर्छ भने अन्तिम जरिवाना भने हिसाब गरेर (Mathematical Calculation) गरेर निकालिन्छ। सबै अदालतहरू जसले फैसला गर्छन्, सो फैसला कार्यान्वयन गराउन Astreinter जारी गर्ने क्षेत्राधिकार राख्छन्। तर यी अदालतहरूले यो क्षेत्राधिकार प्रयोग नगरेको स्थितिमा त्यो अधिकार फैसला कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीशले राख्दछ।

(इ) थप म्याद र दामासाहीको कारवाइ

भरणपोषण सम्बन्धी मुद्दामा बाहेक अन्य मुद्दामा न्यायाधीशहरूले दुवै पक्षको हितलाई मध्यनजर गर्दै अधिकतम दुईवर्षमा नबढ्ने गरी केही थप अवधिको लागि फैसला कार्यान्वयन स्थगित गर्न सक्छ।

(ई) सेयर र कम्पनीको सेक्युरिटी

यो पनि Garnishment वा Saisie-attribution जस्तै हो । यसमा हार्ने पक्षले तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम भराउन निजको सेयर वा सेक्युरिटी राख्ने तेस्रो पक्षलाई रोक्काको सूचना (Saisie) पठाइन्छ र त्यसपछि मात्र त्यसको स्वामीलाई । यस्तो सूचना पश्चात् शेयरको Dividend वा सेक्युरिटीको व्याज रोक्का राखिन्छ । तर यस्तो रोक्काबाट ऋणीको गैर आर्थिक अधिकारहरू जस्तो मिटिडमा भाग लिने, भोट गर्ने आदि अधिकार भने रोक्का हुँदैनन् । यस्तो सेक्युरिटी वा सेयरको विक्रीको प्रबन्ध एक महिनाभित्र मिलाई जबरजस्ती विक्री (Forced Sale) को स्थितिबाट जोगिन सक्छ । त्यस्तो प्रबन्धको लागि सेयर बजारमा सूचीकृत कम्पनीको हकमा जित्ने पक्षको पूर्व सहमतिले सेयर बजारमा बेचिन्छ ।

(उ) चल सम्पत्तिको कब्जा (Apprehension des Meubles)

यो कारवाईको अवलम्बन हार्ने पक्षको साथमा रहेको माल वा वस्तु जित्ने पक्षको हो भन्ने मान्यताका साथ गरिन्छ । तसर्थ यस अन्तर्गत हार्ने पक्षले जित्ने पक्षलाई सोभै माल वा वस्तु फिर्ता गर्न सक्छ । सो नगरेकोमा हुसेरले सोभै त्यस्तो चल सम्पत्ति कब्जामा लिन सक्छ । यदि माल वा वस्तु तेस्रो व्यक्तिको घरमा राखिएको भए त्यस्तो ठाउमा प्रवेश गर्न हुसेरले न्यायाधीश (Judge de L'execution) को स्पष्ट अनुमति लिनुपर्छ ।

(ऊ) अचल सम्पत्ति कब्जा (Saisie- Immobiliere)

अचल सम्पत्ति कब्जा सम्बन्धी कुरा विशेष र जटिल छ । यसै भएर यो कारवाई TGI को सुपरिवेक्षणमा सञ्चालन गरिन्छ । यो कारवाईमा हुसेरले जारी गरेको Commandment लाई लेण्ड चार्ज रजिष्टर (Conservation des Hypotheses) मा दर्ता गरिन्छ । त्यसपछि कब्जा गरिएको अचल सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्न सकिदैन । लिलामीको सूचना पत्रिकामा समेत प्रकाशित गरेपछि लिलाम कार्य गरिन्छ । लिलाम सकार गर्न चाहने पक्षले वकील मार्फत दावी गर्न सक्छ र वकीलले आफ्नो पक्ष आर्थिक रूपले सक्षम (Solvent) रहेको प्रमाणित गर्छ । ऋणी वा तेस्रो व्यक्तिको घरमा प्रवेश गर्नमा हुसेरलाई बाधा पुऱ्याइएमा निजले सार्वजनिक अधिकारीहरूसँग सहयोग माग्न सक्छ । यसरी हुसेरले ऋणीको सम्पत्ति पत्ता लगाएपछि ऋणी वा तेस्रो पक्षलाई सो सम्पत्ति अन्य कुनै प्रयोजनमा नलगाउनु भनी कर्तव्य तोक्न सक्छ । त्यस्तो कर्तव्य तोकिएको व्यक्तिलाई (Gardien) भनिन्छ । यो प्रक्रिया सकिएपछि सो सम्पत्ति लिलाम गरिन्छ तर ऋणीले लिलाम नहोस भन्नको लागि आफैले सो सम्पत्ति विक्रीको प्रबन्ध मिलाई ऋण तिर्न सक्छ । तर ऋणीको यस्तो प्रस्तावमा जित्ने पक्षले सहमति दिनुपर्छ ।

(ठ) तेस्रो पक्षसँग रहेको रकम

सेइसे एट्रिब्युशन (Saisie-attribution) : यो बेलायत वा भारतको Garnishment जस्तै व्यवस्था हो । यस अन्तर्गत तेस्रो व्यक्तिको ऋणीलाई तिर्नुपर्ने रकम जस्तो घर घाडा वा वैङ्गमा रहेको रकम आदि सोभै बुझाउने आदेश दिइन्छ । यो प्रक्रिया अन्तर्गत हुसेरले तेस्रो व्यक्तिलाई सूचना (Signification) पठाउँछ र त्यसको जानकारी ऋणीलाई दिन्छ । आदेश पाएपछि तेस्रो व्यक्तिले रकम सम्बन्धी सबै सूचनाहरू उपलब्ध गराउछ । ऋणीले सूचना पाएको आठ दिनभित्र नतिरेमा रकम रोक्का राखी ऋणीलाई उजुरीको लागि एक महिना समय दिइन्छ र त्यसपछि हुसेरले विगो बराबरको रकम सोभै तिर्ने आदेश दिन्छ जसलाई Saisie-attribution भनिन्छ ।

Saisie des remuneration du travail : यो ऋणीको आय रोक्का गर्न प्रयोग गरिन्छ । यस्तो आय रोक्का गर्ने कारवाई फैसला कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीश (Judge de l'exécution) को क्षेत्राधिकार अन्तर्गत नभई Tribunaux d' Instance को क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्छ । यस अन्तर्गत ऋणीको आयलाई तीन भागमा विभाजन गरिन्छ ।

पहिलो भागमा साहुको बिगोवापत कब्जा गर्न सकिने रकम; दोस्रो भागमा भरणपोषणको लागि मात्र कब्जा गर्न सकिने रकम र तेस्रो भागमा कब्जा गर्न नसकिने ऋणीको जीवन निर्वाहको लागि चाहिने न्यूनतम रकम पर्छ ।

(ड) अन्तिम उपायहरू

१ सम्पत्तिको खोजी

सन् १९९१ को ऐनले ऋणीको सम्पत्ति पत्ता लगाउने बारेमा महत्वपूर्ण सुधार गरेको छ । जसअनुसार यदि हुसेर डे जस्टीस (Huissier de justice) ले ऋणीको सम्पत्ति पत्ता लगाउन असफल भएमा यसबारे अनुसन्धान गर्न प्रोक्युरर (Procureur de la Republique) लाई अनुरोध गर्न सक्छ । त्यसपछि प्रोक्युररले सबै सार्वजनिक निकायहरू एवं प्रशासकीय अधिकारीको नियन्त्रणमा रहेका संस्था (जस्तो बाङ्क डे फ्रान्स (Banque de France) जोसँग सबै वैङ्क खाताको केन्द्रीकृत डाटा रहन्छ) लाई कानून बमोजिमको सीमित सूचना उपलब्ध गराउन अनुरोध गर्छ । सूचना उपलब्ध गराउनु त्यस्ता संस्थाको दायित्व हुन्छ र यो खाता गोप्य राख्नुपर्ने वैङ्कको नियमको विपरीत हुदैन । प्रोक्युररले यस्तो सूचना वैङ्कहरूबाट सोभै माग्न पनि सक्छ ।

२ सेसिस (Saisies)

यो कार्यविधि कब्जा गर्नुपर्ने सम्पत्ति चल वा अचल के हो भन्ने कुरा अनुसार फरक हुन्छ । चल सम्पत्तिको हकमा सेसिसको कारवाही हुसेरले गर्छ । उसले जीवन निर्वाहको लागि आवश्यक पर्ने वा व्यवसायिक गतिविधि जारी राख्न चाहिने स-साना चिज वस्तुहरू बाहेक फैसला कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने चल वा अचल सेसिस अन्तर्गत कार्यान्वयन हुन्छ । यस्तो माल कब्जा गर्ने सिलसिलामा अन्य कोही व्यक्तिलाई क्षति पुग्न गएमा हुसेर जिम्मेवार हुन्छ ।

३ सेसिस-भेन्टे (Saisie-Vente)

यो भौतिक रूपमा कब्जा गर्न सकिने कुनै पनि सामान कब्जामा लिन प्रयोग गरिन्छ । यो प्रक्रिया अन्तर्गत कब्जा गरिएका सामानहरू अन्ततः लिलाम विक्री गरिन्छन् । यो प्रक्रिया अबलम्बन गर्नु अघि हुसेरले आठ दिनभित्र ऋण नतिरेमा सम्पत्ति कब्जा गरिने छ भन्ने कुराको जानकारी हार्ने पक्षलाई प्रदान गर्छ । हुसेरले तेस्रो व्यक्तिसँग रहेको ऋणीको सम्पत्ति कब्जा गर्ने समेत अधिकार राख्छ तर सो गर्न तेस्रो व्यक्तिको घर जग्गामा प्रवेश गर्नु अघि कार्यान्वयन गर्ने न्यायाधीशको अनुमति चाहिन्छ ।

यो अवधिमा न्यायाधीशले फैसला कार्यान्वयनको अवधि पुनः व्यवस्थित गर्न आदेश दिन सक्छ जस अन्तर्गत हार्ने पक्षले किस्ताबन्दीमा रकम तिर्न सक्छ तर यो अवधिमा ऋणीले रकम हिनामिना नपारोस भनी सुरक्षात्मक कदम वा उपायहरू चाल्न सक्छ । फैसला कार्यान्वयन दामासाहीको कारवाइ उठाइ सकिएको अवस्थामा पनि स्थगित हुन्छ ।

(ढ) सार्वजनिक अधिकारीहरूको दायित्व

फैसला कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नु सार्वजनिक अधिकारीहरूको कर्तव्य हो । फैसला पश्चात् कार्यान्वयनको आदेश (Formula Executoire) जारी गर्नुको उद्देश्य पनि यही सहयोगलाई सुनिश्चित गर्नु हो । तर कहिलेकाहीं फैसला कार्यान्वयन गर्दा सार्वजनिक शान्ति (Ordre Public) खलबलिन सक्छ । यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक अधिकारीहरूले फैसला कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न इन्कार गर्न सक्छन् । तर अनुचित आधारमा सहयोगको अनुरोधलाई अस्वीकार गरिएकोमा भने जित्ने पक्षले ती अधिकारीबाट क्षतिपूर्तिको दावी गर्न सक्छ ।

(ण) प्रशासकीय अदालतका निर्णयहरूको कार्यान्वयन

प्रशासकीय अदालतहरूबाट दिइएका फैसलाको कार्यान्वयनको लागि पनि कार्यान्वयन आदेश (Formule executiore) जारी गर्नुपर्छ तर यो सामान्य व्यक्तिको र सार्वजनिक निकाय विपक्षी भएकोमा अलग अलग तरिकाले कार्यान्वयन हुन्छ । सार्वजनिक अधिकारीहरूको हकमा सार्वजनिक कानून (Public Law) को माध्यमले कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।

१ निर्णयको सूचना

प्रशासकीय अदालतको सूचनाको तामेल अदालतका कर्मचारीले गर्छन यसलाई Notification भनिन्छ तर जित्ने पक्षले हुसेर मार्फत नै म्याद तामेल होस भनी माग्न पनि सक्छ । म्याद हार्ने पक्ष जहाँ बस्छ त्यहाँ तामेल गरिनुपर्छ ।

२ प्राडन्याय (Res Judicate)

देवानी फैसलाहरू जस्तै प्रशासकीय अदालतका फैसला अन्तिम हुन जरूरी छैन । यसको मूल कारण हरेक तहका अदालतहरू आफूमा सक्षम हुन्छन् कोही तल्लो र उपल्लो हुँदैनन् भन्ने मान्यता हो । तर फैसला पश्चात् तुरुन्तै गरिने कार्यान्वयनबाट हुन सक्ने असुविधा वा क्षतिलाई मध्यनजर गर्दै प्रशासकीय अदालतले कार्यान्वयन स्थगित गर्न सक्छ । त्यस्तो स्थगन प्राप्त गर्ने कार्यविधि भने जटिल छ ।

३ कार्यान्वयनको माध्यम (Means of Enforcement)

कार्यान्वयनको आदेश (Formule Executoire) मा नै कार्यान्वयनको तरिका बारे स्पष्ट गरिएको हुन्छ । फैसला कार्यान्वयन व्यक्तिको विरुद्धमा हुँदछ वा सार्वजनिक निकायको भन्ने कुराले पनि कार्यान्वयनको तरिकाहरू फरक पर्छन ।

(क) व्यक्तिको विरुद्ध (Against private parties)

व्यक्तिको विरुद्धको निजी कानून (Private Law) मा भएका सबै माध्यमहरू प्रयोग गरी फैसला कार्यान्वयन गरिन्छ । यसको अर्थ विभिन्न खाले Saisies हरू उपलब्ध हुन्छन् ।

(ख) प्रशासनको विरुद्ध (Against Administration)

सार्वजनिक निकाय वा प्रशासनको विरुद्ध दिइएका फैसलाहरूले प्रमुख दुई बाधाहरूको सामना गर्नुपर्छ । पहिलो त सार्वजनिक निकायको सम्पत्ति रोक्का राख्न सक्दैनन्, दोस्रो प्रशासनिक न्यायाधीशले प्रशासनको विरुद्ध निषेधाज्ञा जारी गर्न सक्दैनन् किनभने यसो गर्नु प्रशासनिक कारवाइमा हस्तक्षेप गर्नु भनिन्छ । तसर्थ प्रशासन विरुद्धको निर्णयको कार्यान्वयन मूलतः प्रशासनकै स्वेच्छामा निर्भर गर्छ । पछिल्लो समयमा आएर फैसला कार्यान्वयन गराउने केही वाध्यकारी व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । जसअनुसार अब फैसला नमान्ने सार्वजनिक निकाय र सार्वजनिक कार्य गर्ने निजी निकायहरूको विरुद्ध जरिवाना (Astreinte) हुन सक्छ ।

(त) प्रेरणात्मक माध्यम (Incentive means)

मुद्दा जित्ने पक्षले तीन महिनाभित्र कोन्सि डे इटाट (Conseil d'etat) को प्रतिवेदन शाखा (Section du rapportete des etudes du Couseil d'etat) मा उजुरी गर्न सक्छ । सो शाखाले सम्बन्धित निकायलाई फैसला कार्यान्वयन गर्न मनाउने कोशिस गर्छ र नमानेमा केन्सि डे इटाटको न्यायिक शाखालाई त्यस्तो निकायको विरुद्ध जरिवाना गर्नको लागि अनुरोध गर्न सक्छ ।

दोस्रो उपाय अम्बुड्सम्यान (Mediateur de la Republique) मा उजुरी गर्छ। तर यो उपाय अपील नलाग्ने भइसकेका निर्णयहरूको हकमा मात्र लागू हुन्छ। अम्बुड्सम्यानले प्रशासनिक निकायलाई फैसला कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गर्छ र अन्ततः सो गर्न बाधा पार्न र आदेश नमान्नेको नाम प्रतिवेदनमा पार्न सक्छ।

(थ) बाध्यकारी माध्यम (Coercive Means)

जरिवाना (Astreinte) : स्वरूप र प्रभावमा प्रशासनिक जरिवाना पनि देवानी जरिवाना हो। यो सार्वजनिक निकाय वा सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी निकायहरूको विरुद्ध रकम तिर्नुपर्ने फैसला (Money Judgment) वा अन्य दिलाउने भराउने फैसला (Non-money Judgment) को सन्दर्भमा जारी हुन सक्छ। यसको लागि निवेदन सोभै कोन्स डे इटाट वा सम्बन्धित शाखा मार्फत दिन सकिन्छ।

यस्तो निवेदन फैसला भएको छ महिनाभित्र हार्ने पक्षले फैसलाबमोजिमको काम नगरेमा मात्र दिन सकिन्छ।

(द) रकम तिर्ने फैसला (Money Judgment)

यो फैसला अन्तिम भएको चार महिनाभित्र सार्वजनिक कोषबाट सोभै भुक्तानीको दावी गर्न सकिन्छ। यस्तो दावी गर्न फैसलाको प्रतिलिपि र कार्यान्वयन आदेश (Formule Executoire) पेश गर्नुपर्छ।

यसरी हेर्दा फ्रान्समा फैसला कार्यान्वयन ऐतिहासिक प्रक्रियाबाट निर्देशित र अदालतको संरचनाबाट प्रभावित देखिन्छ। सामान्य अदालतबाट भएका फैसलाको कार्यान्वयन र प्रशासकीय अदालतबाट भएका फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया भिन्न छन् भने फैसला कार्यान्वयन गर्न न्यायाधीश नै तोकिएको र त्यस्तो न्यायाधीश TGI को अध्यक्ष हुने कुरा सर्वथा नौलो छ।

४.४ निष्कर्ष

माथिल्ला प्रमुख दुई खण्ड मध्ये पहिलोमा दण्ड र यसको कार्यान्वयन बारे चर्चा गरियो भने दोस्रोमा देवानी फैसला कार्यान्वयन बारे भारत, बेलायत र वेल्स, जर्मनी र फ्रान्सको देवानी फैसला कार्यान्वयन व्यवस्थाहरू बारे चर्चा गरियो। यी चारवटा देशहरू दुई प्रमुख प्रणालीका प्रतिनिधि देश भएपनि यी देशहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरू नै सर्वव्यापी वा अत्युत्तम भन्ने केही छैन। यी भन्दा बाहेकका कैयौं देशहरूमा कैयौं आकर्षकका व्यवस्था छन्। उदाहरणार्थ फिलिपिन्सका दुईवटा व्यवस्थाहरू (क) वासी फैसला (Stale Judgment) पुन जाग्न सक्ने, (ख) फैसला अन्तिम नहुँदै पनि अदालतले कार्यान्वयनको आदेश दिन सक्ने, व्यवस्था उत्तिकै आकर्षक छन्। यहाँ स्थानाभावले अन्य कैयौं मुलुकका व्यवस्थाहरू बारे चर्चा गर्न सकिएको छैन। तर यहाँ जे जति विषयहरू उठेका छन् वा जुन-जुन पक्षलाई समेटिएको छ त्यसबाट हाम्रो देशको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनको पुनरावलोकन गर्दा अन्य मुलुकहरूको कानूनी व्यवस्थाको पनि बिहङ्गम दृष्टि राख्नु श्रेयस्कर छ भन्ने कुरालाई यसले स्थापित गरेको छ। यी मध्ये कुन कुराहरू हामी हाम्रो देशको व्यवस्थामा सुधार गर्ने क्रममा उल्लेख गर्न सक्छौं भन्ने बारे परिच्छेद सातमा उल्लेख गरिने छ।

परिच्छेद-पाँच

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना एवं तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण

५.१ विषय प्रवेश

फैसला कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर रहेको तथ्यलाई अदालतका प्रकाशनहरू र पूर्वअध्ययनहरूले समेत देखाएका छन् । फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने चिन्ता र चासो ती प्रकाशनहरूमा पनि व्यक्त हुने गरेको पाइन्छ, तर तदनुरूप व्यवहारमा उतार्न नसकिएको अवस्था अध्ययनहरूबाट देखिएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा दण्ड जरिवाना र कैदका साथै फैसला कार्यान्वयन (विगो भराउने, चलन चलाउने, वण्डा छुट्याउने, निकाश खुलाउने, घर भत्काउने, माना चामल भराउने) तर्फको लगत, फछ्यौट र बाँकीको तथ्यांकहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यस परिच्छेदमा तिनै तथ्यांकहरूका आधारमा फैसला कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । वार्षिक प्रतिवेदनमा समेटिएका ती तथ्यांकहरूमध्ये पछिल्लो ३ वर्षको तथ्यांकको तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने प्रयास यहाँ गरिएको छ । त्यसबाट फैसला कार्यान्वयनको समग्र अवस्था र प्रवृत्ति थाहा पाउन मद्दत पुग्ने विश्वास लिइएको छ । तथ्यांकहरूको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा आ.व. २०६०/०६१ देखि आ.व. २०६२/०६३ सम्मका ३ वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरूलाई आधार बनाइएको छ ।

५.२ दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौट

पचहत्तर वटै जिल्ला अदालतहरूको फैसला कार्यान्वयनको ३ वर्षे तथ्यांकलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्दा दण्ड जरिवाना तर्फको फछ्यौट प्रतिशत अधिकतम २०.८६ र न्यूनतम ६.१३ रहेको देखिन्छ भने कैद तर्फको फछ्यौट प्रतिशत अधिकतम १३.७० र न्यूनतम १२.८७ रहेको देखिन्छ । ३ वर्षको सरदर फछ्यौट जरिवाना तर्फ ११.८९ प्रतिशत र कैदतर्फ १२.६३ प्रतिशत रहेको अवस्था तथ्यांकबाट देखिन्छ ।

तालिका नं. २

दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौटको अवस्था

दण्ड जरिवाना तर्फ				
आर्थिक वर्ष	लगत	फछ्यौट	बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत
२०६०/०६१	१९१०८८१४७४७८	११७०७०३२३२२	१७९३८११५११५६	६.१३
२०६१/०६२	२०७२३५१८७११९४	१७९८३५५५१९३	१८९२५१६७९३०१	८.६८
२०६२/०६३	३२३०४४५८४८१०५	६७३८२७८१३२५	२५५६६९८०३४८०	२०.८६

तालिका नं. ३

कैदको लगत फछ्यौटको अवस्था

कैद तर्फ				
आर्थिक वर्ष	लगत	फछ्यौट	बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत
२०६०/०६१	७६८१८१७२४	९२५११०१०	६७५४२१९१४	१२.०७
२०६१/०६२	७७८२६१०३१३	९४३९१०१२८	६८३८३१०४१५	१२.१३
२०६२/०६३	७७४६७०८११०	१०६१३१०१५	६६८५०१०९१२५	१३.७०

असूलीको अवस्थालाई हेर्दा जरिवाना तर्फ अ.व. ०६०/६१ रू. कूल लगत १,९१,०८,८१,४७४/७८ भएकोमा सो मध्य रू. ११,७०,७०,३२३/२२ असूल भै रू. १,७९,३८,११,१५१/५६ असूल हुन बाँकी रहेको देखिन्छ भने असूल हुन बाँकी जरिवानाको अंक बढेर आ.व. २०६१/०६२ मा रू.१,८९,२५,१६,७१६/०१ पुगेकोमा आ.व. २०६२/६३ मा रू.२,५५,६६,१८०/३४८० पुगेको देखिन्छ। त्यस्तै अवस्था कैद असूलीतर्फ पनि रहेको छ। आ.व. २०६०/६१ मा असूल हुन बाँकी कैदको कुल लगत ७६८१८।०७२४ रहेकोमा ९२७५।१०।१० फछ्यौट भै ६७,५४२।९।१४ बाँकी रहेको देखिन्छ। असूल हुन बाँकी कैदको सो अंक बढेर आ.व. २०६१/०६२ मा ६८३८६।०४।१५ पुगेकोमा आ.व. २०६२/०६३ मा असूली तर्फ केही सुधार भएको कारणबाट सो अंकमा केही कमी हुन गै ६६,८५।०।१।२५ बाँकी रहेको देखिन्छ।

५.३ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी निवेदनहरूको फछ्यौट

फैसला कार्यान्वयनका निवेदनहरूको लगत फछ्यौट र बाँकीको अवस्थालाई हेर्दा फछ्यौट प्रतिशत अधिकतम ५४.७६ र न्यूनतम ५२.६८ रहेको देखिन्छ। ३ वर्षको सरदर फछ्यौट प्रतिशत ५३.९३ रहेको छ।

तालिका नं. ४

फैसला कार्यान्वयनका निवेदनहरूको फछ्यौटको अवस्था

आर्थिक वर्ष	फछ्यौट प्रतिशत
२०६०/०६१	५२.६८
२०६१/०६२	५४.३४
२०६२/०६३	५४.७६

उल्लिखित तथ्यांक मध्ये पछिल्लो आर्थिक वर्ष (२०६२/०६३) मा मात्र बिगो भराउने तर्फका निवेदनहरूको संख्या ६९५३ रहेकोमा केवल ३७९२ निवेदनहरू फछ्यौट भै ३२४१ वटा निवेदनहरू बाँकी रहेको अवस्था देखिन्छ। त्यसैगरी चलन चलाउने तर्फका दरखास्तहरूको संख्या १५३० रहेको, त्यसमध्ये ७९७ फछ्यौट भै ७६६ बाँकी रहेको अवस्था देखिन्छ भने वण्डा छुट्याउने तर्फ २५५३ वटा दरखास्तहरूमध्ये १५२६ फछ्यौट भै १०२७ दरखास्त कार्यान्वयन हुन बाँकी नै रहेको अवस्था देखिन्छ। त्यस बाहेकका अन्य (निकाश खुलाउने, घर भत्काउने, माना चामल समेत) विषयका दरखास्तहरूको संख्या ४३७ रहेकोमा २४८ फछ्यौट भै १८९ बाँकी रहेको देखिन्छ। यो तथ्यांकबाट फैसला कार्यान्वयनमा सबैभन्दा बढी बिगो भराउने विषय रहने पनि स्पष्ट हुन आउँछ।

तालिका नं. ५

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयगत विवरण

कार्यान्वयन अवस्था	बिगो भराउने	चलन चलाउने	वण्डा छुट्याउने	निकाश खुलाउने	घर भत्काउने	माना चामल	अन्य	जम्मा
लगत	६९५३	१५३०	२५५३	४७	१५०	७०	१७०	११४७३
फछ्यौट	३७९२	७९७	१५२६	२६	७१	३१	१२०	६२८३
बाँकी	३२४१	७३३	१०२७	२१	७९	३९	५०	५१९०

विगत ३ वर्षको फैसला कार्यान्वयनतर्फका दरखास्तहरु र तिनीहरुको फछ्यौट अवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा आ.व. २०६०/६१ मा कार्यान्वयन हुन बाँकी दरखास्तहरुको संख्या ५९४९ रहेको, आ.व. २०६१/६२ मा सो घटेर ५३७७ हुन पुगेकोमा आ.व. २०६२/०६३ मा सो संख्या ५१९० हुन पुगेको देखिन्छ। कार्यान्वयन हुन बाँकी दरखास्तहरुको संख्या घट्दै गएको तथ्यांकले सुखद संकेत गरेको देखाएतापनि फछ्यौट भएका दरखास्तहरुको संख्यामा पनि क्रमशः गिरावट आएको (६६२३, ६३९८, ६२८३) अवस्थाले कार्य सम्पादनमा सुधारका कारणबाट नभै दरखास्तहरुको संख्यामा आएका गिरावटका कारणबाट कार्यान्वयन हुन बाँकी दरखास्तहरुको संख्या कम देखिएको स्पष्ट हुन्छ।

तालिका नं. ६

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरुको लगत फछ्यौटको अवस्था

आर्थिक वर्ष	लगत	फछ्यौट	बाँकी
२०६०/०६१	१२५७२	६६२३	५९४९
२०६१/०६२	११७५७	६३९८	५३७७
२०६२/०६३	११४७३	६२८३	५१९०

५.४ फैसला कार्यान्वयनमा लागेको समयावधि

पछिल्लो आर्थिक वर्षमा बाँकी देखिएका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरुमध्ये १ वर्ष नाघेका तर दुई वर्ष भित्रका दरखास्तहरुको संख्या १०४२ र ५ वर्षभित्रका दरखास्तहरुको संख्या ४१९ रहेको देखिन्छ। १७ वटा दरखास्तहरु त ५ वर्ष सम्म पनि फछ्यौट हुन नसकेको अवस्था समेत देखिन्छ। यो तथ्यांकबाट पनि फैसला कार्यान्वयनको कमजोर पक्ष उजागर हुन्छ।

तालिका नं. ७

समयावधिका आधारमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरुको वर्गीकरण

आर्थिक वर्ष	१ वर्ष भित्रका	२ वर्ष भित्रका	२ वर्ष नाघेका	५ वर्ष नाघेका
२०६०/०६१	३९८९	१४३१	५०४	२५
२०६१/०६२	३९५३	१०१७	३८८	१९
२०६२/०६३	३७१७	१०४२	४१९	१७

न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा फैसला कार्यान्वयनका लागि परेका निवेदनहरु ६ महिनाभित्र फछ्यौट गर्ने एवं कुनै पनि हालतमा १ वर्ष नाघ्न नदिने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको भएतापनि योजना लागू भए पछिको २ वर्षको (आ.व. २०६१/०६२-२०६२/०६३) तथ्यांकलाई हेर्दा त्यस्ता निवेदनहरुको फछ्यौट प्रतिशत ५४.५० मात्र रहन पुगेको अवस्था देखिन्छ।

वार्षिक प्रतिवेदनकै तथ्यांकलाई हेर्दा आर्थिक वर्ष २०६२ र ०६३ मा रसुवा, जुम्ला, मुगु र डडेलधुरा जिल्ला अदालतहरुमा फैसला कार्यान्वयनका दरखास्तहरु शत प्रतिशत फछ्यौट भएको पाइएको छ भने मुस्ताङ, रुकुम, जाजरकोट, डोल्पा, कालिकोट र सोलुखुम्बु जिल्ला अदालतहरुमा फछ्यौट प्रतिशत शून्य रहेको पनि देखिएको छ। तर यी दुवै परिणामले अदालतको समग्रताको प्रतिनिधित्व किन गर्दैनन् भने ती दुवैथरि जिल्ला अदालतहरुमा अत्यन्त कम संख्यामा दरखास्तहरु पर्ने अवस्था देखिन्छ।

दण्ड जरिवाना र कैद तर्फको असूली प्रतिशत अत्यन्त न्यून रहेको र त्यसको फछ्यौट दर बढाउन उल्लेख्य प्रयास भएको पनि पाइएको छैन । रणनीतिक योजनामा कानूनी सुधार, क्षमता विकास, मुद्दा व्यवस्थापन, दिग्दर्शन मार्फत सुधार गर्न खोजिए पनि यसमा वाञ्छित सुधार आउन सकेको छैन । फलतः पछिल्लो तथ्यांक (आ.व. २०६२ र ०६३) लाई हेर्दा कतिपय जिल्ला अदालतहरू (मनाङ., डोल्पा, जुम्ला र अछाम) को दण्ड जरिवाना र कैदतर्फको फछ्यौट प्रतिशत शून्यमा रहेको पनि पाइएको छ ।

५.५ सर्वेक्षणको क्रममा देखिएका तथ्य

प्रस्तुत अध्ययनमा समेटिएका जिल्ला अदालतहरू मध्ये काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मात्रै पछिल्लो आर्थिक वर्ष (आ.व. २०६२/०६३) मा असूल हुन बाँकी दण्ड जरिवानाको अंक रु.१,५७,१७,९०,८६३.२९ रहेको छ भने असूल हुन बाँकी कैदको लगत ३५८१/७/१८ देखिन्छ । फैसला कार्यान्वयनका दरखास्तहरूको लगत १०४१ रहेकोमा सो मध्ये ६५० फछ्यौट भै ३९१ बाँकी रहेको देखिन्छ । काठमाडौं जिल्ला अदालतको दण्ड जरिवानाको सो अंकले नेपालका सम्पूर्ण जिल्ला अदालतहरूको असूल हुन बाँकी अंकको ६१.४८ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने देखिन्छ । अध्ययनमा समेटिएका अन्य जिल्ला अदालतहरूको दण्ड, जरिवाना र कैदतर्फको असूली र फैसला कार्यान्वयनतर्फको फछ्यौट अवस्थालाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८

विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा दण्ड जरिवानाको लगत फछ्यौटको अवस्था

जिल्ला अदालत	दण्ड जरिवानातर्फ (आ.व. २०६२/०६३)			
	लगत	फछ्यौट	बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत
काठमाडौं जिल्ला अदालत	२,१६,६३,४५,१३०.००	५९,४५,५४,२६६.७१	१,५७,१७,९०,८६३.२९	२७.४५
ललितपुर जिल्ला अदालत	४,९७,८१,५५४.६९	४२७६२३९.००	४५५०५३१५.६९	८.६०
भक्तपुर जिल्ला अदालत	१,४५,८०,८२९.७५	४३७५४९.९९	१४१४३२७२.५३	३.००
मोरङ जिल्ला अदालत	५,४४,३०,१८४.५२	१२७५७७६.९९	५३६७४४०७.५३	२.३५
सुनसरी जिल्ला अदालत	३१३८७७४९.४९	२७३८०८४.९	२८६४९६६४.५९	८.७५
सिराहा जिल्ला अदालत	११५३८९३२.४७	२२९८१४७.५६	९२४०७८४.९१	१९.९०
उदयपुर जिल्ला अदालत	२३०९४०१०.४६	१०५५२०४.२५	२२०३८८०६.२१	४.६०
धनुषा जिल्ला अदालत	१२५५३८९८७.५	८०२७७०.४९	१२४७३६२१७.०१	०.६५
दोलखा जिल्ला अदालत	७९०२५३९.६०	४२४४९.००	७८६००९०.६०	०.०६
रुपन्देही जिल्ला अदालत	५६३०७९७९.७२	२८४६७७९६.६४	२७८४०१८३.०८	५.०५
कपिलवस्तु जिल्ला अदालत	१०९९६९५७.५६	२३९८२९.४४	९९५७९२८.१२	२.३५
बाँके जिल्ला अदालत	४७०३२७५७.२४	४९७९३५.३६	४२०६०८२१.८८	१०.५५
बर्दिया जिल्ला अदालत	५०७०३३८.९७	११२३८२.०९	४९५७९५६.८८	२.२०
कैलाली जिल्ला अदालत	५०२४७.७५	११७७९.००	३८४७६.७५	२३.४५
कञ्चनपुर जिल्ला अदालत	१०९६४०१२.४१	१०८२८२४.२८	९८८११८८.१३	१०.६५

यस तालिकामा उल्लिखित जिल्ला अदालतहरूमध्ये सबैभन्दा बढी लगत काठमाडौं जिल्ला अदालतको रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम लगत कैलाली जिल्ला अदालतको देखिन्छ । तर फछ्यौट तर्फ भने सबैभन्दा बढी फछ्यौट प्रतिशत रुपन्देही जिल्ला अदालतको र सबैभन्दा कम फछ्यौट दोलखा जिल्ला अदालतको रहेको छ ।

तालिका नं. ९
विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा कैदको लगत फछ्यौटको अवस्था

जिल्ला अदालत	कैदतर्फ (आ.व. २०६२/०६३)			
	लगत	फछ्यौट	बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत
काठमाडौं जिल्ला अदालत	६७५४.०.१०	३१७२.४.२२	३५८१.७.१८	४९.००
ललितपुर जिल्ला अदालत	२१५०.१.२७	४८५.५.१६	१६६४.८.११	२२.५५
भक्तपुर जिल्ला अदालत	२३२.१.०८	८६.५.२२	१४५.७.१६	३७.८५
मोरङ जिल्ला अदालत	२५५८.१.२६	२७५.५.१४	२२८२.८.१२	१८.७५
सुनसरी जिल्ला अदालत	३१२३.१०.२३	६९०.६.१	२४३३.४.२२	२२.९०
सिराहा जिल्ला अदालत	१९३०.८.४	७७.१०.२३	१८५२.९.११	४.००
उदयपुर जिल्ला अदालत	४६१.९.१०	७४.४.१४	३८७.४.२६	१८.८५
धनुषा जिल्ला अदालत	५३८४.२.८	४०८.४.२३	५०७५.९.१५	७.५८
दोलखा जिल्ला अदालत	७८.०.७	१९.४.७	५८.८.०	२४.३५
रुपन्देही जिल्ला अदालत	४०७१.१०.१५	५२१.७.१९	३५५०.२.२६	१२.८०
कपिलवस्तु जिल्ला अदालत	२६५२.११.२४	१४८.०.१	२५०४.११.२३	९.६०
बाँके जिल्ला अदालत	२४३१.०.१७	४६२.३.२	१९६८.९.१५	१९.९०
बर्दिया जिल्ला अदालत	६२८.७.९	१३.५.१७	६१५.१.२२	२.९०
कैलाली जिल्ला अदालत	२१.६.२७	६.७.२१	१४.११.६	२८.५५
कञ्चनपुर जिल्ला अदालत	१३०५.६.७	३५८.१.५	९४७.५.२	२७.४५

कैदतर्फ पनि सबैभन्दा बढी लगत काठमाडौं जिल्ला अदालतको रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम लगत कैलाली जिल्ला अदालतको देखिन्छ । तर फछ्यौट तर्फ हेर्दा सबैभन्दा बढी फछ्यौट प्रतिशत काठमाडौं जिल्ला अदालतको र सबैभन्दा कम फछ्यौट बर्दिया जिल्ला अदालतको रहेको तथ्यांकले देखाउँछ ।

तालिका नं. १०

विभिन्न जिल्ला अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनका दरखास्तहरूको लगत फछ्यौटको अवस्था

जिल्ला अदालत	फैसला कार्यान्वयनका दरखास्ततर्फ (आ.व. २०६२/०६३)			
	लगत	फछ्यौट	बाँकी	फछ्यौट प्रतिशत
काठमाडौं जिल्ला अदालत	१०४१	६५०	३९१	६२.४५
ललितपुर जिल्ला अदालत	२०७	१२५	८२	६०.४०
भक्तपुर जिल्ला अदालत	१५७	१०८	४९	६८.८०
मोरङ जिल्ला अदालत	४२५	२०१	२२४	४७.३०
सुनसरी जिल्ला अदालत	४२१	२७८	१४३	६६.००
सिराहा जिल्ला अदालत	६५८	४४७	२११	६७.९०
उदयपुर जिल्ला अदालत	५८	४४	१४	८०.००
धनुषा जिल्ला अदालत	८८५	४८४	४०१	५४.७०
दोलखा जिल्ला अदालत	६१	२९	३२	४७.५०
रुपन्देही जिल्ला अदालत	४५३	३०५	१४८	६७.३०
कपिलवस्तु जिल्ला अदालत	३६१	२१५	१४६	५९.५५
बाँके जिल्ला अदालत	४१३	२०१	२१२	४८.६५
बर्दिया जिल्ला अदालत	१४९	५३	९६	३९.५५
कैलाली जिल्ला अदालत	७६	२६	५०	३४.२०
कञ्चनपुर जिल्ला अदालत	८५	५१	३४	६०

फैसला कार्यान्वयनका दरखास्तहरूको संख्यात्मक अवस्थालाई हेर्दा अध्ययन गरिएका जिल्लाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी दरखास्त काठमाडौं जिल्ला अदालतमा पर्ने गरेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम दरखास्त परेको जिल्ला उदयपुर रहेको छ । तर फछ्यौट तर्फको तथ्यांक हेर्दा सबैभन्दा बढी फछ्यौट प्रतिशत उदयपुर जिल्ला अदालतको र सबैभन्दा कम कैलाली जिल्ला अदालतको रहेका देखिन्छ ।

५.६ निष्कर्ष :

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तथ्यांकमा देखिएको लगत फछ्यौटका बीचको यति ठूलो अन्तरले फैसला कार्यान्वयनको पक्ष अत्यन्त कमजोर रहेको यथार्थलाई देखाउँछ । अदालतको कार्य सम्पादनमा सुधार आउन नसकेको कुराको मापन यसबाट पनि गर्न सकिन्छ । यस अवस्थामा लगत र फछ्यौटका बीचको अन्तरलाई घटाउँदै लगी फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुँदै गएको सन्देश प्रवाह गर्नु पर्ने आवश्यकता टड्कारो देखिएको छ ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको अध्ययन एवं सर्वेक्षण

६.१ विषय प्रवेश

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको अध्ययनलाई यथार्थपरक बनाउने उद्देश्यले अनुसन्धान टोलीले काठमाडौं उपत्यकाका तीनवटै जिल्लाहरू (काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर), पूर्वाञ्चलको मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, उदयपुर, मध्यमाञ्चलको धनुषा र दोलखा, पश्चिमाञ्चलको रुपन्देही र कपिलवस्तु, मध्यपश्चिमाञ्चलको बाँके र बर्दिया तथा सुदूर पश्चिमाञ्चलको कैलाली र कञ्चनपुरका अदालतहरू समेतका १५ वटा जिल्ला अदालतहरूको स्थलगत अध्ययन गरी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी तथ्यांकहरूको संकलन गरेको थियो। सम्बन्धित अधिकृत एवं कर्मचारीका साथै जिल्ला न्यायाधीशहरूको धारणा संकलन गर्नुका साथै अभिलेख पद्धति र त्यसको अद्यावधिकताका बारेमा पनि अध्ययन गरिएको थियो। तहसील शाखा र तहसील जिन्सीको व्यवस्थापनको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरी सरोकारवाला निकायहरूबीचको अन्तरक्रिया समेतबाट फैसला कार्यान्वयनका क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरूको पहिचानका साथै समाधानका उपायहरू पहिल्याउने प्रयास समेत गरिएको थियो। स्थलगत अध्ययनका अतिरिक्त सरोकारवाला निकायका नेतृत्व वर्गका साथै फैसला कार्यान्वयनका क्षेत्रमा विशेष जानकारी राख्नुहुने जिम्मेवार अधिकारीहरूसँग अन्तर्वाताका माध्यमबाट अभिमत समेत संकलन गरिएको थियो। अध्ययनलाई अलि विस्तृत एवं सहभागितामूलक बनाउन प्रश्नावली सर्वेक्षणका माध्यमबाट सरोकारवाला पक्षहरूको धारणा बुझ्ने प्रयास समेत गरिएको थियो। यसरी स्थलगत अध्ययन, अन्तरक्रिया एवं छलफल, अन्तर्वाता र प्रश्नावली सर्वेक्षण समेतका माध्यमबाट संकलन गरिएका अभिमत एवं सूचनाहरूको विश्लेषण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

६.२ स्थलगत अध्ययन र अन्तरक्रिया कार्यक्रमबाट प्राप्त सूचनाहरू

स्थलगत अध्ययनका सिलसिलामा फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित दरखास्तहरूका साथै कैद र दण्ड जरिवानातर्फको फछ्यौटको स्थिति, सो सम्बन्धी मिसिल एवं जिन्सी व्यवस्थापनको अवस्था र फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सम्बन्धित अधिकृत एवं कर्मचारीका साथै जिल्ला न्यायाधीशहरूको धारणा समेत बुझ्ने प्रयास गरी संकलित तथ्यांकहरूको विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनमा समेटिएका जिल्ला अदालतहरूमा चालु आर्थिक वर्षको दण्ड जरिवाना, कैद र फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्तहरूको लगत, फछ्यौट र बाँकीका तथ्यांकहरूलाई यथास्थानमा प्रस्तुत गरिएको छ। ती तथ्यांकहरूलाई हेर्दा अधिल्ला वर्षहरूको तुलनामा चालू आर्थिक वर्षमा पनि फैसला कार्यान्वयनको पक्षमा सन्तोषजनक परिणाम आउने संकेत देखिएको छैन।

६.२.१ अध्ययन अवलोकन

क्षेत्रीय अन्तरक्रिया कार्यक्रममा भएको छलफल र स्थलगत अवलोकनका क्रममा सरोकारवालाहरू (न्यायाधीश, सेस्तेदार, तहसीलदार, अदालतका कर्मचारी, कानून व्यवसायी, मुद्दाका पक्ष तथा अन्य सरोकारवाला) सँग समेत छलफल गरिएको थियो। छलफलमा व्यक्त भएका धारणाहरूलाई विश्लेषण गर्दा फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका साभ्ना समस्याहरू देहाय बमोजिम रहेको पाइयो :-

- * दण्ड सजायको ६१ नं., निषेधाज्ञा र रिट क्षेत्रबाट समेत फैसला कार्यान्वयनमा अबरोध सिर्जना हुने गरेको ।
- * फैसला भैसकेपछि आउने फैसला बदर, लिखत बदर, जालसाजी जस्ता नयाँ मुद्दाले फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावित तुल्याउने गरेको ।
- * धेरै क्षेत्रफल भएको जग्गा धेरै अशियारलाई बण्डा गर्न व्यावहारिक रूपमा कठिनाई हुने गरेको ।
- * दण्ड जरिवाना मिन्हा, पञ्चकूर्ते मूल्यांकन र लिलाम गर्दा राख्नुपर्ने समितिका सदस्यहरूको भूमिका स्पष्ट नभएको र समितिको गठन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा पुनरावलोकन गरी त्यस्तो समितिको बैठकका लागि आर्थिक उत्प्रेरणाको आवश्यकता रहेको ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा भौतिक तथा मानवीय स्रोत साधनको अभाव रहेको ।
- * असुरक्षाको कारणले गर्दा दण्ड जरिवाना असूली तथा स्थलगत रूपमा गई गर्नुपर्ने कार्यान्वयनको कार्य हुन नसकेको ।
- * दण्ड जरिवाना असूल तहसीलतर्फ प्रहरी प्रशासन त्यति क्रियाशील रहेको नपाइएको ।
- * फैसलाको तपसील खण्डको अस्पष्टताको कारणले गर्दा पनि कार्यान्वयनमा समस्या रहेको ।
- * स्थानीय निकायहरू लामो समयसम्म पदाधिकारी विहीन भएको र गाउँ विकास समितिका सचिव समेत आफ्नो कार्यक्षेत्रमा नरहने गरेको कारणबाट पनि फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी स्थलगत कार्य प्रभावित भएको ।
- * घरसारमा मिलेको अवस्थामा दशौँद वा अढाई दस्तुर लिने नलिने सम्बन्धमा कानूनी स्पष्टता नभएकोले कतै लिने र कतै नलिने गरेको पाइएको ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा खटिने जनशक्तिको दक्षता अभिवृद्धिका लागि प्रशिक्षणको अभाव रहेको ।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने क्रममा सर्वोच्च अदालतले जारी गरेको परिपत्रको बारेमा धेरै सरोकारवालाहरू (न्यायाधीश, तहसीलदार र फैसला कार्यान्वयनमा खटिएका कर्मचारी) ले अनविज्ञता प्रकट गरेको ।
- * जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७० मा वर्षको दुई पटक दण्ड जरिवाना असूलीका लागि डोर खटाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको भएपनि धेरै जसो अदालतहरूमा त्यस्तो डोर खटाइएको नपाइएको ।
- * वर्षको चार पटक बस्नु पर्ने लगत फछ्यौँट समितिको बैठक कुनै कुनै अदालतमा एक पटकसम्म बसेको र धेरै जसो अदालतहरूमा त्यस्तो बैठक बस्दै नबसेको अवस्था देखिएको ।
- * लेनदेन व्यवहारको ८, ९ नं. र दण्ड सजायको २६ नं. को व्यवस्था परस्परमा बिरोधाभाषपूर्ण रहेकाले बिगो भराउने कार्यमा समस्या पर्ने गरेको ।
- * पहिलो पटकमा वादीले बढाबढमा लिलाम सकार गर्न नपाउने र दोस्रो पटक लिलाम गर्नु पर्ने गरी सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्याले पनि कार्यान्वयनमा ढिलाई हुने गरेको ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा खटिने कर्मचारीहरूलाई नाप नक्सा सम्बन्धी आधारभूत तालीम समेत नदिइएको कारणले समस्या उत्पन्न हुने गरेको ।
- * धेरै जसो अदालतहरूले दण्ड जरिवानाको बिबरण समेत सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउने गरेको अवस्था नदेखिएको ।
- * कतिपय अदालतमा बिगो मुद्दामा प्रतिवादी म्यादमा हाजिर भएको अवस्थामा समेत निजलाई तारिखमा नराखी कारबाही अघि बढाउने गरेको पाइएको ।
- * बैंक तथा वित्तीय संस्थासँगको दोहोरो रोक्काको कारणले पनि फैसला कार्यान्वयन प्रभावित हुने गरेको र सो बाट समयमा कार्यान्वयन गर्न समेत कठिनाई उत्पन्न हुने गरेको ।
- * फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा सम्पादन गर्नुपर्ने जिम्मेवारीको आधारमा हेर्दा सबै जिल्ला अदालतहरूमा

जनशक्तिको अपर्याप्तता, विद्यमान जनशक्तिमा व्यावसायिक दक्षताको अभाव र भौतिक स्रोत साधनको अपर्याप्तता जस्ता समस्याहरू रहेको ।

६.३ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयका विज्ञहरू र सरोकारवाला निकायका नेतृत्व वर्गका विचारहरू

अध्ययनका क्रममा सरोकारवाला निकायका नेतृत्व वर्गका साथै फैसला कार्यान्वयनका क्षेत्रमा विशेष जानकारी राख्नुहुने जिम्मेवार अधिकारीहरूसँग अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट अभिमत संकलन गरिएको थियो ।^{२२३} वहाँहरूले व्यवहार र अध्ययनबाट अनुभूत गरेका विचारहरूलाई अन्तर्वार्ताका सिलसिलामा खुलस्त रूपमा अभिव्यक्त गर्नु भएको थियो । फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका लागि ती विचारहरू महत्वपूर्ण रहेकाले यहाँ बुँदागत रूपमा त्यसलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

- * नागरिकको मन मस्तिस्क र अन्तःस्करणमा वास्तविक न्याय प्राप्तिको अनुभूति गराउन र अदालतप्रति जनआस्थाको अभिवृद्धि गर्न फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनु अपरिहार्य हुन्छ ।
- * दण्ड जरिवाना असूल तहसीलको विद्यमान आंकडा अत्यन्त न्यून रहेको पाइएको छ ।
- * असूल तहसीलको जिम्मा अदालत स्वयंले लिने हो वा छुट्टै निकाय खडा गरी त्यसमार्फत कार्यान्वयन गर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा अन्य मुलुकको अभ्यास समेतलाई दृष्टिगत गरी टुंगोमा पुग्नु पर्ने हुन्छ । तर फैसला कार्यान्वयनका लागि अहिल्यै नयाँ निकायको खोजी गर्नु भन्दा भैरहेको संरचनालाई प्रभावकारी बनाउनु नै बढी व्यावहारिक हुन्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई अबरूद्ध गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न नागरिकको चेतनाको स्तर बढाउनु अपरिहार्य छ भने सम्बद्ध कानूनहरूमा समयानुकूल सुधार र संरचनागत सुधारको खाँचो पनि त्यत्तिकै छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा अदालत एकलैको प्रयास पर्याप्त हुँदैन, यसमा सरोकारवाला निकायहरूका बीचको सहयोग र समन्वयको खाँचो पर्दछ । त्यसका लागि केन्द्रीय न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र पुनरावेदन एवं जिल्लास्तरका न्याय क्षेत्र समन्वय समिति मार्फत पहल गर्न सकिन्छ । अभ्यासमा आईसकेका यी समितिहरूलाई प्रभावकारी बनाई निरन्तर संवाद र सम्पर्क कायम गरिनु पर्छ, फैसला कार्यान्वयनका विषयमा समन्वयको पहल न्यायपालिकाबाटै हुनुपर्छ ।
- * दण्ड जरिवाना असूल गर्ने कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन, त्यसको अनुगमन गर्ने निश्चित संयन्त्र समेत छैन ।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि कानूनले सरकारी वकीलका लागि कुनै प्रकारको जिम्मेवारी प्रदान गरेको छैन । फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनतर्फ अनुगमन सम्मको जिम्मेवारी सरकारी वकीललाई प्रदान गरिएमा केही सहजता आउन सक्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन इकाईलाई प्रभावकारी र साधन स्रोत सम्पन्न तुल्याउनु पर्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा प्रहरी प्रशासनको सहयोग अपरिहार्य हुने हुँदा सहयोग गर्ने वातावरणको निर्माण गरिनु पर्छ ।
- * अदालत, प्रहरी र सरकारी वकीलका बीचमा फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने विषयमा आवश्यक सहयोग र समन्वयको निरन्तरताका लागि साभा संयन्त्र बनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

२२३ अन्तर्वार्ता लिइएका महानुभावहरूः सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री दिलीपकुमार पौडेल, माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री यज्ञमूर्ति बज्राडे, माननीय मुख्य न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम, माननीय जिल्ला न्यायाधीशहरू श्री नारायणप्रसाद दाहाल, श्री रमेश पोखरेल, तेजबहादुर कार्की र प्रहरी नायव महानिरीक्षक श्री रबिन्द्रप्रताप शाह ।

- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी स्पष्ट र एकीकृत कार्यविधि कानूनको अभाव रहेको छ । एकरूपताका लागि सहितावद्ध निर्देशिकाको खाँचो छ ।
- * तपसील खण्डमा हुने अस्पष्टता र अपूर्णताका कारणबाट पनि कार्यान्वयनमा बाधा परेको छ ।
- * माथिल्लो तहबाट फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विवादमा संवेदनशीलतापूर्वक विचार पुऱ्याईनु पर्छ, सकेसम्म फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रिया अवरुद्ध नहोओस् भन्नेतर्फ सतर्कता अपनाउनु पर्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सरोकारवाला निकायहरूसँगको समन्वयका लागि जिल्ला न्यायाधीशहरूले गंभीरतापूर्वक प्रयास गर्नु पर्छ ।
- * आन्तरिक निरीक्षण र द्विविधा परेका विषयमा तत्कालै निकास दिने पद्धतिबाट पनि फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूलाई केही हदसम्म न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । त्यसमा पनि जिल्ला न्यायाधीशले ध्यान दिनु जरुरी छ ।
- * जिल्ला न्यायाधीशको कार्य सम्पादनको मूल्यांकन गर्दा फैसला कार्यान्वयनमा उसले पुऱ्याएको योगदानको पनि मूल्यांकन गरिने परिपाटि वसाल्नु पर्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनको नियन्त्रण अदालतमा कायम राखी दण्ड जरिवाना असूल तहसीलका लागि प्रहरी प्रशासनलाई बढी जिम्मेवार बनाउने कुरालाई विकल्पका रूपमा सोचन सकिन्छ ।
- * दण्ड सजायको ६१ नं. र अदालती बन्दोवस्तको १७ नं. को व्यवस्थाको प्रयोग फैसला कार्यान्वयनलाई अनावश्यक रूपमा अवरुद्ध पार्ने गरी गरिनु हुँदैन ।
- * कार्य सम्पादन गर्दा आई पर्ने समस्याहरूको पहिचान गरी त्यस्ता समस्याहरूको निराकरणका लागि आवश्यक उपायहरू पहिल्याउने संयन्त्रको आवश्यकता छ, जसले कार्यपालिकासँग पनि समन्वय गर्न सकोस् र समस्याहरूलाई संस्थागत रूपमा नै उठाउन सकियोस् ।
- * स्पष्ट बतन र तीन पुस्ते विवरणको अभावका कारणबाट असूल तहसीलमा समस्या देखापरेको छ । बसाई सराईका कारणबाट पनि त्यसमा प्रभाव पर्ने गरेको छ । अभिलेखलाई अद्यावधिक बनाउन नसकिएको अवस्था पनि छ । यी सबै कुराहरूको प्रभाव फैसला कार्यान्वयनमा पनि परेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान समस्याहरू र त्यसको समाधानका लागि हामीले गरेको अपेक्षाका सम्बन्धमा सरोकारवाला निकायहरूसमक्ष स्पष्ट रूपले प्रस्तुत गर्न सकिएको छैन । त्यस्तो वातावरण निर्माण गर्न समेत सकिएको छैन ।
- * व्यवस्थापनका नवीनतम् धारणाहरूलाई अदालत व्यवस्थापनमा पनि अंगिकार गर्ने क्रमको प्रारम्भ नै नभएको होइन, तर त्यसलाई अरु वैज्ञानिक एवं व्यवस्थित रूपमा अवलम्बन गर्न नसकिएसम्म न्यायपालिकाले अन्यत्रबाट विश्वास र मान्यता प्राप्त गर्न नसक्नेसम्मको चुनौतीको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेमा त्यसको जिम्मेवारी न्यायाधीशले वहन गर्नु पर्ने गरी कानूनी व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई मुद्दाको रूपमा प्रक्रियामुखी भन्दा पनि न्याय प्रदान गर्ने परिणाममुखी बनाउनु जरुरी भैसकेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा खटिने कर्मचारीहरूले सरोकारवालाहरूसँग गर्नुपर्ने व्यवहारको बारेमा पनि उनीहरूलाई प्रशिक्षित गर्नुपर्ने अवस्था छ ।
- * पक्षहरूको सहयोग, योगदान, फैसला कार्यान्वयन अधिकारी (तहसीलदार) को सोच, निरन्तरता, न्यायाधीशहरूबाट गरिनुपर्ने निकास, कानून व्यवसायीहरूको सहयोग समेतका समग्र पक्षले फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारितामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।
- * न्यायाधीशको कार्यसम्पादन मूल्यांकन गर्दा न्यायाधीशले गरेको फैसलाको संख्या मात्र होइन, उसले

- तयार गरेको फैसलाको स्तर पनि मूल्यांकन गरिनु पर्छ । फैसला तयार गर्दा फैसला कार्यान्वयन सम्मको दृष्टिकोण राखेर तयार गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । दण्ड निर्धारण गर्दा पनि यस्तै दृष्टिकोण राखिनु पर्छ ।
- * सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा फैसला भए पछि त्यसको जानकारी मुद्दा चलाउने प्रहरी कार्यालयलाई गराउने पद्धतिको विकास हुनु जरुरी छ । मुद्दा कहिले फैसला हुन्छ भन्ने यकीन नभएको कारणले पनि फैसला कार्यान्वयनमा अछेरो परेको हो ।
 - * फैसलाको जनाउ पाउने सरकारी वकील कार्यालय मार्फत त्यसको जानकारी प्रहरी प्रशासनलाई गराउने अबधिसम्म अभियुक्त प्रहरीको पकडभन्दा बाहिर गैसक्ने हुँदा त्यस्तो अवस्था आउन नदिनका लागि सूचना प्रवाहको निश्चित आधार बनाउनु आवश्यक छ ।
 - * शान्ति सुरक्षाको वृहत्तर जिम्मेवारीका कारणबाट प्रहरी प्रशासनबाट फैसला कार्यान्वयनमा यथोचित ध्यान दिन नसकिएको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरी प्रहरी प्रशासनभित्र न्यायिक प्रहरीको छुट्टै इकाई खडा गरी त्यसमार्फत समन्वय कायम गर्ने परिपाटी वसाल्न सकिन्छ ।
 - * अदालतले आफ्ना काम कारवाईहरूको मूल्यांकनका लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्छ, तर हामी अनुसन्धानतर्फ उन्मुख हुन सकिरहेका छैनौं ।

६.४ प्रश्नावली सर्वेक्षण र त्यसको विश्लेषण

फैसलाको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सरोकारवाला पक्षले गरेको अनुभव, त्यसप्रतिको संस्थागत/व्यक्तिगत दृष्टिकोण, सम्बन्धित निकायहरू बीचको सहकार्य र समन्वयको अवस्था समेतलाई बुझ्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अनुसन्धानको क्रममा १८ वटा वस्तुगत प्रश्नहरू सहितको प्रश्नावली तयार गरिएको (सर्वेक्षणमा प्रयोग गरिएको प्रश्नावलीलाई अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ) थियो । अनुसन्धानका लागि तोकिएका १० वटा जिल्लाहरू र थप ७ वटा जिल्लाहरूलाई नमूनाको रूपमा छनौट गरी स्थलगत रूपमा अनुसन्धानकर्ताहरू आफैँ पुगी सो प्रश्नावली भर्न लगाइएको थियो ।^{२२४} ती अदालतहरूका न्यायाधीश, र कर्मचारीका साथै स्थानीय कानून व्यवसायी, मुद्दाका पक्ष, स्थानीय प्रशासन र प्रहरी, नागरिक समाज, स्थानीय निकाय समेतका सरोकारवालाहरू समक्ष सो प्रश्नावली प्रस्तुत गरी मत संकलन गरिएको थियो ।^{२२५} प्रश्नावलीबाट संकलित मतको विश्लेषणात्मक नतीजा यस प्रकार रहेको छ:

६.४.१ फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था

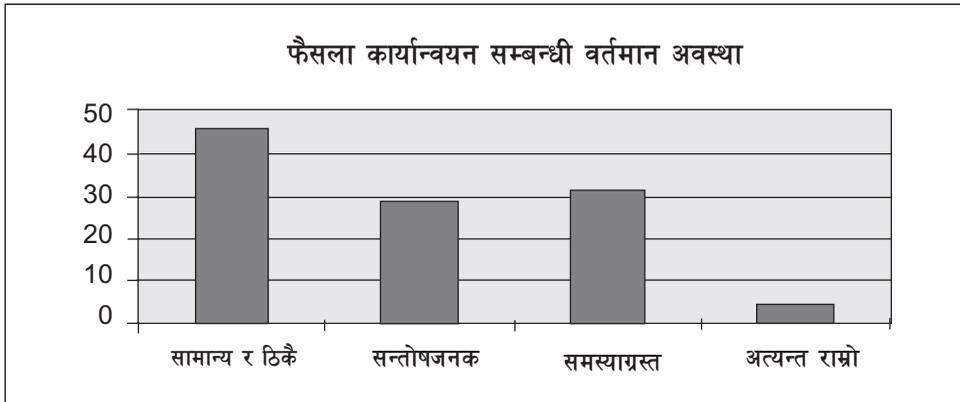
अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्था कस्तो रहेको छ भनी राखिएको प्रश्नमा धेरै सहभागीहरू (४५.५६ प्रतिशत) ले सामान्य स्थिति रहेको बताए । २८.६१ प्रतिशतले वर्तमान अवस्थालाई सन्तोषजनक रूपमा लिए भने २१.३९ प्रतिशत सहभागीले सो विषयलाई समस्याग्रस्त रहेको उल्लेख गरे । अत्यन्त राम्रो भन्ने सहभागीहरूको संख्या ४.४४ प्रतिशत मात्र रहेको थियो ।

- * सामान्य र ठिकै - ४५.५६ प्रतिशत
- * सन्तोषजनक - २८.६१ प्रतिशत
- * समस्याग्रस्त - २१.३९ प्रतिशत
- * अत्यन्त राम्रो - ४.४४ प्रतिशत

२२४ यी अदालतहरूमा काठमाडौँ, भक्तपुर, ललितपुर, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, कास्की, दोलखा, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाका अदालतहरू पर्दछन् ।

२२५ सो क्रममा जम्मा ३६५ प्रश्नावलीको जवाफ अनुसन्धान टोलीलाई प्राप्त भएको थियो ।

चाई १

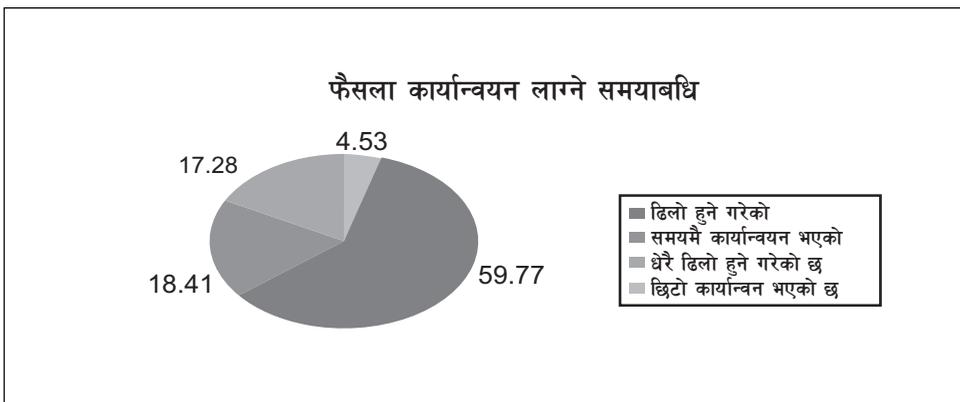

६.४.२ फैसला कार्यान्वयनमा लाग्ने समयवाधि

फैसला कार्यान्वयन समयमा हुन नसकेको भनी आरोप लागिरहेको सन्दर्भमा समेत विचार गरी फैसला कार्यान्वयनमा लाग्ने गरेको समयवाधिलाई कसरी मूल्यांकन गर्नु हन्छ भनी राखिएको प्रश्नमा ७७.०५ प्रतिशत सहभागीले फैसला कार्यान्वयन ढिलो हुने गरेको वताए । त्यसैगरी १८.४१ प्रतिशतले समयमै कार्यान्वयन भएको वताए भने भने ४.५३ प्रतिशतले छिटो कार्यान्वयन भएको वताए ।

- * ढिलो हुने गरेको - ५९.७७ प्रतिशत
- * समयमै कार्यान्वयन भएको - १८.४१ प्रतिशत
- * धेरै ढिलो हुने गरेको छ - १७.२८ प्रतिशत
- * छिटो कार्यान्वयन भएको छ - ४.५३ प्रतिशत

चाई २

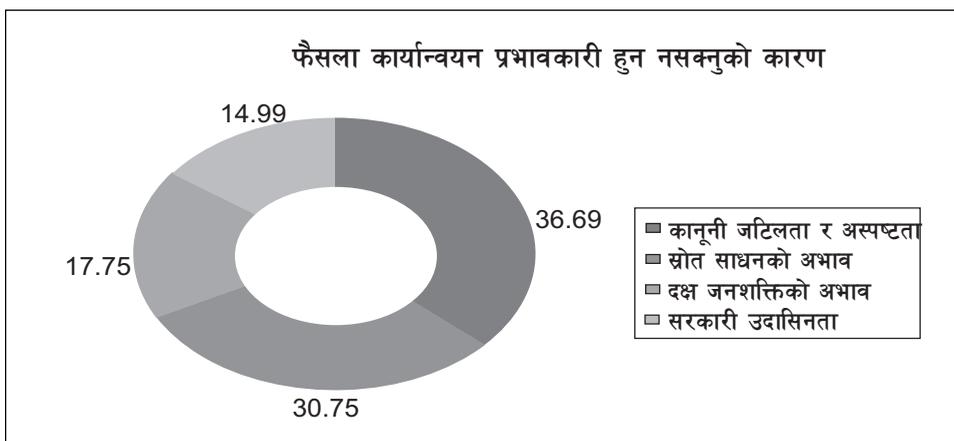

६.४.३ फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नुको कारण

फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन भन्ने गुनासो आइरहेको सन्दर्भमा कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्नुको प्रमुख कारण के लाई मान्नु हुन्छ भनी सहभागीहरूलाई प्रश्न गरिएको थियो । सो प्रश्नको जवाफमा ३६.६९ प्रतिशत सहभागीहरूले कानूनी जटिलता र अस्पष्टताका कारण फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसकेको बताए भने ३०.७५ प्रतिशत सहभागीले स्रोत साधनको अभावको कारण यस्तो स्थिति आएको बताए । १७.७५ प्रतिशत सहभागीले दक्ष जनशक्तिको अभावका कारण कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता नआएको जवाफ दिएका थिए । १४.९९ प्रतिशत सहभागीहरूले भने सरकारी उदासिनतालाई दोष दिए ।

* कानूनी जटिलता र अस्पष्टता -	३६.६९ प्रतिशत
* स्रोत साधनको अभाव -	३०.७५ प्रतिशत
* दक्ष जनशक्तिको अभाव -	१७.७५ प्रतिशत
* सरकारी उदासिनता -	१४.९९ प्रतिशत

चार्ट ३

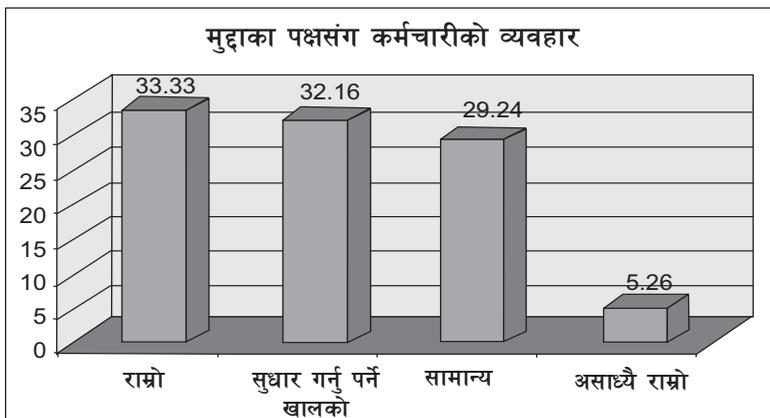
६.४.४ मुद्दाका पक्षसँग कर्मचारीको व्यवहार

फैसला कार्यान्वयनमा खटिएका कर्मचारीहरूले मुद्दाका पक्षहरूसँग गर्ने गरेको व्यवहारका सम्बन्धमा विभिन्न टिकाटिप्पणी हुने गरेको सन्दर्भमा सरोकारवालाहरूसँग गरिएको प्रश्नमा राम्रो नराम्रो मिश्रित जवाफ प्राप्त भएको छ । ३३.३३ प्रतिशत सहभागीहरूले कर्मचारीहरूको व्यवहार राम्रो रहेको बताए भने ३२.१६ प्रतिशत सहभागीहरूले कर्मचारीहरूको व्यवहार सुधार गर्नुपर्ने खालको बताए ।^{२२६} त्यसैगरी २९.२४ प्रतिशत सहभागीहरूले कर्मचारीहरूको व्यवहार सामान्य रहेको बताए भने ५.२६ प्रतिशत सहभागीहरूले कर्मचारीहरूको व्यवहार असाध्यै राम्रो भएको जवाफ दिए ।

* राम्रो -	३३.३३ प्रतिशत
* सुधार गर्नु पर्ने खालको -	३२.१६ प्रतिशत
* सामान्य -	२९.२४ प्रतिशत
* असाध्यै राम्रो -	५.२६ प्रतिशत

^{२२६} यहाँ राम्रो व्यवहार भन्नाले सम्मानयुक्त व्यवहार, सहयोगी व्यवहार, कुनै विषयको निर्णय पूर्व राय तथा सुभाव लिनै बानी र निर्णय प्रक्रिया र निर्णयको कार्यान्वयनमा सहभागिता लिनै बानीलाई बुझाउँछ ।

चाई ॡ

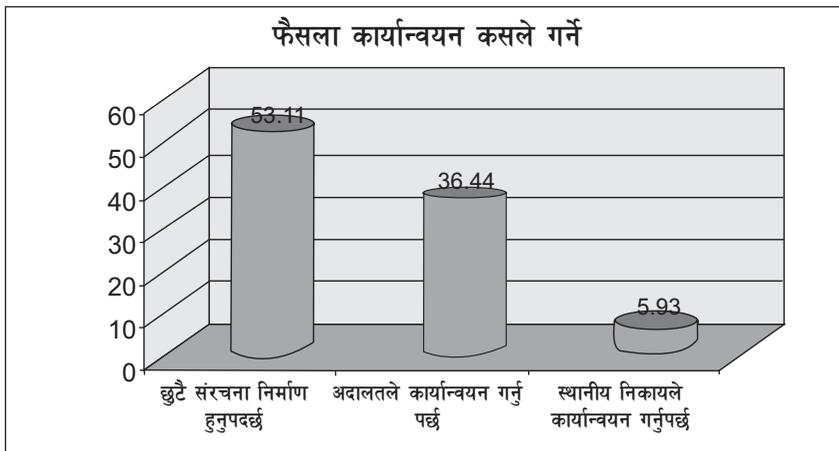

६.ॡ.ॡ फैंसला कार्यान्वयन कसले गर्ने

फैंसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा परस्परमा विरोधी दुईवटा अबधारणाहरु रहेको पाइन्छ । आफ्नो फैंसला अदालत आफैंले कार्यान्वयन गर्नु पदछ भन्ने एउटा मत रहेको छ भने अदालतले फैंसलासम्म गर्ने हो कार्यान्वयनको जिम्मा सरकारले लिनुपछ भन्ने अर्को मत रहेको छ । यस सन्दर्भमा फैंसला कार्यान्वयन कसले गर्नु उपयुक्त होला भनी राखिएको प्रश्नमा ॡ३.११ प्रतिशत सहभागीले फैंसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै संरचना निर्माण हुनुपछ भन्ने धारणा राखेको पाइयो भने ३६.ॡॡ प्रतिशत सहभागीले अहिलेको जस्तै अदालतले नै कार्यान्वयन गर्नु पदछ भन्ने धारणा राखे । स्थानीय प्रशासन र स्थानीय निकायलाई फैंसला कार्यान्वयन गर्न जिम्मा दिने पक्षमा भने अत्यन्त न्यून सहभागीहरुले मात्र समर्थन जनाए ।

- * छुट्टै संरचना निर्माण हुनुपदछ - ॡ३.११ प्रतिशत
- * अदालतले कार्यान्वयन गर्नु पछ - ३६.ॡॡ प्रतिशत
- * स्थानीय निकायले कार्यान्वयन गर्नुपछ - ॡ.१३ प्रतिशत
- * प्रशासनले कार्यान्वयन गर्नुपछ - ॡ.ॡ२ प्रतिशत

चाई ॡ

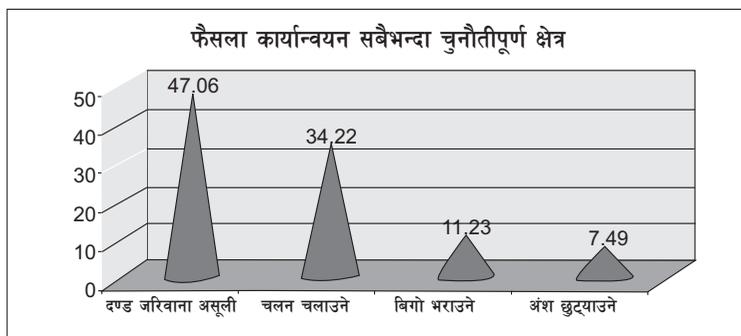

६.४.६ फैसला कार्यान्वयनमा सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण क्षेत्र

फैसला कार्यान्वयनका लागि विभिन्न क्षेत्रहरूमध्ये सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण क्षेत्र के लाई मान्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा ४७.०६ प्रतिशत सहभागीहरूले दण्ड जरिवाना असूलीलाई र ३४.२२ प्रतिशत सहभागीहरूले चलन चलाउने कार्यलाई सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण बताए । ११.२३ प्रतिशतले बिगो भराउने कार्यलाई र ७.४९ प्रतिशतले अंश छुट्याउने विषयलाई सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण विषयका रूपमा प्रस्तुत गरे ।

- * दण्ड जरिवाना असूली - ४७.०६ प्रतिशत
- * चलन चलाउने - ३४.२२ प्रतिशत
- * बिगो भराउने - ११.२३ प्रतिशत
- * अंश छुट्याउने - ७.४९ प्रतिशत

चार्ट ६

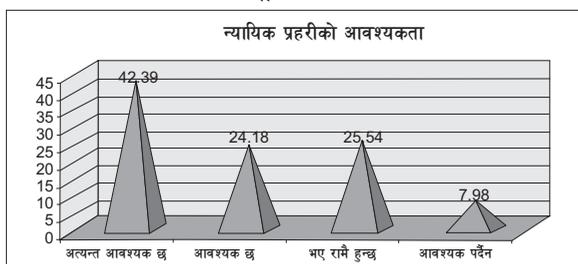

६.४.७ न्यायिक प्रहरीको आवश्यकता

धेरैसमय पहिले देखिनै अदालतको काम कारवाइलाई व्यवस्थित गर्न र फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन न्यायिक प्रहरीको आवश्यकता छ भन्ने धारणा व्यक्त हुँदै आएको भएपनि हालसम्म यो विषयले प्राथमिकता पाउन सकेको देखिँदैन । यसै सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरी फैसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै न्यायिक प्रहरीको आवश्यकतालाई कुन रूपमा हेर्नु हुन्छ भन्ने प्रश्न राखिएको थियो । सो प्रश्नको जवाफ दिने क्रममा ६६.५४ प्रतिशत सहभागीले न्यायिक प्रहरीको आवश्यकता रहेको बताए भने २५.५४ प्रतिशत सहभागीले भए राम्रै हुन्छ भन्ने धारणा राखे । ७.८८ प्रतिशत सहभागीले भने न्यायिक प्रहरीको आवश्यकता नरहेको र अहिलेकै व्यवस्था पर्याप्त रहेको बताए ।

- * अत्यन्त आवश्यक छ - ४२.३९ प्रतिशत
- * आवश्यक छ - २४.१८ प्रतिशत
- * भए राम्रै हुन्छ - २५.५४ प्रतिशत
- * आवश्यक पदैन - ७.८८ प्रतिशत

चार्ट ७

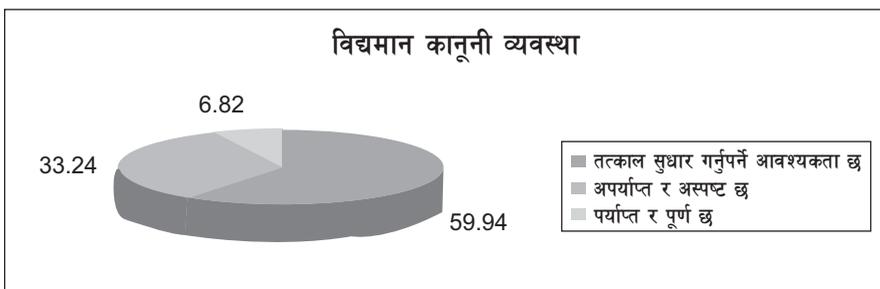

६.४.८ विद्यमान कानूनी व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्थाप्रति तपाईंको के धारणा छ भनी राखिएको प्रश्नको जवाफमा ५९.९४ प्रतिशत सहभागीहरूले विद्यमान कानूनी व्यवस्थामा तत्काल सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको बताए भने ३३.२४ प्रतिशत सहभागीहरूले सो व्यवस्था अपर्याप्त र अस्पष्ट रहेको भनी जवाफ दिए । त्यसैगरी ६.८२ प्रतिशत सहभागीले विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त र पूर्ण रहेको जवाफ दिए ।

- * तत्काल सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ - ५९.९४ प्रतिशत
- * अपर्याप्त र अस्पष्ट छ - ३३.२४ प्रतिशत
- * पर्याप्त र पूर्ण छ - ६.८२ प्रतिशत

चार्ट ८

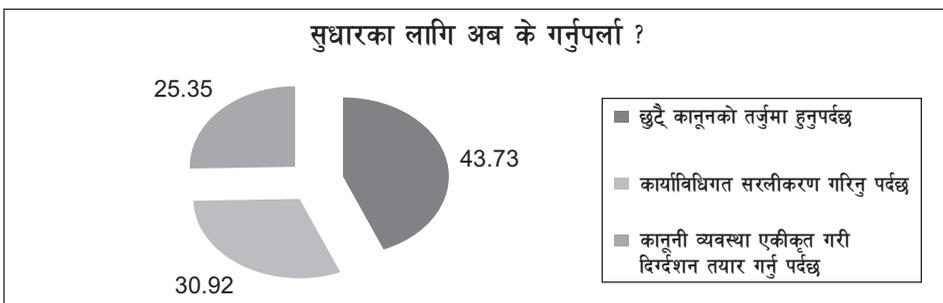

६.४.९ सुधारका लागि अब के गर्नुपर्ला ?

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था सुधारका लागि अब के गर्नुपर्ला भनी राखिएको प्रश्नमा ४३.७३ प्रतिशत सहभागीहरूले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी छुट्टै कानूनको तर्जुमा हुनुपर्दछ भन्ने जवाफ दिए भने ३०.९२ प्रतिशत सहभागीहरूले कार्यविधिमा सरलीकरण हुनुपर्ने बताए । त्यसैगरी २५.३५ प्रतिशत सहभागीहरूले भैरहेको कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत गरी दिग्दर्शन तयार गर्नुपर्ने बताए ।

- * छुट्टै कानूनको तर्जुमा हुनुपर्दछ - ४३.७३ प्रतिशत
- * कार्यविधिगत सरलीकरण गरिनु पर्दछ - ३०.९२ प्रतिशत
- * कानूनी व्यवस्था एकीकृत गरी दिग्दर्शन तयार गर्नु पर्दछ - २५.३५ प्रतिशत

चार्ट ९

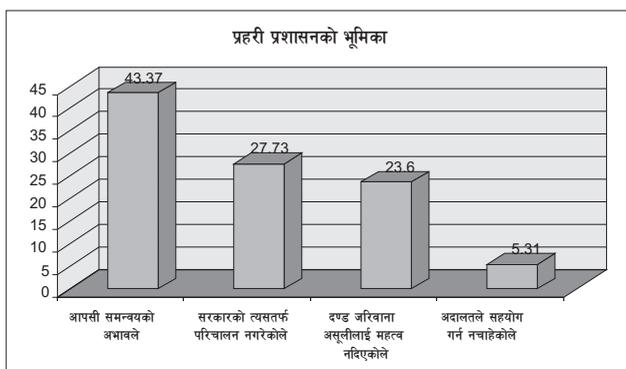

६.४.१० प्रहरी प्रशासनको भूमिका

दण्ड जरिवाना असूल तहसील कार्यमा प्रहरी प्रशासनको भूमिका कस्तो रहेको छ, भनी सोधिएको प्रश्नमा ४७.९९ प्रतिशत सहभागीहरूले प्रहरी प्रशासन निष्क्रिय र उदासीन रहेको जवाफ दिए । ४१.०९ प्रतिशतले प्रहरी प्रशासन अत्यन्त सहयोगी र सकारात्मक रहेको जवाफ दिए भने १०.९२ प्रतिशतले असहयोगी रहेको बताए । प्रहरी प्रशासन के कारणले दण्ड जरिवाना असूली तर्फ निष्क्रिय र उदासीन रहेको होला भनी राखिएको प्रश्नको जवाफ यस प्रकार रहेको छ ।

- * आपसी समन्वयको अभावले - ४३.३७ प्रतिशत
- * सरकारले त्यसतर्फ परिचालन नगरेकोले - २७.७३ प्रतिशत
- * दण्ड जरिवाना असूलीलाई महत्व नदिएकोले - २३.६० प्रतिशत
- * अदालतलाई सहयोग गर्न नचाहेकोले - ५.३१ प्रतिशत

चार्ट १०

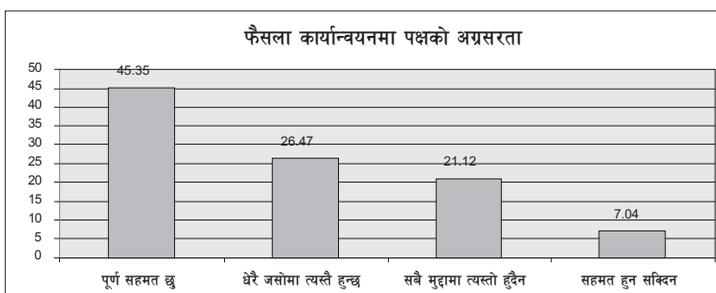

६.४.११ फैसला कार्यान्वयनमा पक्षको अग्रसरता

मुद्दाका पक्ष आफैँ अग्रसर नभएमा अदालतका फैसला कार्यान्वयन नै हुँदैन भन्ने भनाईसँग कतिको सहमत हुनुहुन्छ भनी राखिएको प्रश्नको जवाफमा धेरै जसो सहभागीहरूले सहमत रहेको धारणा राखे । २१.१२ प्रतिशत सहभागीहरूले सबै मुद्दामा त्यस्तो हुँदैन भनी जवाफ दिए भने ७.०४ प्रतिशत सहभागीले उक्त भनाईसँग सहमत हुन नसकिने धारणा राखे ।

- * पूर्ण सहमत छु - ४५.३५ प्रतिशत
- * धेरै जसोमा त्यस्तै हुन्छ - २६.४७ प्रतिशत
- * सबै मुद्दामा त्यस्तो हुँदैन - २१.१२ प्रतिशत
- * सहमत हुन सकिदैन - ७.०४ प्रतिशत

चार्ट ११

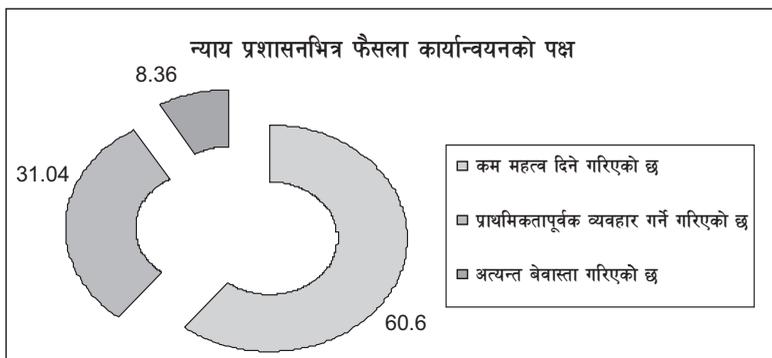

६.४.१२ न्याय प्रशासनभित्र फैसला कार्यान्वयनको पक्ष

न्याय प्रशासनभित्र फैसला कार्यान्वयनको पक्षलाई कतिको महत्व दिएको पाउनु भएको छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा ६०.६० प्रतिशत सहभागीले यो पक्षलाई कम महत्व दिएको बताए । त्यसैगरी ३१.०४ प्रतिशत सहभागीले प्राथमिकतापूर्वक व्यवहार गर्ने गरिएको बताए भने ८.३६ प्रतिशत सहभागीले यो पक्षलाई अत्यन्त बेवास्ता गरिएको बताए ।

* कम महत्व दिने गरिएको छ -	६०.६० प्रतिशत
* प्राथमिकतापूर्वक व्यवहार गर्ने गरिएको छ -	३१.०४ प्रतिशत
* अत्यन्त बेवास्ता गरिएको छ -	८.३६ प्रतिशत

चार्ट १२

६.४.१३ कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुँदा पर्ने प्रभाव

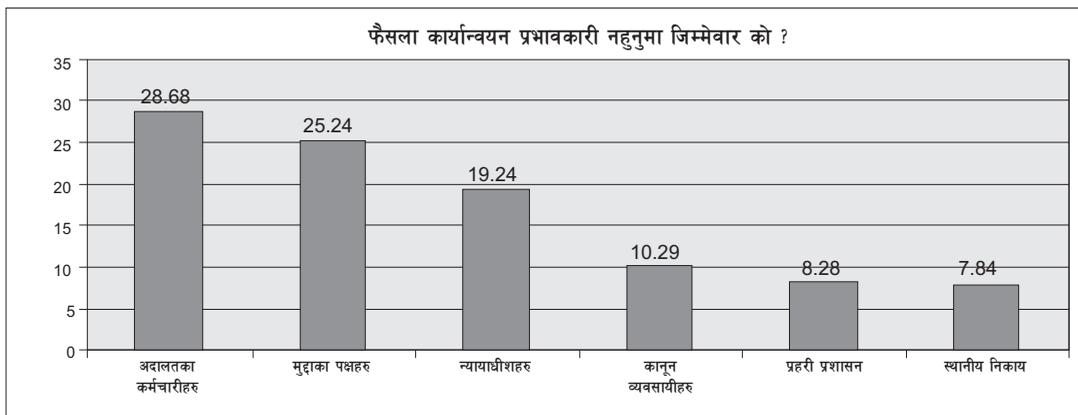
फैसला कार्यान्वयनको पक्ष प्रभावकारी नहुँदा न्याय प्रशासनमा कस्तो प्रभाव पर्ने ठान्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा ४०.१६ प्रतिशत सहभागीहरूले यसबाट अदालतको विश्वसनीयतामा गिरावट आउने बताए । त्यसैगरी ३१.३८ प्रतिशत सहभागीले मुद्दाका पक्षले न्याय पाएको अनुभूति गर्न पाउँदैनन् भन्ने जवाफ दिए भने २१.२८ प्रतिशत सहभागीले कानूनी शासनको उपहास हुने बताए । ७.१८ प्रतिशत सहभागीले विवाद अन्त्य नहुने गरी बल्झिरहन्छ भन्ने समेतको जवाफ दिए ।

६.४.१४ फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनुमा जिम्मेवार को ?

फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नुमा कसलाई बढी जिम्मेवार ठान्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा २८.६८ प्रतिशत सहभागीहरूले त्यसमा अदालतका कर्मचारीहरू जिम्मेवार रहेको जवाफ दिए भने २५.२४ प्रतिशत सहभागीले मुद्दाका पक्ष नै त्यसका लागि जिम्मेवार रहेको बताए । त्यसैगरी १९.२४ प्रतिशत सहभागीले न्यायाधीशहरूलाई जिम्मेवार बताए भने १०.२९ प्रतिशत सहभागीहरूले कानूनी व्यवसायीलाई, ८.५८ प्रतिशतले प्रहरी प्रशासनलाई र ७.८४ प्रतिशतले स्थानीय निकायलाई जिम्मेवार रहेको बताए ।

* अदालतका कर्मचारीहरू -	२८.६८ प्रतिशत
* मुद्दाका पक्षहरू -	२५.२४ प्रतिशत
* न्यायाधीशहरू -	१९.२४ प्रतिशत
* कानून व्यवसायीहरू -	१०.२९ प्रतिशत
* प्रहरी प्रशासन -	८.५८ प्रतिशत
* स्थानीय निकाय -	७.८४ प्रतिशत

चाई १३

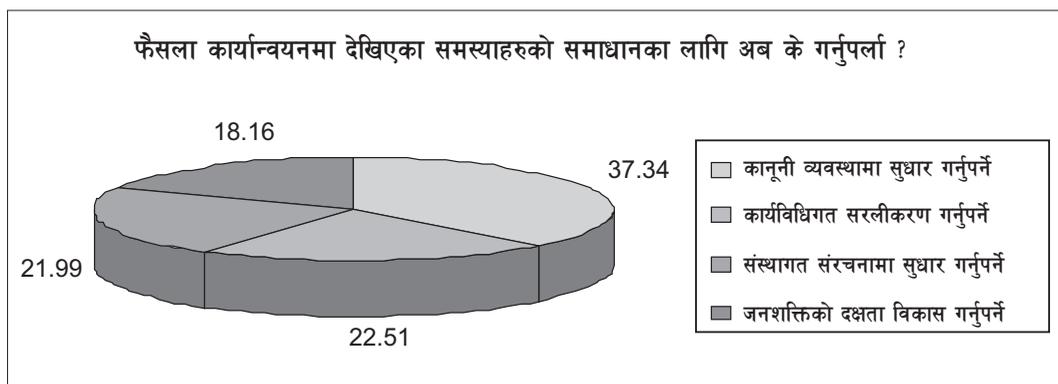

६.४.१५ फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि अब के गर्नुपर्ला ?

फैसला कार्यान्वयनमा देखिएको समस्याको समाधानका लागि अब के गर्नु पर्ला भन्ने प्रश्नको जवाफमा ३७.३४ प्रतिशत सहभागीहरूले कानूनी व्यवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने बताए । त्यसैगरी २२.५१ प्रतिशत सहभागीहरूले कार्यविधिगत सरलीकरण गर्नुपर्ने, २१.९९ प्रतिशतले संस्थागत संरचनामा सुधार गर्नुपर्ने र १८.१६ प्रतिशतले जनशक्तिको दक्षता विकास गर्नुपर्ने जवाफ दिए ।

- * कानूनी व्यवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने - ३७.३४ प्रतिशत
- * कार्यविधिगत सरलीकरण गर्नुपर्ने - २२.५१ प्रतिशत
- * संस्थागत संरचनामा सुधार गर्नुपर्ने - २१.९९ प्रतिशत
- * जनशक्तिको दक्षता विकास गर्नुपर्ने - १८.१६ प्रतिशत

चाई १४

प्रश्नावलीबाट प्राप्त जवाफको विश्लेषण गरी हेर्दा हाम्रो फैसला कार्यान्वयनको अवस्था सन्तोषजनक रहेको पाइएन। कार्यविधिमा, संरचनामा, जनशक्तिमा, आचरणमा र अभ्यासमा सबैतिर कमजोरी रहेको तथ्य सर्वेक्षणले उजागर गरेको छ। माथि विश्लेषण गरिएका तथ्यांकहरूका आधारमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको चित्रण यसरी गर्न सकिन्छ:

१. फैसला कार्यान्वयनका लागि लामो समयबाधि लाग्ने गरेको छ।
२. कानूनी जटिलता र अस्पष्टतासँगै स्रोत साधनको अभावका कारण फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन।
३. अदालतका कर्मचारीहरूले मुद्दाका पक्षहरूसँग गर्ने व्यवहारमा सुधारको खाँचो रहेको छ।
४. फैसला कार्यान्वयनका लागि अहिलेको संरचना पर्याप्त र पूर्ण रहेको छैन। यसका लागि छुट्टै संरचना र कार्यविधि निर्माण गरिनु पर्छ।
५. फैसला कार्यान्वयनको जिम्मा कुनै पनि रूपमा स्थानीय प्रशासन र स्थानीय निकायलाई दिनु हुँदैन।
६. फैसला कार्यान्वयनमा दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी विषय सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण रहेको छ भने चलन चलाउने कार्यमा पनि धेरै चुनौतीहरू रहेका छन्।
७. सुरक्षा व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन अदालत प्रशासनको नियन्त्रणमा रहने गरी न्यायिक प्रहरीको प्रबन्ध गरिनु पर्दछ।
८. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्थामा रहेको अपर्याप्तता र अस्पष्टता हटाई समयानुकूल बनाउन तत्काल सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसका लागि छुट्टै कानूनको तर्जुमा गरी फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधिलाई सरलीकरण गरिनु पर्छ।
९. आपसी समन्वयको अभाव रहेको तथा सरकारी उदासीनता रहेको कारणले पनि दण्ड जरिवाना असूली कार्यमा प्रहरी प्रशासनको सक्रियता देखिएको छैन।
१०. मुद्दाकै पक्षहरूको अप्रसरता बिना छिटो छरितो रूपमा कार्य सम्पादन हुन नसक्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ।
११. फैसला कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी नभएको कारण अदालतप्रतिको विश्वसनीयतामा गिरावट आउने र मुद्दाका पक्षहरूले न्याय पाएको अनुभूति गर्न नपाउने अवस्था रहेको छ।
१२. फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्नुमा अदालत प्रशासन र मुद्दाका पक्षहरू नै जिम्मेवार रहेका छन्।
१३. फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन कानूनी व्यवस्थाका साथै कार्यविधिगत व्यवस्था, संस्थागत संरचना र जनशक्ति लगायतका सबै पक्षमा यथोचित सुधार अपरिहार्य छ।

६.५ निष्कर्ष

माथिल्ला खण्डहरूमा हामीले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको अध्ययन र सर्वेक्षणबाट आएका प्रतिक्रियाहरू प्रस्तुत गर्छौं। स्थलगत रूपमा सरोकारवालाहरूसँग गरिएका परामर्शबाट प्राप्त रायहरू एवं प्रश्नावलीमा प्राप्त उत्तरहरूको विश्लेषणले सुधारका मार्गहरू पहिल्याउन मद्दत गर्छन् भन्ने हामीलाई लाग्छ। परिच्छेद ७ मा सुझावहरू पेश गर्दा यो परिच्छेदका कुराहरूलाई पुनः स्मरण र मनन गरिनेछ।

परिच्छेद-सात

समस्या र समाधानका उपायहरू

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा देखिएका तथ्य र उठाईएका समस्याहरूलाई परिच्छेद पाँच र छ मा विवेचना गरिएको छ। अध्ययन गरिएका अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्था त्यति सन्तोषजनक नरहेको र प्रायशः सबै अदालतहरूमा एकैखालका समस्याहरू रहेको अध्ययनको क्रममा देखिएको छ। फैसला कार्यान्वयनको अभिलेख समेत अद्यावधिक हुन नसकेको अवस्था र फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा मुद्दाका पक्षहरूले भोग्नु परेको हैरानीको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा यसले समग्र न्याय प्रशासनप्रति नै वितृष्णा जगाउन सक्ने संभावना पैदा गरेको छ। देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनको तुलनामा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनको अवस्था भन्नु बढी चुनौतीपूर्ण रहेको पाइयो। प्रस्तुत परिच्छेदमा अध्ययनको क्रममा पहिचान गरिएका साभ्ना समस्याहरू, विषयगत समस्याहरू र तिनले पारेको प्रभावका बारेमा सर्वेक्षणबाट आएका धारणाहरूलाई राखिएको छ। त्यसपछि हामीले ती समस्याहरू उठनुका कारणहरूका बारेमा सूत्रबद्ध रूपमा चर्चा गरेका छौं। समस्या समाधानका बारेमा चर्चा गर्दा प्रथमतः अहिले देखिएका कानूनी र व्यवस्थापन वा मानवीय स्रोत साधनका समस्यालाई न्यूनतम रूपमा कसरी समाधान गर्न सकिन्छ र दोस्रो तुलनात्मक विधिशास्त्रका राम्रा कुराहरूलाई कसरी हाम्रो न्यायिक अभ्यासमा भित्र्याउन सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण सहित दुई किसिमबाट चर्चा गरिएको छ। साथै प्रस्तुत परिच्छेदको अन्त्यमा हामीले फेरि तुलनात्मक विधिशास्त्रका राम्रा कुराहरूलाई सूत्रबद्ध रूपमा राखेका छौं। शुरुमा नै स्पष्ट गर्नु पर्ने कुरा के हो भने हाम्रो फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था अपूरो, अधुरो, परम्परागत र अव्यावहारिक रहेको छ। त्यसका लागि समाधानका उपायहरू बारे सोच्दा वर्तमान कानूनी संरचना भन्दा बाहिर गई हेर्नु समेत आवश्यक छ भन्ने हामीलाई लागेको छ।

७.१ समस्याहरू

७.१.१ मूलभूत समस्याहरू

- * फैसला कार्यान्वयन गर्ने भनी तोकिएको जिल्ला अदालतको तहसील शाखामा स्रोत साधनको पूर्णतः गम्भीर अभाव रहेको छ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले नयाँ किसिमका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि दर्खास्त दिने हदम्याद लामो भएकोले हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा नै पुनरावलोकनको आवश्यकता छ।
- * तहसीलदारको आदेश उपर लाग्ने दण्ड सजायको ६१ नं. र अ.व.१७ नं.बमोजिमको निवेदनको अधिक अभ्यासले फैसला कार्यान्वयनमा अनावश्यक विलम्ब हुने गरेको छ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा विभिन्न अदालतमा भिन्न भिन्न परिपाटी रहेको छ। कार्यविधिगत एकरूपता छैन।
- * फैसला कार्यान्वयनका लागि दक्ष जनशक्तिको अभाव छ। भएका जनशक्तिलाई पनि यस विषयमा तालीम दिइएको छैन। दायरी राख्ने तरिकामा पनि भिन्नता रहेको छ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका अस्पष्टता र जटिलता हटाउनका लागि उच्चस्तरीय संयन्त्रको अभाव खटिकएको छ।

- * फैसला कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सहयोगी सरोकारवाला निकायहरूसंग आपसी सहयोग र समन्वयको विकास हुन सकेको छैन ।
- * जिल्ला अदालत नियमावली बमोजिम बस्नु पर्ने विभिन्न समितिहरूको बैठक नियमित रूपमा बस्न नसकेको हुँदा सो सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- * तपसील खण्डको अस्पष्टताका कारण पनि फैसला कार्यान्वयनमा अवरोध आउने गरेको छ ।
- * मध्यस्थताको निर्णय कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने कार्याविधिगत अस्पष्टता कायम रहेको छ ।
- * मुद्दा जित्ने (वादी पक्ष) पक्ष कमजोर भएको वा सामाजिक सहयोग जुटाउन सक्ने हैसियतमा नरहेको अवस्थामा फैसला कार्यान्वयन गर्न धेरै असजिलो छ ।
- * फैसला कार्यान्वयनको काम कार्यकारिणीलाई जिम्मा दिने वा अदालत आफैले कार्यान्वयन गर्ने भन्ने बारेमा अवधारणागत स्पष्टताको आवश्यकता रहेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी छरिएर रहेका नजीरहरूले पनि कार्यान्वयनमा द्विविधा पर्ने गरेको छ ।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी अभिलेख व्यवस्थित रहेको छैन ।

७.१.२ विषयगत समस्याहरू

७.१.२.१ बिगो भराउने सम्बन्धी समस्याहरू

- * पुनरावेदन तहको अदालतबाट फैसला भएको जानकारी वादी पक्षलाई दिनु पर्ने अ.व.२१० नं.को प्रयोग धेरै मुद्दामा भएको पाइएन ।
- * बिगो भराउने दर्खास्तमा बिगो भरी भराउका लागि देखाउने जेथाको पूर्ण विवरण र मूल्याङ्कन नखुलेका कारण पनि कार्यान्वयनमा समस्या आई परेको छ ।
- * विभिन्न वित्तीय संघ संस्थाहरूमा धितो राखी रोक्का गराउने वा नयाँ मुद्दाको रोहमा सम्पत्ति रोक्का गराई दोहोरो रोक्का गर्ने कारणबाट पनि त्यस्तो सम्पत्तिबाट बिगो भराउन असजिलो भएको छ ।
- * प्रतिवादी पक्षको सम्पत्तिको विस्तृत विवरण पत्ता लगाउन वादी पक्षलाई व्यावहारिक समस्या पर्ने गरेको छ ।
- * घरसारमा मिलेको अवस्थामा लाग्ने दशौद वा अढाई दस्तुर लिने नलिने सम्बन्धमा एकरूपता छैन । कतै दस्तुर लिने गरिएको छ । कतै नलिने गरिएको छ ।
- * प्रतिवादी पक्षको प्रभाव रहेको ठाउँमा वादी पक्ष जान नसक्ने हुँदा स्थलगत रूपमा जायजात मूल्याङ्कन मुचुल्का गर्न गाह्रो परेको पाइन्छ ।
- * पञ्चकूर्ते मूल्याङ्कन गर्दा लिनु पर्ने आधारहरू धेरै जसो त्यस्तो मूल्याङ्कन मुचुल्कामा उल्लेख भएको देखिएन ।
- * पञ्चकूर्ते मूल्याङ्कनका लागि गठित समितिका अन्य सदस्यहरू धेरै जसो मुचुल्कामा अनुपस्थित रहने गरेको पाइयो ।
- * बिगो मुद्दामा पटक पटक म्याद सूचना जारी गर्ने पर्ने र त्यस्तो म्याद तामेल गर्न असाध्यै कठिनाई हुने गरेको पाइयो ।
- * पहिलो पटकको लिलाम वादी पक्षले सकार गर्न नपाउने भन्ने प्रावधानले पनि बिगो भराउने कार्य सम्पन्न गर्न लामो समय लाग्ने गरेको देखियो ।
- * लेनदेनको ८ र ९ नं., दण्ड सजायको २६ नं. र अंश वण्डाका १८ नं.को कानूनी व्यवस्थाबाट बिगो भराउने कार्यमा विवाद उठेको पाइयो । नजीरहरूका बीचमा पनि सामञ्जस्यता कायम हुन नसकेको अवस्था रह्यो ।

- * चल सम्पत्तिबाट बिगो भराउने सम्बन्धमा स्पष्ट कार्यविधि रहे भएको नहुँदा चल जेथाबाट बिगो भराउन समस्या परेको पाइयो ।
- * सगोलको सम्पत्तिबाट, मोहियानी हकको जग्गाबाट बैंक खाताबाट, शेयर, लकर आदि विभिन्न स्रोतबाट बिगो भराउने सम्बन्धमा कार्यविधिगत अस्पष्टता रहेको छ ।
- * सरकारवादी हुने वैदेशिक रोजगार ठगी, जवरजस्ती करणी जस्ता मुद्दामा पीडितहरूले फैसलाको जानकारी नै नपाएको कारण कार्यान्वयनमा आउन नसकेको, फैसला अनुसारको क्षतिपूर्ति पाउने ठहरेका अत्यन्त कम पक्षमात्र कार्यान्वयनमा आउने गरेका र विभिन्न जटिलताका कारण त्यस्ता पक्षले फैसला कार्यान्वयन गर्न गराउन नसकेको स्थिति देखियो ।
- * लिलाम गरिएको सम्पत्ति चलन चलाउने कार्यमा पनि अदालत सफल देखिएन ।
- * पटक पटक विभिन्न प्राविधिक कारण देखाई लिलाम बदर गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा अदालतबाट हुने लिलाम प्रति मानिसहरू विश्वास गर्न नसकिरहेको अवस्था देखियो ।
- * मोहियानी हक लागेको, विभिन्न व्यक्तिहरूका नाउँमा संयुक्त दर्ता रहेको, ऋणी बाहेकका अन्य व्यक्तिका नाउँको जेथाबाट बिगो भराउने विषयमा स्पष्ट कार्यविधि भएको पाइएन ।

७.१.२.२ चलन चलाउने सबन्धी समस्याहरू

- * घर भत्काउने, ढोका खुलाई दिने, भयाल बन्द गराई दिने, बाटो खुलाई दिने जस्ता चलन मुद्दाको कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्त कमजोर रहेको देखियो ।
- * चलन चलाउन जाने सशक्त टोली अदालतमा नरहेको, चलन चलाउने कार्यमा पुलिस प्रशासनको सहयोग प्राप्त गर्न नसकिएको कारणबाट पनि यो पक्ष प्रभावित भएको देखियो ।
- * चलन चलाउने क्रममा कब्जा गर्नु पर्ने सरसमानलाई जिम्मा लिने र अदालतसम्म ढुवानी गर्ने तथा अदालतमा भण्डारण गर्ने समस्या रहेको छ ।
- * लिखत बदर जस्ता मुद्दामा तर्फ नखुलेको कारण कताबाट चलन चलाई दिने भन्ने अस्पष्टता छ ।
- * अदालतसँग स्रोत र शक्तिको अभावका कारण धेरै जसो घर भत्काउने, चलन चलाउने कार्य गर्न नसकी लामो समय सम्म मुद्दाका पक्षहरू कार्यान्वयनको क्रममा तारिखमा रहिरहेका र कतिपय मुद्दामा पक्षहरू थकित भई तारिख छोडी बसेका, कतिपय मुद्दामा पछि निवेदन दिए जगाई कार्वाही गर्ने गरी मुलतवी राखिदिएको अवस्था देखियो ।
- * अदालतबाट कागजी रुपमामात्र चलन चलाई दिने र पछि सोही चलन हटक गरेको हुँदा कार्वाही गरी पाउँ भनी पटक पटक पुनः चलनमा दर्खास्त पर्ने गरेको देखियो ।
- * कतिपय चलन मुद्दामा विपक्षीहरूको अधिक बाहुल्यता रहेको कारण बर्षौं सम्म पनि डोर खटिन नसकेको अवस्था देखियो । चलनका लागि डोर खटिएको टोलीलाई प्रतिवादीहरूले बल प्रयोग गरी भाग्न विवश पारेको अवस्था पनि देखियो ।
- * चलन चलाउने सिलसिलामा प्रहरी प्रशासनबाट असाध्यै कम सहयोग प्राप्त हुने र प्राप्त सहयोग पनि औपचारिक किसिमको मात्र रहने गरेको पाइयो ।
- * चलन दिनु पर्ने सम्पत्तिको स्वरुप नै परिवर्तन भएको कारण फैसला भन्दा बढी गै चलन दिन बाधा परेको । (जस्तै: फुसको घर भत्काई दिने फैसलामा उल्लेख भएको तर स्थलगत रुपमा डोर जाँदा ठूलो पक्की घर निर्माण भएको पाइएको । ४ ओटा घर भत्काउने फैसला भएको स्थलगत रुपमा सो स्थानमा १ दर्जन घरहरू रहेको अवस्था व्यवहारमा पाइएको छ ।)

७.१.२.३ अंश वण्डा छुट्याउने सम्बन्धी समस्याहरू

- * अंश मुद्दाको कार्वाई प्रक्रिया लामो र असाध्यै भङ्कटिलो हुने र यसको कार्यान्वयनमा समेत धेरै लामो समय लाग्ने गरेको ।
- * वण्डा गर्नु पर्ने सम्पत्तिको विवरण सहीरूपमा उल्लेख नहुने, घर जग्गाको विवरण फरक पर्ने, सेस्ता र फैसलामा उल्लिखित तायदाती विवरण मेल नखाने जस्ता प्राविधिक कारणबाट पनि वण्डा छुट्याउन बाधा पर्ने गरेको ।
- * अशियार थपघट हुने र अंश पाउने सम्पत्ति अन्यत्र हस्तान्तरण गर्ने, अन्यत्र धितो राखी रोक्का गराउने जस्ता प्रवृत्तिका कारण पनि वण्डा छुट्याउने कार्यमा समस्या पर्ने गरेको ।
- * दण्ड सजायको ४६ नं.को कानूनी व्यवस्था आफैमा लामो र घुमाउरो रहेको र यसले कार्यान्वयनमा स्पष्टता आउन नसकेको ।
- * थोरै क्षेत्रफल भएको सम्पत्ति धेरै अशियारहरूलाई वण्डा गर्दा उपभोग गर्न नसकिने आकारमा अंश भाग छुट्याइनु पर्ने, अशियारहरू आपसमा सहमत नभएमा कित्तै पिच्छे वण्डा गर्नु पर्दा प्राप्त गरेको अंश भोग गर्न नसकिने पनि हुने अवस्था रहेको छ । डोर कर्मचारी तथा तहसीलदारलाई विवेक प्रयोग गरी उपभोग हुन सक्ने, मिल्न सक्ने गरी वण्डा छुट्याउने अधिकार नभएको ।
- * अंश मुद्दाको प्रारम्भमा कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा २३ को सुविधा पाएको अवस्थामा त्यस्तो कोर्टफी असूल उपर गर्ने सन्दर्भमा तपसील खण्डमा फरक फरक विवरण उल्लेख भै एकरूपता कायम हुन नसकेको ।
- * कतिपय अंश मुद्दामा वण्डा पाएको सम्पत्तिको लाग्ने अढाई दस्तुर बुझाउन नसकेको कारण पूर्वी लिन नसकेको ।
- * कतिपय मुद्दामा फैसलामा उल्लेख भएको सम्पत्तिको आकार रूपमा परिवर्तन भै कार्यान्वयनमा असजिलो परेको । **(जस्तै: फैसलामा जग्गा वण्डा गर्ने मात्र उल्लेख भएको तर डोर जाँदा सो जग्गामा घर समेत रहेको पाइएको)**
- * फैसला अन्तिम भएको मितिले हदम्याद ३ वर्ष भित्र वण्डा छुट्याउने दर्खास्त दिनु पर्ने द.स.को ४६ नं.को कानूनी व्यवस्था रहेकोमा सो म्याद नाघेको अवस्थामा अंश हकबाट वञ्चित हुनु पर्ने अवस्था रहेको ।
- * प्रतिवादीलाई अंश छुट्याई लिनका लागि द.स.को ४६ नं.को हदम्याद लाग्ने नलाग्ने त्यस्ता पक्षले अढाई दस्तुर तिर्नु पर्ने नपर्ने सम्बन्धमा दुविधा परेको ।
- * चल सम्पत्ति वण्डा गर्ने प्रक्रिया स्पष्ट नरहेको ।
- * सम्बन्ध विच्छेद भएको महिलालाई अंश छुट्याई दिने समस्या रहेको छ, निजले आफ्नो भागमा परेको अंश उपभोग गर्न सक्ने अवस्था पनि नरहेको ।
- * अशियार घटबढको कारण पनि वण्डा छुट्याउन समस्या परेको छ । प्रतिवादीहरूकै कारणले वण्डा छुट्याउन लामो समय लाग्ने र अशियार थपिँदै जाने क्रमले पनि मुद्दा जित्ने वादी पक्षलाई मर्का पर्ने गरेको छ ।

७.१.२.४ दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी समस्याहरू

- * कैद जरिवानाको लगत अभिलेख व्यवस्थित हुन सकेको छैन । अभिलेख राख्ने तरिकामा नै विविधता छ ।
- * लगतलाई अध्यावधिक रूपमा दुरुस्त राख्न सकिएको छैन । कतिपय अदालतमा धेरै वर्षका दण्ड जरिवानाका लगत किताब नै भेटिएनन् ।
- * दण्ड जरिवाना असूल तहसीलका लागि नियमित रूपमा डोर खटिन सकेको छैन ।
- * पुराना लगत विवरणमा नाम थर वतन स्पष्ट रूपमा उल्लेख हुन सकेको छैन ।

- * गाउँ विकास समिति नगरपालिकामा परिणत हुँदा वा मिसिँदा वा गा.वि.स. तथा न.पा.को सीमाना परिवर्तन भएको अवस्थामा सो अनुरूप लगत व्यवस्थित हुन नसकी साविक बमोजिम कै वतन कायम भै रहेको छ ।
- * जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम ८७ बमोजिमको लगत फछ्यौँट समितिको बैठक नियमित रूपमा बस्न सकेको पाइएन ।
- * दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्तिको बाबु बाजेको नाम/तीनपुस्ते नखुल्ने र अन्य विस्तृत विवरण पनि लगतमा नखुलाउने गरेको कारण एउटै नाउँका विभिन्न व्यक्तिहरु भएको ठाउँमा कैद जरिवाना असूल तहसील गर्न सकिएको छैन ।
- * फुटकर रूपमा कतै कतै प्रहरीलाई कैद जरिवानाको लगत पठाउने गरेको भए पनि विस्तृत रूपमा त्यस्तो विवरण प्रहरीमा पठाउने नगरिएको र पठाएका केही विवरणको सम्बन्धमा पनि प्रहरीबाट कुनै Response नभएको अवस्था देखियो ।
- * बेजिल्लाका लगतहरु सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउने कतै कतै प्रयास भएको देखिए पनि सो अनुसारको लगत प्राप्त भै सो जिल्ला अदालतमा त्यस्तो लगत कसिएको जानकारी नआउने गरेको अवस्था पनि देखियो । यसले गर्दा दोहोरो अभिलेख कायम हुन सक्ने अवस्था पनि देखियो ।
- * असुरक्षाको कारण अदालतबाट खटिएका निहत्था कर्मचारीबाट कैद जरिवाना लागेको व्यक्ति पक्राउ गरी अदालतमा दाखिल गर्ने भन्ने कार्य चुनौतीपूर्ण देखियो ।
- * बेजिल्लाबाट प्राप्त हुने लगत विवरण अधुरो र अस्पष्ट हुने गरेको कारण त्यस्तो लगत असूल गर्न सकिने स्थिति देखिएन ।
- * दण्ड जरिवाना असूली गरी ल्याए वापत पाउने २५ प्रतिशत प्रोत्साहन रकम तथा कैद वापत प्रति महिना रु.५०/- दिने व्यवस्थाले दण्ड जरिवाना असूलीको कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन । यसले केही नकारात्मक प्रभाव पनि परेको छ ।
- * कैद जरिवाना असूलीका लागि स्थानीय प्रहरी प्रशासनको कुनै सकारात्मक भूमिका रहेको देखिएन । यस सन्दर्भमा स्थानीय निकायको भूमिकालाई पनि अदालतले प्रत्यक्ष रूपमा स्वीकार गरेको अवस्था देखिएन ।
- * महालेखा परीक्षकको विभागबाट लेखा परीक्षण हुँदा कतिपय जिल्लामा जरिवाना वापत कैद ठेकिएको जरिवानाको अंक बेरुजु कायम गरिएको र त्यस्तै विषयमा कतिपय जिल्लामा बेरुजु कायम नभएको स्थिति देखियो ।
- * दण्ड जरिवाना असूल तहसील तर्फ राज्य संयन्त्र परिचालन भएको देखिएन । सरकारी बक्यौताको रूपमा रहेको दण्ड जरिवानाको ठूलो अंक राजस्वको रूपमा असूल तहसील गर्नु पर्नेमा त्यस तर्फ कम सम्बेदनशीलता देखियो ।
- * विदेशी व्यक्तिहरुलाई लागेको दण्ड जरिवाना असूल तहसीलका लागि कुनै कानूनी संयन्त्र नभएको कारण यस्ता लगतहरु असूल तहसील हुन सकेको पाइएन ।
- * कैद जरिवाना असूली तर्फ नागरिक समाज र राजनीतिक दलहरुलाई परिचालन गर्न सकिएको देखिएन ।
- * सर्वस्व गर्ने प्रक्रिया अस्पष्ट रहेको र हाल सम्मको कुन अदालतबाट के कति सर्वस्व गरिएको छ भन्ने एकीकृत विवरण कुनै अदालतले पनि राखेको पाइएन ।
- * धरौट राखी तारिखमा रहेको व्यक्तिले तारेख गुजारेमा सो धरौटी जफत गर्ने सम्बन्धमा एकरूपता भएको पाइएन ।
- * जेथा जमानत राखेको सम्पत्तिको एकीकृत अभिलेख कुनै अदालतमा पनि रहेको छैन । हाल सम्म के कति जेथा जमानत लिइएको छ सो मध्य के कति फुकुवा भए के कति जफत गर्नु पर्ने छ के कति लिलाम गर्नु पर्नेछ त्यसको कुनै अभिलेख पाइएन ।

- * जेथा जमानत लिलाम गरी प्रतिवादीलाई लागेको दण्ड जरिवानाको लगत असूल तहसील गर्ने तर्फ कार्वाई भएको नदेखिएको ।
- * विभिन्न अदालतहरूको दण्ड जरिवाना असूली सम्बन्धी लगतको सञ्चार प्रभावकारी नभएको ।
- * सरकारी वकीलसंग दण्ड जरिवानाको कुनै विवरण नरहेको र दण्ड जरिवाना असूल तर्फ सरकारी वकीललाई कुनै जिम्मेवारी नदिइएको ।
- * दण्ड जरिवानाको विवरणको उचित प्रचार प्रसार नभएको ।
- * मुद्दा दायर गर्दा कै अवस्थामा ध्यान दिनु पर्ने प्रतिवादीहरूको नाम, थर, वतन, उमेर, तीन पुस्ते, फोटो जस्ता पक्षमा वेवस्ता गर्ने गरेको कारण मिसिलवाट पनि लगत विवरण अध्यावधिक गर्न सकिने अवस्था नभएको ।
- * कैद जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी काम कार्वाहीको निरीक्षण अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- * लगत राख्ने तरिकामा पनि एकरूपता कायम हुन सकेको छैन । अलग अलग तरिका र ढाँचामा लगत राख्ने गरिएको छ ।
- * असुरक्षाको कारण पनि दण्ड जरिवाना असूल हुन सकेको छैन ।
- * कानूनी व्यवस्थामा भएका अस्पष्टताका कारण पनि दण्ड जरिवाना असूल तहसील गरी फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ ।
- * मुद्दाको थुनछेकको आदेश लगायतको कार्वाई प्रक्रियामा हुने गरेका आदेशहरूका कारण पनि पछि फैसला कार्यान्वयनमा असजिलो हुने गरेको पाइयो ।
- * सूचना प्रवाहको स्थिति एकदम कमजोर देखियो । सर्वोच्च अदालतबाट जारी गरिएको दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी परिपत्रको कार्यान्वयन भएको पाइएन । धेरै जसो कर्मचारीले सो परिपत्रको बारेमा आफूलाई कुनै जानकारी नभएको बताए । परिपत्र पालना भए नभएको सन्दर्भमा कुनै अनुगमन भएको पाइएन ।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा तुरुन्तै गरी हाल्नु पर्ने कार्य मध्ये एउटा उपयुक्त विकल्प सूचना प्रविधिको विकास हो । सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा अदालत भर्खरै वामे सर्न थालेको छ, तर फैसला कार्यान्वयन तर्फ भने खासै काम हुन सकेको छैन । फैसलाले लागेको दण्ड जरिवाना र धरौटीको अभिलेख अहिले पनि हस्तलिखित रूपमा राखिएका छन् र तिनलाई सालिन्दा साँदै लैजाने गरिएको छ । जसको कारण देहायका समस्याहरू देखिँदै आएका छन्:
 - अभिलेख प्रणाली भद्दा, अशुद्ध र खोजेको बखतमा सजिलै नपाइने भएको छ ।
 - अभिलेख सार्ने क्रममा दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्तिको विवरण (नाम, थर, वतन सहितको अन्य आवश्यक विवरण) मा परिवर्तन आई कार्यान्वयन नै हुन नसक्ने अवस्था उत्पन्न हुने गरेको छ ।
 - कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने थप विवरण तहसील आफैले संकलन गर्न सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयबाट लिने वा त्यहाँ रहेको सूचनाको समेत प्रयोग गर्ने व्यवस्थाको अभावले समेत कार्यान्वयनमा प्रतिकूल असर परेको छ ।
 - देवानी मुद्दातर्फ वण्डा गर्नु पर्ने सम्पत्ति, भरी भराउका लागि रोक्का गरिएको सम्पत्तिका विवरणहरू फरक पर्न गएका छन् ।
 - तहसीलको आमदानी खर्च किताव (लगत किताव) पनि सालिन्दा सार्ने क्रममा अशुद्ध हुन गएको छ । यसमा आवश्यक विवरण समेत उल्लेख भएको पाइँदैन ।
 - एकै व्यक्तिको विभिन्न जिल्लामा रहेको लगतको विवरण भिडाउन सकिएको छैन । जसले गर्दा फैसला कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा समन्वयपूर्वक कार्य हुन सकेको छैन ।

७.१.२.५ तहसील जिन्सी सम्बन्धी समस्याहरू

अध्ययनका क्रममा विभिन्न जिल्ला अदालतको स्थलगत भ्रमणका सिलसिलामा तहसील शाखा अन्तर्गत रहने तहसील जिन्सी फाँटहरूको समेत अध्ययन अवलोकन गरिएको थियो। सो अध्ययनको क्रममा देखिएका समस्याहरू यस प्रकार छन्।

- * तहसीलको जिन्सी अधिकांश ठाउँमा डिट्टा वा तामेलदार तहका कर्मचारीको जिम्मा रहेको छ।
- * जिन्सी रेकर्ड व्यवस्थित रहेको छैन। अभिलेखमा एकरूपता पनि देखिएन।
- * जिन्सी अभिलेखको एकरूपताका लागि माथिल्लो तहबाट कुनै निर्देशन पनि दिने गरिएको छैन।
- * जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका सामानहरू व्यवस्थित रूपमा राख्नका लागि कुनै पूर्वाधार वा कुनै उपाय अंगालिएको छैन।
- * जिन्सीका पुराना सामानहरू लिलाम गर्ने, नष्ट गर्ने, सडाउने जस्ता विषयमा स्पष्ट कार्यविधिगत निर्देशनको अभाव छ।
- * अदालत प्रशासनले जिन्सी व्यवस्थापन तर्फ कम चासो र कम महत्व प्रदान गरेको छ।
- * जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका सामानहरू एक आपसमा मिसिएर रहेका छन् र कुन दसीको सामान कुन मुद्दाको हो भनी छुट्याउन सकिने स्थिति छैन। नम्बर उल्लेख गरि राखिएको अवस्थामा पनि चिसोको कारणले त्यस्तो नम्बर मेटिएको देखियो।
- * तहसील जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका मेकनिकल सामानहरू जस्तै, मोटर, मोटर साइकल, साइकल, मेशिनहरू तथा अन्य विद्युतीय उपकरणहरू राख्ने सुरक्षित स्थानको अभावका कारण अलपत्र अवस्थामा अव्यस्थित तवरले रहेका छन्।
- * जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका सामानहरूका बारेमा धेरै जसो फैसलामा कुनै पनि कुरा उल्लेख गरेको पाइएन। त्यस्तो मुद्दा फैसला भएको जानकारी तहसील जिन्सी फाँटले प्राप्त गरेको पनि देखिएन।
- * जिन्सीमा आमदानी बाँध्न पठाइएका सुन, चाँदी, जवाहरात जस्ता महत्वपूर्ण र मूल्यवान समग्रीहरू सुरक्षित रूपमा राख्ने प्रबन्ध भएको पाइएन।
- * जिन्सी अभिलेखमा आमदानी बाँधिएका सामग्रीको पूर्ण विवरण पनि उल्लेख भएको पाइएन।
- * कुनै कुनै अदालतमा जिन्सी वुभी लिनै निश्चित कर्मचारी तोकेको पनि पाइएन।

७.२ समस्याले पारेको प्रभाव

माथिका तथ्य, तथ्याङ्क र सूचनाका आधारमा हेर्दा हाम्रा अदालतहरूको फैसला कार्यान्वयनको अवस्था समस्याग्रस्त देखियो। अदालतले गरेको फैसलाहरूको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्दा न्याय प्रशासनमा यस प्रकार प्रभाव पारेको पाइयो।

- * अदालतप्रतिको जनविश्वासमा ह्रास आउन थालेको छ।
- * अदालतका आदेश र फैसलाहरू कागजीरूपमा सीमित भएका छन्। जसले अदालतप्रतिको जनआस्थामा नकारात्मक प्रभाव पार्न बल पुऱ्याएको छ।
- * फैसला कार्यान्वयनमा लामो समय लाग्ने गरेको र धेरै जसो फैसलाहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुँदा मुद्दाका पक्षहरूमा निरासा छाएको छ।
- * यसले अदालतका अन्य कार्वाई प्रति नकारात्मक टिप्पणी र आलोचना गर्नेहरूलाई नै मद्दत गरेको छ।
- * मान्छेहरू अन्याय सहन बाध्य भएका छन्। यसले कानूनको शासनप्रतिको प्रतिबद्धतालाई चुनौती दिएको छ।
- * कसूरदार ठहर भै कैद जरिवाना लागेका व्यक्तिहरू खुलेआम सार्वजनिक जीवनमा देखिँदा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना भएको छ।
- * शक्तिशालीलाई कानूनले छुँदैन भन्ने गलत सन्देश प्रवाहित भएको छ।

- * पीडितहरूले भ्रम बढी पीडित भएको अनुभूति गरेका छन् ।
- * असुरक्षाको स्थिति र उत्प्रेरणाका अभावका कारण स्थलगत रूपमा खटिने कर्मचारीहरू निरास छन् ।
- * अदालतकै विकल्प खोज्ने प्रयासहरू भएका छन् । जसले कानूनी शासन प्रतिको निष्ठामा असर परेको छ ।
- * अदालतबाट भएका राम्रा काम कारवाइको प्रचार प्रसार हुन सकेन । नकारात्मक कुराहरूमात्र बढी चर्चामा आउँदा अदालत प्रति अविश्वास बढ्यो ।

७.३ समस्या सिर्जना हुनुका मुख्य कारणहरू

- * पुरानो, अधुरो र अपूरो कानूनी व्यवस्थाले नयाँ समस्यालाई सम्बोधन गर्न सकेन ।
- * फैसला कार्यान्वयनलाई न्याय प्रशासनको सबै भन्दा पछिल्लो प्राथमिकतामा राखियो । महत्व दिइएन ।
- * फैसला कार्यान्वयन गर्ने दिशामा राज्य संयन्त्र उदासीन देखियो । यसलाई मुद्दाका पक्षको दायित्वको रूपमा हेरियो ।
- * अपराधीहरूको संरक्षण गर्ने तर्फ राज्यशक्तिको उपल्लो तहका व्यक्तिहरू पनि संलग्न रहेको आरोपलाई खण्डन गर्न सकिएन ।
- * नागरिक समाज पनि अदालतका फैसलाको कार्यान्वयन अवस्था प्रति अनभिज्ञ रहयो ।
- * सरोकारवाला निकायहरू बीच सहयोग समन्वय र सहकार्यको संस्कृति विकास हुन सकेन ।
- * एक अर्कालाई दोष पन्साएर आफू उम्किने प्रयास भयो । समस्यालाई समाधान गर्ने प्रयत्न भएन ।
- * अपराधीलाई सजाय दिलाउने तर्फ हाम्रो फौज्दारी न्याय प्रशासनमा पनि धेरै कमजोरी देखिए ।
- * कारवाही प्रक्रियामा कार्यान्वयन पक्षलाई वेवास्ता गरियो ।
- * अदालती अभिलेखहरू व्यवस्थित हुन सकेनन् ।
- * अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई गर्ने सबै ईकाईहरूले आफ्नो जिम्मेवारीलाई औपचारिकताको रूपमा मात्र लिए ।
- * फैसला कार्यान्वयनको विषयमा सार्वजनिक जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको अभाव देखियो ।
- * तल्लो तहका जनशक्तिलाई जिम्मेवारी दिएर नेतृत्व तह पन्छिएर जस्तो देखियो ।
- * अदालतले पनि यस सन्दर्भमा कुनै योजना कार्यक्रम बनाउने वा सरकारसंग अडान राख्ने प्रयास गरेन । यथास्थितिमा चल्ने संस्कृतिले सुधार तर्फ अगाडि बढन दिएन ।

७.४ समस्या समाधानका उपायहरू

अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धी अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट पहिचान गरिएका माथि उल्लिखित समस्याहरू सबै अदालतका साभ्ना समस्याका रूपमा रहेको देखियो । प्रारम्भमा नै अदालतको फैसला अदालत आफैले नै कार्यान्वयन गर्ने वा सरकार मार्फत कार्यान्वयन गर्ने भन्ने बारेमा उठेका र सधैं जस्तो उठने गरेका प्रश्नमा हामी स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । हामी अदालतको फैसला अदालत आफैले कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ र आवश्यक परेमा अरु निकाय, नागरिक समाज, बार एशोसिएशन आदिको सहयोग लिनु पर्छ भन्नेमा प्रष्ट छौं । यो कुरा हाम्रो इतिहास, परम्परा र अदालती व्यवहार अनुरूप त छद्वैछ, यो हाम्रो आवश्यकता अनुरूप पनि छ । फैसला कार्यान्वयनको चरणमा पनि कैयौं पटक न्यायिक मनको प्रयोग गरी विवादको निर्णय गर्नु पर्ने देखिन्छ, जुन अरु निकायबाट हुने सबदैन । फेरि अर्को यथार्थ के हो भने अदालत पनि राज्य कै एउटा अंग हो - जसमा न्याय प्रशासनको सम्पूर्ण शक्ति निहित रहेको हुन्छ । राज्यको एउटा निकायले आफूले गरेको काम वा दायित्व अरुलाई पन्छाउन मिल्दैन । आफ्नो फैसला कार्यपालिका मार्फत कार्यान्वयन गराउने भन्ने तर्फमा कुनै सैद्धान्तिक आधार रहेको छैन र अन्य मुलुकका अदालतको अभ्यास र व्यवहारले पनि त्यसको पक्षपोषण गरेको देखिँदैन । जसबारेमा हामीले चौथो पच्छेदमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिसकेका छौं । हामी यो विषयमा केही

न्यायाधीश र कर्मचारीमा रहेको यो द्विविधा सधैंका लागि अन्त्य हुनु पर्दछ, भन्ने मान्यता राख्छौं । प्रस्तुत अध्ययनले दिएका सुझावहरू त्यही मान्यतामा आधारित रहेका छन् । त्यसैले फैसला कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि देहाय बमोजिमका उपायहरू अपनाउन सकिन्छ:

७.४.१ संस्थागत व्यवस्थातर्फ

- * फैसला कार्यान्वयनको सम्पूर्ण उत्तरदायित्व तहसीलदारलाई सम्पिनु पर्दछ । तहसीलदारलाई फैसला कार्यान्वयन अधिकारीको रूपमा स्थापित गर्नुपर्दछ ।
- * तहसीलदारको जिम्मेवारी र उसले सम्पादन गर्ने कामको प्रकृति र त्यसको गहनताका आधारमा तहसीलदारको दरबन्दी पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ । सबै अदालतमा तहसीलदारको काम अधिकृतस्तरको कर्मचारीबाट सम्पादन गराउनु उपयुक्त देखिन्छ । सेस्तेदार शाखा अधिकृत भएको ठाउँमा तहसीलको कामको जिम्मा पनि सेस्तेदारलाई नै दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

सबै जिल्लामा अधिकृतस्तरको तहसीलदार

फैसला कार्यान्वयनको कार्य व्यक्तिहरूको अधिकारको उपभोग, प्रचलन, नियन्त्रणसँग सम्बन्धित छ । त्यस कारणले गर्दा कार्यान्वयनकै चरणमा पनि न्यायिक विवेकको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । तसर्थ जुन जिल्ला अदालतमा अधिकृतस्तरको तहसीलदार छैन, त्यस्तो जिल्ला अदालतमा सेस्तेदारलाई नै तहसीलको समेत जिम्मेवारी दिने र तहसीलका अन्य कर्मचारीहरूले उसको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्नु उचित हुन्छ । यसो गर्दा कतै सेस्तेदारलाई धान्न नसक्ने कार्यबोझ त हुँदैन भन्ने तर्फ पनि हामीले अध्ययन गरेका छौं । अहिले अधिकृत स्तरको तहसीलदार रहेका बाहेक अन्य अदालतहरूमा अधिकतम् ४९ थान र औषतमा ३० थान भन्दा कम फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दरखास्त र शाखा अधिकृतस्तरको सेस्तेदार भएका जिल्लाहरू मध्य सबैभन्दा बढी ४५३ थान चालू मुद्दा रहेको देखियो । ५०० थान सम्म चालू मुद्दा भएको अदालतमा रहने अधिकृतस्तरको कर्मचारीले सेस्तेदार र तहसीलदार दुवैको जिम्मेवारी सहजरूपमा निर्वाह गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ । यसले सेस्तेदारमा रहेको सिर्जनात्मक उर्जाको न्याय प्रशासनमा उचित प्रयोग समेत हुने देखिन्छ ।

- * तहसील शाखालाई भौतिक रूपमा स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु पर्दछ र यसलाई न्याय प्रशासनको अत्यन्त महत्वपूर्ण शाखाको रूपमा व्यवहार गरिनु पर्दछ ।
- * सवारी साधन सञ्चालन हुने इलाकामा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यका लागि प्रयोग गर्न आवश्यक संख्यामा विद्युतीय साइकल उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- * तहसीलमा काम गर्ने कर्मचारीहरूको दक्षता अभिवृद्धि गर्नका लागि व्यावहारिक रूपमा मद्दत पुग्ने खालको विशिष्ट तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
- * तहसील शाखालाई श्रोत र साधन सम्पन्न बनाउन फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई समेत विचार गरी तहसील शाखाका लागि प्रशस्त ठाउँ सहितको कार्यालय व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । फैसला कार्यान्वयनको चापका आधारमा कम्तीमा दश ओटा जिल्लाहरूलाई चालक र पर्याप्त इन्धन सहितको विशेष संकेत र साइरन जडित पिक अप भ्यान उपलब्ध गराइ आवश्यकता अनुसार त्यस्तो भ्यान आसपासका जिल्लाहरूको फैसला कार्यान्वयनका लागि समेत प्रयोग गर्ने प्रबन्ध गर्न सकिन्छ । फैसला वा आदेशको कार्यान्वयनका लागि बाहेक अन्य प्रयोजनमा त्यस्तो भ्यान प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * मुद्दा हारी अर्को पक्षलाई तिर्नु, बुझाउनु, छोड्नु पर्ने पक्षले फैसला र प्रचलित कानूनले निर्धारण गरेको

- दायित्व पूरा नगरेमा पनि कुनै जिम्मेवारी लिनु नपर्ने वर्तमान पद्धतिमा पुनरावलोकन गरिनु आवश्यक छ । अदालतको फैसला वा आदेशको अवज्ञा गर्ने व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्ने जिम्मेवारी किटानी गरी त्यस्तो जिम्मेवारीका वारेमा सार्वजनिक सञ्चार माध्यमबाट प्रकाशित प्रसारित गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * प्रस्तावित फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दिग्दर्शनलाई अभै बढी स्पष्ट बनाउनु पर्दछ । हामीले सुभावा गरेका कानूनहरु तर्जुमा भए वा संशोधन भएपछि सो समेत दिग्दर्शनमा समेट्नु पर्दछ र सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया गरी सो दिग्दर्शनलाई लागू गरिनु पर्दछ ।
 - * अदालतको काम कार्वाइमा सहयोग गरी नागरिक हक अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्यमा सघाउन आवश्यक प्रचार प्रसार गरिनु पर्दछ ।
 - * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी हाल सम्मको अभिलेखलाई एउटै ढाँचामा सबै अदालतमा व्यवस्थित बनाउनका लागि अभियान सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
 - * अदालत व्यवस्थापन समिति र न्याय क्षेत्र समन्वय समितिलाई क्रियाशील बनाई सरोकारवाला निकायहरुबाट फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा सहयोग जुटाउने तर्फ प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि केन्द्रीय न्याय क्षेत्र समन्वय समितिले नियमित रुपमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी रणनीति र निर्देशन तयार गरी तल्लो तह सम्म निर्देशित गर्नु पर्दछ । त्यस्तो निर्देशनको कार्यान्वयन सम्बन्धका लागि नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न पुनरावेदन तथा जिल्लास्तरीय न्याय क्षेत्र समन्वय समितिलाई क्रियाशील गर्नु पर्दछ । त्यस्तो समितिको बैठक नियमित रुपमा बस्ने र कार्य प्रगतिको समीक्षा गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
 - * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काम कार्वाहीलाई एकरूपतापूर्ण बनाउनका लागि दण्ड जरिवानाको लगत किताव, डायरी किताव, फैसला कार्यान्वयनका लागि दिइने दर्खास्त, जारी म्यादहरु, आदेशहरु, मुचुल्का, पर्चा जस्ता सबै लिखतहरुको ढाँचामा एकरूपता कायम गरी त्यसको प्रयोग गर्न बिधि समेत निर्धारण गरिनु पर्दछ । यसका लागि फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दिग्दर्शन तयार गरी प्रकाशित समेत गरिनु पर्दछ ।
 - * पुनरावेदन तहबाट भएका फैसलाको जनाउ मुद्दाका पक्षले पाउने कानूनी व्यवस्थाको अनिवार्य पालना गरिनु पर्दछ ।

(क) तहसीलदारले गरेको आदेश उपर सुनुवाई

दण्ड सजायको ६१ नं. र अदालती बन्दोवस्तको १७ नं.को प्रयोगले पारिराखेको समस्याको सम्बन्धमा हामीहरु प्रष्ट हुनु आवश्यक छ । यो व्यवस्थाले मुद्दा कहिल्यै नटुंगिने स्थितिको सिर्जना गरेको छ । हामी उजुरीको सबै व्यवस्था खारेज गर्ने पक्षमा छैनौं । तर यसमा उचित र न्यायपूर्ण लगाम लगाउनु पर्दछ । उजुरीको तह निर्धारण हुनु पर्दछ र उजुरी लाग्ने स्पष्ट आधारहरु निर्धारण गरिनु पर्दछ । त्यस्तो दर्खास्त किनारा गर्नका लागि निश्चित समयवाधि किटान गरी सोही अवाधि भित्र कार्य सम्पन्न गर्ने स्पष्ट कार्यविधि निर्धारण गरिनु पर्दछ । फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा जुनसुकै चरणमा पनि उजुरी लाग्ने आहिलेको परिपाटीमा तत्काल परिमार्जनको अवश्यकता छ । यसका लागि अ.वं. १७ नं. र दण्ड सजायको ६१ नं. को व्यवस्थामा देहाय बमोजिमको सुधारका विकल्पहरु मध्ये उपयुक्त विकल्पलाई लिन सकिन्छ:

- * एक भन्दा बढी न्यायाधीश भएको जिल्ला अदालतमा उपस्थित न्यायाधीशहरु मध्ये बढीमा पाँच जना सम्म न्यायाधीश बसी दुवै तर्फको कुरा सुनी निर्णय गर्ने र त्यसलाई अन्तिम मान्ने ।
- * एकजना मात्र न्यायाधीश भएकोमा सेस्तेदार र न्यायाधीश बसी निर्णय गर्ने र त्यसलाई अन्तिम मान्ने ।
- * यसरी तहसीलदारको आदेश उपर सुनुवाई गर्दा न्यायका मान्य सिद्धान्त भित्र रही प्राविधिक र प्रक्रियागत कुरामा भन्दा फैसला बमोजिमको न्याय प्रदान भएको नभएको विषयमा केन्द्रित रही पूर्ण न्याय गर्ने कार्यलाई विशेष महत्व दिनु पर्ने छ ।

- * मुद्दा लम्ब्याउने वा अर्को पक्षलाई दुख दिने नियतले उजुरी गरेको भन्ने देखिएमा वा न्यायिक प्रक्रियाको दुरुपयोग गरेको देखिएमा अदालतले पीडित पक्षलाई खर्च भराउन सक्ने र अदालती प्रक्रियाको दुरुपयोग गरेको देखिएमा अपहेलनाजन्य कार्य मानी सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था राख्नु पर्ने।^{२२७}
- * तहसीलदारको आदेश उपर उजुरी सुन्ने हालको व्यवस्था कायम राखी त्यसलाई निश्चित समयसीमामा बाँध्ने र निश्चित समय भित्र बदर नभएमा त्यसलाई सदर मान्ने परिपाटी कायम गर्ने।
- * अदालती प्रक्रियाको दुरुपयोग गरी पटक पटक उजुर गर्ने कुरालाई पनि निरुत्साहित गर्ने र फजूल उजुरी गरेकोमा जरिवाना समेत गर्ने व्यवस्था गर्ने।

(ख) फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी नजीरको प्रकाशन

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी हाल सम्मका नजीरहरूलाई संकलन गरी नजीर समितिबाट छनौट गरी त्यस्ता स्वीकृत नजीरहरूको संगालो प्रकाशन गरी सबै अदालत र सरोकारवालासँग रहन सक्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ। सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित नजीर संग्रहको भाग १३ लाई अध्यावधिक गरी कार्यान्वयन तहका कर्मचारी सम्म पुऱ्याउनु पर्दछ।

(ग) तपसील खण्ड लेखन सम्बन्धी पाठ्य सामग्री तयार गर्ने

फैसलाको तपसील खण्डको अस्पष्टता र त्रुटिका कारण कार्यान्वयनमा समस्या परेको कुरालाई दृष्टिगत गरी फैसलाको तपसील खण्ड लेखन सम्बन्धी स्पष्ट निर्देशन सहितको पाठ्य सामग्री तयार गरिनु पर्दछ।^{२२८} र फैसला लेख्ने कार्यमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको अगुवाईमा यस सम्बन्धी प्रशिक्षण दिनुपर्दछ।

(घ) फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कामको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न, दण्ड जरिवानाको केन्द्रीय अभिलेख राख्न, तहसील जिन्सीको केन्द्रीय अभिलेख राख्नका लागि सर्वोच्च अदालत अन्तर्गत रहने गरी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना गर्नु पर्दछ, र सो निर्देशनालयको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम रहने गरी सर्वोच्च अदालत नियमावलीमा स्पष्ट गरिनु पर्दछ।

- * देशभरि रहेका अदालतहरूको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा तथ्यांक उपयुक्त ढंगले राख्नका लागि आवश्यक software को विकास गर्ने। विद्युतीय माध्यमबाट कार्य गर्ने केन्द्रीय अभिलेखालयको स्थापना गर्ने।
- * जिल्ला जिल्लामा पनि पाइलट प्रोग्रामको रूपमा विद्युतीय प्रणाली तुरुन्त विकसित गर्ने र अहिलेको हस्तलिखित लेजर प्रणालीलाई हटाउने।
- * सो कार्यमा सहयोग गर्नका लागि पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतमा कार्यरत जनशक्तिलाई प्रशिक्षित र परिचालित गर्ने।
- * दण्ड जरिवाना लागेका व्यक्तिहरूको पहिचान र वतन खुल्ने सूचनाहरू सहितको Data Base निर्माण गर्ने।
- * फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काम कारवाहीको अनुगमन मूल्यांकन विद्युतीय प्रणाली मार्फत गर्ने व्यवस्थाको विकास गर्ने।

२२७ यस्तो व्यवस्था अरु देशमा पनि छ।

२२८ यो कार्य अहिले राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले गर्दैछ।

- * फैसला कार्यान्वयन शाखामा रहेका जिन्सीहरुको केन्द्रीय अभिलेख विद्युतीय प्रणालीमा राख्ने ।
- * फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरुबीच समन्वयको विकास गर्न केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- * सूचना संकलन, प्रवाह र अभिलेख व्यवस्थापनको प्रभावकारिताको नियमित पुनरावलोकन गरी सुधारको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरु निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

(ङ) मिलापत्रको व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयनका क्रममा प्रचलित कानूनको अधीनमा रही तहसीलदारले मिलापत्र गराउन सक्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा थप व्यवस्था राखिनु पर्दछ । साथै तहसीलमा विचाराधीन रहेका मुद्दाहरुलाई जिल्ला अदालत नियमावलीमा भएको मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था अनुरूप मेलमिलाप केन्द्रमा पठाउन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

घरसारमा मिलापत्र गर्ने कुरालाई प्रोत्साहन गर्ने र त्यस्तोमा दशौद विसौद नलाग्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा स्पष्ट व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

(च) पीडित राहत तथा फैसला कार्यान्वयन कोष

फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा, २०५९ मा^{२२९} पहिलो पटक पीडित राहत कोषको व्यवस्था गरिएको छ तर त्यसको सैद्धान्तिक आधारलाई स्पष्ट गर्न सकेको पाईदैन । सिद्धान्ततः पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने दायित्व कसूरदारकै हो । तर कसूरदारको आर्थिक सामर्थ्य नभएको वा कसूरदार पत्ता नलागेको वा अनुपस्थित रहेको कारणले निजबाट क्षतिपूर्ति भराउन नसकेको अवस्थामा समेत पीडितलाई हुन गएको क्षतिको पूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व हो । त्यसै कारणले कसूरदार नखुलेका फौजदारी अपराध (Non-party Cases) मा पनि पीडित राहत कोषबाटै पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिन्छ । तसर्थ उपर्युक्त कुराहरुलाई समेत मध्यनजर गर्दै मस्यौदाको राहत कोष सम्बन्धी व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरिनु आवश्यक छ ।

जहाँसम्म फैसला कार्यान्वयन कोषको आवश्यकताको कुरा छ, देवानी दायित्व सम्बन्धी फैसला कार्यान्वयनको चरणमा केही अवस्थामा हार्ने पक्षबाट जित्ने पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने हुन सक्छ ।^{२३०} त्यस्तै कार्यान्वयनका लागि आवश्यक शुल्क दाखिल हुन नसक्ने तर फैसला तुरुन्तै कार्यान्वयन गरी जित्ने पक्षको संरक्षण गर्नु आवश्यक देखिएका मुद्दाहरुमा विशेषतः घर वा स्थायी संरचना भत्काउनु पर्ने अवस्थामा र माना चामल भराई दिनु पर्ने अवस्थामा समेत प्रयोग हुन सक्ने गरी यस्तो राहत कोषको व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिन्छ । यस्तो कोषमा दाखिल हुने रकम कानूनद्वारा नै प्रष्ट गरिनुपर्ने र सो को सञ्चालन, अनुगमन, मूल्यांकन समेतको शर्त फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले निर्धारण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(छ) हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था

फैसला कार्यान्वयनका लागि मुद्दा अन्तिम भएपछि निश्चित अवधिभित्र दरखास्त दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएका मुलुकहरु पनि छन् । साथै, त्यस्तो हदम्याद नदिई मुद्दा जित्ने पक्षले फैसलाको परिणाम तुरुन्त भोग गर्न पाओस्

२२९ दफा १४६(४) ।

२३० देवानी मुद्दामा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था अरु देशमा पनि रहेको छ । वास्तवमा आवश्यक देखेको मुद्दामा पूर्ण न्याय गर्न अदालतले आफ्नो अधिकार प्रयोग गरी क्षतिपूर्तिको आदेश दिन सक्ने हुनु पर्दछ । देवानी संहिताले क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा पनि यो व्यवस्था फैसला कार्यान्वयनमा राखिनु पर्दछ ।

भनी सोभै कार्यान्वयनमा जाने व्यवस्था भएका मुलुकहरु पनि छन् । हाभ्रै मुलुकको सन्दर्भमा पनि देवानी दायित्वको विषयमा मात्र हदम्याद दिइएको छ, तर फौजदारी मुद्दाको फैसला सोभै कार्यान्वयनमा पठाइने गरिएको अवस्था छ ।

फैसला कार्यान्वयन समयमा हुन नसकेर न्याय प्रभावकारी हुन नसकेको जुन परिस्थिति विद्यमान रहेको छ, त्यसलाई समेत दृष्टिगत गर्दा फैसला कार्यान्वयनका लागि नयाँ मुद्दा जस्तो गरी छुट्टै दरखास्त दिनु पर्ने र त्यसका लागि वर्षौंको हदम्याद समेत दिने वर्तमान व्यवस्था तर्कसंगत र व्यवहारिक पनि छैन । मुद्दा जित्ने पक्षलाई फैसलाले स्थापित गरेको हक उपभोग गराई दिनु अदालतको आफ्नै कर्तव्य हो । फैसला कार्यान्वयनबाट नै न्यायले जीवन्तता प्राप्त गर्दछ । त्यसैले गर्दा अदालतबाट फैसला हुँदा अन्त्य हुन्छ भन्ने सोचलाई त्यागी फैसला कार्यान्वयन भएपछि मात्र मुद्दा अन्त्य हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई हामीले पनि अंगाल्नु तर्कसंगत हुन्छ । त्यसैले दण्ड सजायको ४२, ४३, ४४, ४५ र ४६ नं. मा संशोधन गरी प्रत्येक मुद्दाको फैसलाको जानकारी सम्बन्धित तहसील शाखामा दिने व्यवस्था गरी अन्तिम भएको अवस्था देखिए तत्काल दुवै पक्षलाई सूचना दिई फैसलाको कार्यान्वयन प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्दछ ।

(ज) तारिख थाम्ने थमाउने सम्बन्धी व्यवस्था

कार्यान्वयनसँगै जोडिएको अर्को जटिल समस्या कार्यान्वयनको चरणमा तारिख गुज्री कानून बमोजिम थाम्ने अबधि समाप्त भएपछि मुद्दा तामेलीमा राख्ने प्रचलनसँग सम्बन्धित छ । लामो समयसम्म मुद्दा लडी हक स्थापित गराई सकेको स्थितिमा तारिख गुज्रँदा फैसलाद्वारा स्थापित हकको प्रचलन हुँदैन भन्नु अन्यायपूर्ण हुन्छ । यो कुरालाई आंशिक रूपमै भएपनि स्वीकार गरी थमाउने वा सकार गर्ने म्याद नाघेपछि पनि सो म्याद नाघेको मितिले ६ महिनाभित्र रितपूर्वकको दरखास्त लिई कारवाही चलाई मान आएका कानून बमोजिमको दस्तूर र त्यसको सयकडा दश जरिवाना असूल गरी कारवाही गर्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था मुलुकी ऐनको नवौं संशोधनद्वारा २०४३ सालमा थप गरिएको छ । तर यत्तिकै बाट पनि समस्याको समाधान भएको पाइएको छैन । मुख्य कुरा तारिख गुज्रेमा कार्यान्वयन गर्नु पर्दैन भन्ने तर्कका पछाडि अदालतको स्रोत, साधन र समयको फजूल खर्च गराउने र आफ्नो हकप्रति उदासीन रहने पक्षलाई अदालतले मद्दत गर्नु पर्दैन भन्ने नै हो तर हाल तह-तह मुद्दा चली अन्तिम किनारा हुन जति समय लाग्ने गरेको छ र यसरी मुद्दा लाग्दा पक्षहरूले जे जस्तो दुःख पाउने गरेका छन् त्यसलाई हेर्दा तारेख छाडेको भन्ने प्राविधिक आधारमा फैसला कार्यान्वयन नगरी फैसलालाई निष्प्रयोजित बनाउनु अन्यायपूर्ण हुन्छ । तारेख गुजारी अदालतको स्रोत, साधन र समयको फजूल खर्च गराएको भनी मान्ने हो भने पनि पटक पटक तारिख गुजार्ने त्यस्ता पक्षलाई गुजारेको पटकै पिच्छे थप जरिवानाको प्रतिशत बढाउँदै लैजान सकिन्छ तर फैसला कार्यान्वयन नै नहुने गरी दरखास्त तामेलीमा राख्ने हालको व्यवस्थाको अन्त्य गर्नु न्यायको दृष्टिकोणबाट उचित हुन्छ ।^{२३१}

(झ) सूचना सञ्जालको निर्माण र व्यवस्थापन

सर्वोच्च अदालतको नेतृत्व र पहलमा फैसला कार्यान्वयनलाई सूचना प्रविधिसँग जोड्नका लागि उपयुक्त Software को निर्माण गर्ने, सो Software को प्रयोग नमूना अदालतबाट प्रारम्भ गर्ने र निश्चित अबधि पछि यसको पुनरावलोकन/मूल्यांकन गरी सुधारिएको स्वरूपमा मूलक भरिका सबै अदालतमा चरणबद्ध रूपमा लागू गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

^{२३१} अन्य मुलुकमा पनि अदालतको आदेशको पटक पटक उपेक्षा गर्ने पक्षलाई Graduating fine को व्यवस्था गरिने गरेको सन्दर्भमा यहाँ प्रस्ताव गरिएको व्यवस्था सर्वथा नौलो होइन ।

यस्तो सूचना सञ्जालको विकास गर्ने, अद्यावधिक गर्ने, प्रयोगकर्ता मैत्री बनाउने, सरोकारवालाहरुको सूचनामा पहुँच पुऱ्याउने कार्य फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । यस्तो सूचना सञ्जालसँग सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकास कार्यक्रम राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मार्फत सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सो सूचना सञ्जाल निर्माणका सन्दर्भमा देहाय बमोजिमका कार्यहरु तत्कालै प्रारम्भ गर्नु पर्ने देखिन्छः

- * अहिले भएका अभिलेखलाई विद्युतीय रूपमा तथ्यांक तयार गरी Electronic data base मा लैजानु पर्ने ।
- * यस प्रयोजनका लागि सबै जिल्ला अदालतलाई आवश्यक संख्यामा (कम्तीमा एउटा) प्रिन्टर सहितको कम्प्युटर उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- * यसरी entry गरिएको data कहिले पनि ननासिने प्रणालीमा लैजाने ।
- * अदालतबाट सालिन्दा लगत सार्ने कुरालाई अन्त गर्नु पर्ने ।
- * प्रारम्भमा यस्तो कार्यक्रम धेरै कार्यबोभ रहेका २० ओटा अदालतमा लागू गरी क्रमशः अन्य अदालतमा बढाउदै लैजाने ।
- * तहसील शाखाका कर्मचारीहरुलाई data entry गर्न सक्ने गरी प्रशिक्षित गर्नु पर्ने ।

७.४.२ विषयगत तर्फ

(क) बिगो भराउने सम्बन्धी

- * मुद्दा जित्ने वादी पक्षलाई मात्र सबै कुराको दायित्व सुम्पनु भन्दा तिर्नु बुझाउनु पर्ने ठहरिएका प्रतिवादी पक्षलाई पनि कार्यान्वयनको अवस्थामा उत्तिकै जिम्मेवार बनाउनु पर्ने देखिन्छ । बिगो भराउने तर्फ अदालती प्रक्रियामा सहयोग नपुऱ्याई कार्यान्वयनको प्रत्येक चरणमा असहमति जनाएर उजुर गर्ने अधिकार प्रदान गर्ने अहिलेको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था प्रतिवादीप्रति बढी सहानुभूति राख्छ । पटक-पटक प्रतिवादीलाई सूचना दिनु पर्ने र प्रतिवादीले अदालतको फैसला अनुसार तिर्नु बुझाउने सम्बन्धमा कुनै जिम्मेवारी वहन गर्नु नपर्ने व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी मुद्दामा ठहर भैसकेको कुरा तिर्ने बुझाउने विषयमा प्रतिवादी पक्षलाई अभ्र बढी जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ । यसका लागि प्रतिवादीलाई नै आफ्नो सम्पत्ति खुलाउन लगाउने, फैसलाले निर्धारण गरे बमोजिमको दायित्व छल्ने किसिमले खुलाएको सम्पत्ति देखाउन लगाउने र कार्यान्वयन प्रक्रियाका सबै चरणमा जिम्मेवार बनाउने, अदालतको आदेश अटेर गरेमा त्यस्तो व्यक्तिले उजुर गर्न नपाउने व्यवस्था गनुपर्ने देखिन्छ ।
- * प्रतिवादीलाई प्रारम्भमा दिइने ३५ दिने सूचनामा नै देहायका कुराहरु स्पष्ट रूपमा लेखी जानकारी दिने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त देखिन्छः
 - लागेको बिगो र सो को व्याज दाखिल गर्नु पर्ने दायित्व प्रतिवादी स्वयंको हो ।
 - अदालतमा उपस्थित भै रकम बुझाउन समय मागेमा वा किस्तावन्दीमा रकम बुझाउन अनुरोध गरेमा अदालतले उपयुक्तताको आधारमा त्यस्तो समय दिन वा किस्तावन्दी निर्धारण गर्न सक्छ ।
 - नगद दाखिल नगरेमा अचल सम्पत्तिबाट भरी भराउ हुन सक्छ । आफ्नो अचल सम्पत्तिबारे अदालतलाई जानकारी दिने प्राथमिक कर्तव्य पनि प्रतिवादीकै हो ।
 - प्रतिवादीले सो दायित्व पूरा नगरेमा जित्ने पक्षबाट दिइएको सूचना जानकारीका आधारमा लिलामीको कारवाई सम्पन्न गरी आएको रकमबाट जित्ने पक्षको बिगो भराई बाँकी रहेको रकम फिर्ता गरिने छ ।

- यस्तो सम्पत्ति कुनै नरहेको तर तेस्रो पक्षले प्रतिवादीलाई कुनै रकम तिर्नु बुझाउनु पर्ने दायित्व भएमा त्यस्तो तेस्रो पक्षलाई अदालतमा सोभै बुझाउनु ल्याउनु भनी तेस्रो पक्षका नाममा समेत आदेश (Garnishment Order) दिन सकिने छ । त्यसरी तेस्रो पक्षले अदालतको आदेश बमोजिम रकम बुझाएमा निज उपर प्रतिवादीको कुनै उजुर लाग्ने छैन ।
- अदालतबाट जारी भएको म्यादमा उपस्थित रही तारेखमा रहेको अवस्थामा बिगो भरी भराउको कारवाई प्रक्रियाका हरेक चरणमा प्रतिवादीलाई पनि सहभागी गराइने र निजको कुराको सुनुवाई गरिनेछ ।
- अदालतबाट जारी भएको म्याद गुजारी बसेको अवस्थामा फैसला कार्यान्वयनको कारवाही उपर कुनै उजुर गर्ने अधिकार रहने छैन ।
- मुद्दा जित्ने पक्षले भरी पाउने बिगो रकम प्रतिवादीको सम्पत्तिबाट भरी भराउ हुन नसकेमा देवानी दायित्वको उल्लंघन भएको घोषणा गरी थुनामा राख्न समेत सकिनेछ । तर सम्पत्ति छैन, दबाए छिपाएको छैन भनी कागज गरी थुनामा राख्ने आदेश दिईसकेपछि थुनामा रहेकै अवस्थामा वा सो पश्चात् पनि निजको कुनै सम्पत्ति रहे भएको देखिएमा त्यस्तो सम्पत्तिबाट बिगो भरी भराउ गर्न सकिने छ ।
- * बिगो भरी भराउका लागि वादी पक्षले देखाएको जेथा अन्यत्रबाट पनि रोक्का भई दोहोरो रोक्का परे इजलासमा पेश गरी पहिले रोक्का राख्ने निकाय समेतलाई फिर्काई सो जेथाबाट बिगो भराउन मिल्ने नमिल्ने निकाशा लिनु पर्दछ ।
- * बिगोको हिसाव गर्दा व्याजको पनि हिसाव गरी भराउनु पर्दछ । त्यसका लागि कानूनमा आवश्यक संशोधन गर्नु पर्दछ । त्यस्तै गरी बिगो र व्याज किस्ताबन्दी गरी बुझाउनु सक्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।^{२३२}
- * प्रतिवादी पक्षको अवरोध वा अन्य कुनै कारणले जायजात मुचुल्का गर्न स्थलगत रूपमा जान सक्ने अवस्था नरहे सोको कारण खोली सम्बन्धित सरकारी निकायबाट कुनै न्यूनतम मूल्याङ्कन खुल्न सक्ने अवस्था रहे सोही आधारमा समेत पञ्चकृते मूल्याङ्कन गर्न सक्ने गरी व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * साक्षी राखी मूल्यांकन गर्ने उक्त प्रावधानले मूल्यांकन सही र विश्वसनीय रूपमा हुन नसकेको गुनासो आइरहेको प्रसंगलाई स्वीकार गरी पञ्चकृते मूल्य निर्धारण समिति गठन गरी सो समितिले तोकिएका आधारहरू^{२३३} मध्य मूल्यांकनमा आधार लिइएको विषय समेत उल्लेख गरी पञ्चकृते मूल्यांकन गर्नु पर्ने देखिन्छ । तहसीलदार एकलैले अरु प्रतिनिधि साक्षी राखी मूल्यांकन गर्ने अहिलेको अभ्यासलाई परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यस्तो पञ्चकृते मूल्यांकन समितिमा तहसीलदारको संयोजकत्वमा मूल्यांकन गर्नुपर्ने विषयसँग सम्बन्धित कार्यालयको कम्तीमा ना.सु. सरहको प्रतिनिधि १ र कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयको कम्तीमा लेखापाल (ना.सु.सरह) सरहको प्रतिनिधि १ सदस्य र अदालत रहेको न.पा. को वडा सदस्य वा गा.वि.स.को सदस्य रहने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । समितिले मूल्यांकन गर्नुपर्ने सम्पत्तिको प्रकृति अनुसार सो सम्पत्ति सम्बन्धी कारोवार गर्ने वा विशेष जानकारी राख्ने विशेषज्ञ संस्था वा व्यक्तिको राय समेत लिन सक्नेछ । सो समितिको बैठक वस्दा निश्चित भत्ता उपलब्ध गराउने गरी आवश्यक व्यवस्था पनि हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- * पञ्चकृते मूल्याङ्कन गर्दा के कुन आधारमा मूल्याङ्कन अङ्क निर्धारण गरिएको हो ? सो को स्पष्ट विवरण मूल्याङ्कन मुचुल्कामा उल्लेख हुनु पर्दछ ।

२३२ हात्रै छिमेकी मुलुक भारतमा पनि बिगो रकम किस्ताबन्दीमा बुझाउनु सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२३३ त्यस्ता आधारहरू जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ मा उल्लेख छन् ।

- * भौतिक संरचनाको कति मूल्य पर्छ भन्ने कुरा सामान्य व्यक्तिले भन्दा प्राविधिक ज्ञान भएका व्यक्तिले नै यकिन साथ भन्न सक्ने हुँदा कुनै पनि भौतिक संरचनाको मूल्यांकन सम्बन्धित प्राविधिकबाट गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- * बढावढद्वारा हुने लिलाममा पहिलो पटक मै पनि वादीले लिलाम बढावढमा भाग लिन र सकार गर्न सक्ने गरी नियमावलीमा स्पष्ट व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * लिलामको सूचना पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गर्ने कार्यलाई स्वेच्छिक रूपमा छोडिएकोले यसको प्रयोग पक्ष कमजोर देखिएको छ । घर जग्गा सम्पत्तिको हक हस्तान्तरण हुने विषयमा आमरूपमा सर्वसाधारणले जानकारी पाउनु पर्ने कुरालाई कुनै पनि रूपमा अस्वीकार गर्नु हुँदैन । लागत बढी पर्ने अवस्था रहे निवेदकबाटै पत्रपत्रिकामा सूचना प्रकाशित गर्दा लाग्ने रकम लिई सो लागत विपक्षीबाट भराई पाउने व्यवस्था गरी ५०,०००/- भन्दा बढी न्यूनतम मूल्यांकन कायम भएको लिलामको सूचना स्थानीय पत्रपत्रिकामा र ३ लाख भन्दा बढी न्यूनतम मूल्यांकन कायम भएको लिलामको सूचना राष्ट्रियस्तरको पत्रपत्रिकामा अनिवार्य रूपमा प्रकाशित गर्नु पर्ने र त्यसरी सूचना प्रकाशित भएपछि प्राविधिक कारणले मात्र लिलाम नरोकिने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- * पञ्चकूर्त मूल्याङ्कन र लिलाम सम्बन्धी बैठकका सदस्यलाई निश्चित भत्ता वा पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । जसले गर्दा अन्य सरकारी कार्यालय र स्थानीय निकायका सदस्य समेत त्यस्तै बैठकमा उपस्थित हुन उत्प्रेरित हुन सक्छन् ।
- * लिलामको सूचना तामेली वेरीतको हुने गरेको कारण पटक पटक लिलामको सूचना तोकिए पनि लिलाम हुन नसकेको देखिँदा त्यस्तो म्याद उपलब्ध भए सम्म वादी पक्षले प्रतिवादीबाट भरी पाउने बिगोमा थप हुने गरी लाग्ने आवश्यक शुल्क लिई उपलब्ध भए सम्म स्थानीयस्तरका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * संगोलको अवस्थामा खाएको ऋण ऋण खाँदाको अवस्थामा संगोलमा रहेको जुनसुकै अंशियारको सम्पत्तिबाट भराउन सकिने र त्यसरी प्रतिवादी बाहेकका अन्य व्यक्तिको सम्पत्तिबाट भरी भराउको कार्यवाही गर्दा सम्पत्तिवाला र अरु अंशियार समेत बुझी गर्नु पर्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा संशोधन गरिनु पर्ने ।
- * चल सम्पत्ति, बैक खाता, बस्तुभाउ, सुन, चाँदी, लकर, शेयर, धरौटी, मोही हक आदिबाट पनि बिगो भराउन सक्ने व्यवस्था हुनु पर्ने । यसका लागि नियमावलीमा स्पष्ट कार्यविधिको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- * सरकारवादी मुद्दामा क्षतिपूर्ति पाउने पीडितलाई फैसलाको जनाउ दिनु पर्ने गरी सबै तहमा परिपत्र प्रवाह गर्नु पर्ने । त्यस्तो भए नभएको भन्नेबारे केन्द्रीय अनुगमन निकाय (फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय) ले अनुगमन गरी कार्यान्वयन गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- * लिलाम गरी दिएको सम्पत्ति लिलाम सकार गर्ने पक्षले चलन गर्न नसके अदालतले चलन चलाई दिनु पर्ने र यस्तोमा कुनै दस्तुर नलाग्ने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा संशोधन गरिनु पर्ने ।
- * बिगो भराउने कार्वाईको सिलसिलामा जेथा रोक्का गर्दा वा लिलाम गर्दा बिगोले खाम्ने सम्मको मात्र जेथा रोक्का गर्नु पर्ने प्रक्रिया अपनाउनु पर्ने । तर यसो गर्दा सम्पत्तिको स्वरूप नै काम नलाग्ने भई सम्पत्ति उपभोग गर्न नसक्ने अवस्था आउने देखिएका कारण खोली पूरै सम्पत्ती लिलाम गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । जेथा रोक्का गर्दा त्यस्तो जेथा जग्गा जमीन, घर आदिबाट उज्वनी बहाल वा अन्य आय आर्जन हुने रहेछ भने त्यसको पनि उचित व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- * फैसला कार्यान्वयनको क्रममा मुद्दाका पक्षले व्यहोरेको अतिरिक्त खर्चको रकम र कानून व्यवसायीलाई तिरेको रसिद बमोजिमको शुल्क अर्को पक्षबाट बिगो भराए सरह भराई लिन पाउने व्यवस्था हुनु पर्छ ।

यसका लागि कानून व्यवसायीले पनि आफूले पक्षबाट लिएको शुल्कको शीर्षक समेत खुलाई रसिद दिनुपर्ने व्यवस्थालाई कानूनद्वारा निश्चित गरिनु पर्छ ।

- * फैसला कार्यान्वयनको क्रममा बिगो भराउँदा वा चलन चलाउँदाको अतिरिक्त खर्च पक्षले चाहेमा व्यहोर्न सक्ने व्यवस्था गरिएका^{२३४} भए पनि त्यस्तो अतिरिक्त खर्च अर्को पक्षबाट भराई लिन पाउने व्यवस्था नभएकोले उक्त प्रावधानको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन का यो व्यवस्थालाई स्पष्ट पारिनु पर्छ ।
- * थुनामा राख्ने बारे
 - देवानी दायित्वमा नपुग बिगोमा थुनामा राख्न पाइने नपाइने सम्बन्धमा विभिन्न अभिमतहरु रहेका छन् । तुलनात्मक अध्ययन गरिएका देशहरुमा समेत देवानी दायित्वको उल्लंघनमा थुनामा राख्ने गरिएको पाइएको छ । हाम्रो सन्दर्भमा यो व्यवस्था प्रभावकारी समेत देखिएको हुँदा यसलाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ ।
 - मुद्दा नखोली देवानी दायित्वको उल्लंघन सम्बन्धी सबै विषयहरुमा दायित्व पूरा गराउने सबै उपायहरु समाप्त भएपछि थुनामा राख्न पनि सकिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(स्व) चलन चलाउने सम्बन्धी

- * चलन चलाउन जाँदा अदालतको डोरमा आवश्यकतानुसारको संख्यामा प्रहरी टोली पनि खटाउनु पर्ने र त्यसरी खटिएको प्रहरीलाई डोर प्रमुखले आदेश दिई परिचालन गर्न सक्ने अधिकार दिनु पर्ने । डोर प्रमुखले दिएको आदेश खटिएको प्रहरी कर्मचारीको प्रमुखले दिए सरह पालना गर्नु पर्ने ।
- * घर पर्खाल भत्काउने, भ्याल ढोका, बाटो खोल्ने, बन्द गराउने जस्ता प्राविधिक प्रकृतिको काम गर्नु गराउनु पर्ने अवस्थामा त्यस्तो कार्य गर्नका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक सामग्री औजार र आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्था सम्बन्धित चलन पाउने पक्षले गर्नु पर्ने गरी जिम्मेवारी सुम्पिनु पर्ने ।

घर वा स्थायी संरचना भत्काउने सम्बन्धी

कतिपय निर्माण भत्काउने फैसलाको कार्यान्वयन व्यावहारिक दृष्टिकोणले सम्भव नै हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा मर्का पर्ने पक्ष वा मुद्दा जित्ने वादीलाई परेको क्षतिको आधारमा क्षतिपूर्ति भराई दिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । तर हाम्रो कानूनले फैसला कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीलाई त्यस्तो अधिकार प्रदान गरेको देखिँदैन । घर वा स्थायी निर्माण भत्काउने निर्णय गर्नु पूर्व अदालतहरुले त्यस्तो निर्माण भत्काउनु व्यक्तिको सम्पत्तिको बेरोकतोक उपभोग र पूर्ण न्याय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी समेतको दृष्टिकोणबाट आवश्यक हो वा होइन ? भत्काउने निर्णयको विकल्प क्षतिपूर्ति हुन सक्छ कि सक्दैन ? भन्ने कुराको विवेचना गरी क्षतिपूर्तिको विकल्प उपयुक्त देखिने अवस्थामा क्षतिपूर्ति नै प्रदान गर्नु पर्दछ । आफू समक्ष परेको मुद्दामा न्यायको दृष्टिबाट क्षतिपूर्ति दिलाउनु भराउनु आवश्यक छ भन्ने देखेमा अदालतले आफ्नो नैसर्गिक न्यायिक अधिकार (Inherent Judicial Power) प्रयोग गरी क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने हो । तुलनात्मक विधिशास्त्रमा दुष्कृत सम्बन्धी कानूनको प्रयोग भएका र नभएका दुवै खाले पद्धतिहरुमा अदालतले उपयुक्त अवस्थामा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दै आएका छन् । तर हाम्रो मुलुकमा दुष्कृत सम्बन्धी कानूनको प्रयोग गर्ने संवैधानिक आधार हुँदा हुँदै पनि प्रयोग हुन नसकेको सन्दर्भमा अदालतले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नसक्ने गरी कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था हुनु आवश्यक छ । यसो भएमा घर वा स्थायी संरचना भत्काई पाउँ भन्ने दावी पक्षहरुले अन्त्यसम्म लिई रहँदैनन् ।

जहाँसम्म घर वा स्थायी संरचना भत्काउने फैसला भई सो को कार्यान्वयनको सन्दर्भ छ- अनधिकृत रुपमा निर्माण गरेको त्यस्तो संरचना भत्काउनु पर्ने प्राथमिक कर्तव्य सो निर्माण गर्ने पक्षको नै हो । मुलुकी ऐन, घर बनाउनेको ४ नं. ले पनि यो सिद्धान्तलाई मोटामोटी आत्मसात् गरेको छ । त्यस सन्दर्भमा निर्माण गर्ने पक्षलाई नै सोको दायित्व बोकाउनुपर्छ ।

- * घर वा स्थायी संरचना भत्काई फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्थामा कार्यान्वयनको चरणमा लाग्ने खर्च प्रतिवादीबाट लिने र प्रतिवादी अनुपस्थित भए वा त्यस्तो खर्च निजले नतिरेमा जरिवाना सरह असूल गरी सौधभर्ना हुने गरी तत्काललाई फैसला कार्यान्वयन कोषबाट त्यस्तो खर्च व्यहोर्नु पर्छ ।
- * चलन चलाउने क्रममा कब्जा गर्नु पर्ने सर सामग्री अदालत सम्म ढुवानी गर्ने वा डोरले विश्वास गरेको स्थानीय निकायको पदाधिकारी वा नजिकको सरकारी कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयसम्म लैजान लाग्ने स्रोत साधनको उचित बन्दोबस्त गर्नु पर्ने दायित्व चलन पाउने पक्षको हुने गरी जिम्मेवारी निर्धारण गरिदिनु पर्ने ।
- * तर्फ नखुलेको अवस्थामा अर्को पक्षलाई छोटो अवधिको सूचना (७ दिने) दिई तहसीलदारले नरमगरम मिलाई गोलाप्रथाद्वारा तर्फ निर्धारण गरिदिन सक्ने र अर्को पक्ष अनुपस्थित भएमा डोर गै नरम गरम मिलाई छुट्याउनु पर्ने भनी नियमावलीमा व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- * अदालतले एक पटक चलन चलाई दिएको अवस्थामा चलन हटक गरेमा सजाय गर्ने र पुनः चलन चलाउने सम्बन्धी कार्यविधि स्पष्ट रुपमा जिल्ला अदालत नियमावलीमा उल्लिखित गर्नु पर्ने ।
- * अदालतबाट फैसला कार्यान्वयनको क्रममा खटिएको डोर कर्मचारीलाई कसैले गाली गलौज धम्की, दुर्व्यवहार, कुटापिट गर्ने जस्ता कार्य गरेमा डोर प्रमुखले त्यस्तो कार्यान्वयनमा अवरोध पुऱ्याउनेलाई पक्राउ गर्ने वा नियन्त्रणमा लिने वा डोर टोलीलाई सुरक्षित गर्न जुनसुकै वल प्रयोग गर्न वा गोली चलाउन समेत प्रहरीलाई आदेश दिन सक्नेछ । त्यसरी आदेश दिएको अवस्थामा डोरबाट फर्किए पछि तहसीलदार मार्फत जिल्ला न्यायाधीशलाई प्रतिवेदन गरी निकाशा भए बमोजिम गर्नु पर्दछ र यस्तो अवस्थामा जिल्ला न्यायाधीशले अदालतको अवहेलना मानी कार्वाईको आदेश दिन सक्ने गरी नियमावलीमा स्पष्ट हुनु पर्ने ।
- * फैसलामा उल्लेख भएको भन्दा स्थलगत रुपमा विवादित सम्पत्ति फरक अवस्थामा रहेको देखिएमा देखिएको वस्तुस्थितिको यथार्थ चित्रण गरी डोरबाट मुचुल्का गराई जिल्ला न्यायाधीश समक्ष पेश गरी पठाई निकासी भए बमोजिम गर्नु पर्ने ।

(ग) अंशवण्डा छुट्याउने सम्बन्धी

- * अंश मुद्दामा तायदाती लिँदा र फैसलामा अंशवण्डा लाग्ने सम्पत्तिको विवरण उल्लेख गर्दा दर्ता सेस्ता समेतको आधारमा त्यस्तो सम्पत्तिको विस्तृत विवरण र सो को मूल्यांकन सहित खुलाउने गरी फैसला लेख्ने परिपाटीको विकास गरिनु पर्दछ ।
- * यसका लागि फैसला लेखन कार्यमा सहयोगीको रुपमा संलग्न रहने कर्मचारीहरुलाई फैसला लेखन सम्बन्धी छोटो अवधिको तालिम दिनु पर्छ ।
- * तर्फ किटान गर्ने र नरम गरम मिलाई वण्डा गर्ने सम्बन्धमा तहसीलदारलाई स्वविवेक प्रयोग गर्ने गरी केही थप अधिकार दिने गरी जिल्ला अदालत नियमावलीमा व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

घर जग्गाको खण्डीकरण

घरजग्गा वण्डाको सन्दर्भमा देखिएको एउटा ठूलो समस्या खण्डीकरण हो । खण्डीकरणले गर्दा बाँडिएको घरहरू उपभोग गर्न अयोग्य वा अति कठिन हुने स्थिति पर्छ । कतिपय अवस्थामा स्वास्थ्य तथा पर्यावरणको दृष्टिकोणबाट समेत घरको खण्डीकरण वा बटवारा गर्नु अनुपयुक्त देखिन्छ । शहरी क्षेत्रमा घरको खण्डीकरण गर्दा नगरपालिकाले निर्धारण गरेको मापदण्ड अनुकूल हुन्छ कि हुँदैन, त्यो पनि एउटा विचारणीय पक्ष हो । अंशको हक प्रचलन गराउने नाउँमा वण्डा मात्रै एउटा उपाय हो भन्ने कुरालाई अदालत र मुद्दाको पक्षहरूले समेत छोड्नु आवश्यक छ । भवनको डिजाइन र योजनामा रुग्ण भवनहरू (Sick Building) लाई शहरी योजनाकारहरूले दुरुत्साहित गरेका छन् । यस विषयलाई पनि न्याय निरूपण गर्ने सन्दर्भमा नै विचार गरिनु पर्ने र सो को लागि आवश्यक कानूनी आधारको विकास गर्नु जरुरी छ ।

जहाँसम्म जग्गा जमीनको बटवाराको प्रश्न छ, त्यसको पनि अनावश्यक खण्डीकरण हुँदा जग्गा नै खेतीयोग्य नहुने, उत्पादकत्वमा ह्रास आउने र आर्थिक रूपले असम्भाव्य बन्ने वा वातावरणीय रूपले पनि बढी जोखिमपूर्ण रहन जाने हुन्छ । अदालतले पनि भूमिको बटवारालाई भूमिको व्यवस्थापनसँग आबद्ध गरी हेर्नु आवश्यक हुन्छ । तसर्थ मोटामोटी रूपमा जग्गा जमिनलाई शहरी, शहरोन्मुख, हिमाली तथा पहाडी, भित्री मधेश र तराईको जमीनहरूलाई फरक फरक रूपमा हेरी तिनको उपयोगको मापदण्ड निर्धारण गरी निश्चित आकार भन्दा सानो रूपमा खण्डीकरण हुने (उदाहरणार्थ: घडेरीको जग्गा ३ आना भन्दा कम हुने) स्थितिमा खण्डीकरण नगर्ने र जित्ने पक्षलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

- * धेरै अशियायार भई अंशवण्डा गर्न अफ्यारो पर्ने वा भूमि वा घरको अनावश्यक खण्डीकरण भै वण्डा गर्दा प्राप्त हुने सम्पत्ति उपभोग नै गर्न नसकिने अवस्था देखिएमा अंशवण्डा लाग्ने सम्पत्तिको चलन चल्तीको मूल्य निर्धारण गरी नगद अंश लिने दिने गरी अदालतले आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था नियमावलीमा गर्न सकिन्छ । यस्तो अवस्था देखिएको भनी सम्बन्धित डोरबाट मुचुल्का भई आएपछि तहसीलदारले इजलासबाट अनुमति लिई मात्र त्यस्तो आदेश गर्न पाउने गरी आधार निर्धारण गरिनु पर्छ ।
- * फैसलामा वण्डा लाग्ने भनी उल्लेख भएको सम्पत्तिको स्वरूपमा परिवर्तन भएमा वा वण्डा लाग्ने ठहरिएको सम्पत्तिमा थप कुनै निर्माण भए त्यस्तो थप भएको सम्पत्ति पनि स्वतः वण्डा लाग्ने गरी नियमावलीमा व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * वण्डा लाग्ने ठहरिएको सम्पत्ति बैंक वा वित्तीय संस्थामा वा अन्य कारोवारको क्रममा धितो राखिएको अवस्था देखिएमा धितोमा राखिएको त्यस्तो सम्पत्तिमध्ये वादीको भागमा पर्ने सम्पत्ति छुट्याउँदा प्रतिवादीको नाममा बाँकी रहने सम्पत्तिले धितो खाम्न सक्ने देखिए सोही व्यहोरा उल्लेख गरी फुकुवा गर्न सकिने तथा प्रतिवादीको अंशवण्डाको धितोले नखाम्ने देखिएको अवस्थामा अन्यत्र धितो नराखिएको बाँकी सम्पत्ति भए सो सम्पत्तिबाट वादीले सोधभर्ना लिन पाउने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * थोरै कारोवारमा धेरै सम्पत्ति धितो राखी अंश छुट्याउन बाधा पार्ने गरेको अवस्था देखिएमा आफ्ना भागमा पर्ने ऋण रकम चुक्ता गरी आफ्नो भाग सम्पत्ति फुकुवा गराउन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * अंश वण्डामा लाग्ने दस्तूरमा एकरूपता कायम गर्न त्यसरी अंश छुट्याई लिने प्रतिवादीले आफ्नो अंश भागमा पर्ने सम्पत्तिको अढाई दस्तूर तिर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * कतिपय मुद्दामा वण्डा छुट्याउने कार्य समाप्त भइसकेको भए पनि वादी पक्षले अढाई दस्तूर दाखिला गर्न नसकी चलन पूर्जी नपाएको अवस्था समेत देखिएको हुँदा कार्यान्वयनको अवस्थामा पनि निश्चित आधारमा असहाय र आर्थिक रूपमा कमजोर पक्षको अढाई दस्तूर मिन्हा गर्न सक्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

यसका लागि जिल्ला न्यायाधीशको संयोजकत्वमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रतिनिधि सम्बन्धित वार इकाइको प्रतिनिधि र तहसीलदार सदस्य रहने गरी अढाई दस्तुर मिन्हा समिति गठन गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

- * चल सम्पत्ति वण्डा गर्ने प्रक्रियामा विवाद आएमा डोरले त्यस्तो सम्पत्ति अदालतमा दाखिल गरी वा तहसीलदार स्वयं डोरमा खटी गई मिलेसम्म त्यस्तो सम्पत्ति नै वण्डा गरिदिनु पर्छ । सम्पत्ति वण्डा गर्न नसकिने भएमा वा पक्षहरु सहमत नभएमा सो चल सम्पत्तिको पञ्चकूर्ते मूल्यांकन गरी मूल्यांकनका आधारमा वण्डा गरिदिनु पर्छ । मूल्यांकनका आधारमा समेत वण्डा गर्न नसकिएमा लिलाम गरी आएको रकम वण्डा गरिदिनु पर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- * सम्बन्ध विच्छेद मुद्दाको महिलालाई आधा अंश छुट्याउँदा अंश छुट्याउनु पर्ने सम्पत्तिको विवरण हेरी निजले सो सम्पत्ति उपभोग गर्न सक्ने/नसक्ने सम्बन्धमा औचित्य र व्यावहारिकता समेत हेरी नगदमा समेत अंश छुट्याउन सकिने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * अदालतमा परेका अंश मुद्दाहरु मध्य कार्यान्वयनको चरणमा रहेका मुद्दाहरुको संख्या परिच्छेद पाँचको तालिका नं. पाँचमा उल्लेख गरिएको छ । अंशमुद्दा मध्य एउटा सानो समूहका मुद्दाहरुमा फैसला कार्यान्वयनकै चरणसम्म पनि अंशियार घटबढ भैरहने र त्यस्तोमा अंशियार घटाउनु वा बढाउनु मिल्छ कि मिल्दैन भन्ने प्रश्न उत्पन्न भैरहन्छ । अंश पाउने ठहरेको तर हकवाला नरहेको कुनै अंशियार मरेमा निजको अंश सामान्यतः वण्डा नछुट्याई जीवित रहेका अंशियारहरुबीच मात्र छुट्याउने गरिन्छ । यो कुरालाई सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादिन सिद्धान्तले समेत समर्थन गरेको देखिन्छ ।^{२३५} तर अंशियार बढेको स्थितिमा के गर्ने भन्ने बारेमा सर्वोच्च अदालत एकमत छैन ।^{२३६}
- * अदालत आउने पक्षहरुको सामाजिक परिस्थिति हेर्दा मुख्य रूपमा एक भन्दा बढी श्रीमती भै रहेका परिवार वा आर्थिक रूपमा विपन्न, शैक्षिक रूपमा पछि परेका निश्चित वर्ग वा सम्प्रदायका व्यक्तिहरुमा यो समस्या रहेको पाइएको छ । मुलुकको अर्थतन्त्र अझै पनि कृषिमा आधारित रही रहेको वर्तमान परिस्थितिमा मुद्दा गर्दाको अवस्थामा नजन्मिएको भन्ने आधारमा कुनै व्यक्ति निरंशी भन्ने वा वस्तुतः अन्य अंशियारसरह बराबर अंश हक प्राप्त र भोग गर्न नपाउने अवस्था रहनु न्यायपूर्ण हुँदैन । तसर्थ वण्डा हुँदाको मितिसम्म जन्मिएका सबै अंशियारहरुकाबीच जीय जीयै अंश हुनु पर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी सोही बमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध गर्नु पर्दछ ।

(घ) मध्यस्थले गरेको निर्णय कार्यान्वयन सम्बन्धी

मध्यस्थको निर्णय कार्यान्वयनका लागि जिल्ला अदालत नियमावलीमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था हुनु पर्दछ:

- * मध्यस्थले गरेको निर्णय अन्तिम भएपछि सो निर्णय कार्यान्वयन नभएमा मुद्दा जित्ने पक्षले तोकेको म्यादाभित्र तोकिएको ढाँचामा सम्बन्धित जिल्ला अदालतको तहसील शाखामा दर्खास्त दिनु पर्ने छ ।
- * त्यस्तो दर्खास्त परेपछि अदालतले मध्यस्थको निर्णय अन्तिम भएको हो होइन यकीन गरी अन्तिम भएको भए अर्को पक्षलाई मध्यस्थको निर्णय बमोजिमको दिने दिलाउने, चलन चलाउने लगायतको कार्य सम्पन्न गरी आउनु भनी १५ दिनको म्याद सूचना जारी गर्नु पर्नेछ ।
- * सो म्यादाभित्र अदालतको आदेश कार्यान्वयन नभएमा अदालतले बिगो भराउने, चलन चलाउने लगायतका प्रचलित कानूनी व्यवस्थाले निर्धारण गरेको कार्यविधि अवलम्बन गरी प्राथमिकतापूर्वक

२३५ रामकुमारी मानन्धर वि. विष्णुदेवी मानन्धर, मुद्दा : अंश, ने.का.प. २०४३, नि.नं. २८३४ पृ. ८४३ र रामविलास खल्ले वि. पुनरावेदन अदालत जनकपुर, समेत, विषय : उत्प्रेषण, ने.का.प. २०५१, नि.नं. ४८७१ पृ. १२५

२३६ अशोकराज पाण्डे वि. अम्बिका पाण्डे, मुद्दा: अंश, २०५६ सालको दे.पु.नं. ५६८१, स. अ.बुलेटिन पूर्णांक १९७ पृ. १०

मध्यस्थको निर्णय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।

- * मध्यस्थको निर्णय कार्यान्वयनका लागि दिइएको अदालतको आदेशलाई अटेर गरी बसेको अवस्थामा तहसीलदारले गरेको अन्य कारवाही उपर त्यस्तो अटेर गर्ने पक्षको कुनै उजुर लाग्ने छैन ।

(ङ) दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी

- * फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई दण्ड जरिवानाको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने र असूल तहसील गर्ने गराउने तथा मातहत इकाईको अनुगमन गर्ने समेतको अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ ।
- * सो निर्देशनालयले सबै जिल्ला अदालतको दण्ड जरिवानाको लगतको एकप्रति बिबरण भिकाई कम्प्युटरमा अभिलेख राख्नुपर्दछ । हालसम्मको बिबरण एकैपटक भिकाउने र हरेक महिनाको बेरजु लगत र बेरजु फछ्यौट भएको बिबरण सो निर्देशनालयमा नियमित रूपमा पठाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- * हाल सर्वोच्च अदालतबाट पठाइएको लगत बिबरण राख्ने फारामको प्रयोग व्यावहारिक नभएको भन्ने गुनासो आएको देखिँदा लगत शाखामा काम गर्ने कर्मचारीहरुसमेतको सहभागितामा लगत किताबको ढाँचा निर्धारण गरिनु पर्दछ र लगत अभिलेखमा एकरूपता कायम गरिनु पर्दछ । यस्तो ढाँचा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी दिग्दर्शनमा समावेश गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।
- * गाउँ, नगर तथा जिल्लाको सीमाना हेरफेर भएको विवरण संकलन गरी स्थानीय निकाय र प्रहरी प्रशासन समेतको सहयोग लिई दण्ड जरिवाना लागेका व्यक्तिको वतन अध्यावधिक गरिनुपर्दछ । वतन फरक परेकै कारणले मात्र अदालतबाट दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्ति उम्किन दिनुहुँदैन ।
- * फैसला बमोजिम लागेको कैद जरिवानाको लगत भिन्हा वा फछ्यौटका लागि प्र.जि.अ. को प्रतिनिधिको साथै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रमुख वा निजले तोकेको निजको कार्यालयको अधिकृत प्रतिनिधि, सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला न्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता तथा सम्बन्धित जिल्लाको प्रहरी प्रमुख वा निजले तोकेको कम्तीमा प्रहरी निरीक्षक सरहको प्रतिनिधि सदस्य रहनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- * दण्ड जरिवाना असूल तहसील गर्ने डोर व्यवस्थाको पुनरावलोकन गरी प्रहरी प्रशासनको भूमिकालाई बलियो बनाउनु पर्ने र दण्ड सजायको २३ नं. को प्रक्रियालाई कडाईका साथ लागू गर्नु पर्ने तर्फ विशेष ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ । दण्ड जरिवानाको लगत अभिलेख व्यवस्थित र अद्यावधिक रूपमा राखी प्रहरी समक्ष सञ्चार गर्ने जिम्मा अदालतको र अदालतबाट प्राप्त भए अनुसारको लगत विवरण अद्यावधिक गरी असूल तहसीलको पूर्ण जिम्मेवारी प्रहरीको हुने गरी उत्तरदायित्व किटान गरिनु पर्छ ।
- * स्थानीय स्तरमा दण्ड जरिवाना असूल तहसीलका लागि एउटा स्थानीय समिति गठन गरिनु पर्दछ । त्यस्तो समितिमा स्थानीय प्रहरी प्रशासन र स्थानीय निकायका प्रतिनिधि समेत राखिनु पर्दछ ।
- * न्याय क्षेत्र समन्वय समितिको माध्यमबाट पनि दण्ड जरिवाना असूल तहसीलको कार्यमा निर्देशन दिन सकिन्छ । त्यसैले यो समितिको कार्य सूचीमा दण्ड जरिवाना असूल सम्बन्धी क्षेत्र पनि थप गरिनुपर्दछ ।
- * सबै जिल्ला अदालतले दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्तिको अभिलेख दुरुस्त बनाई एक प्रति प्रहरी कार्यालयमा र सम्बन्धित गा.वि.स कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा पठाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * प्रहरी कार्यालयले दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्तिको बिबरण सबै प्रहरी इकाईमा सर्कुलर गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा अर्को इलाकामा गई दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्ति सुरक्षित हुन नसकोस् ।
- * लगत शाखालाई व्यवस्थित बनाउनु सो शाखामा काम गर्ने कर्मचारीलाई तलवको २० प्रतिशत भत्ता उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरी उत्प्रेरित गर्नु पर्दछ ।
- * दण्ड जरिवाना असूल गरी ल्याए वापत पाउने प्रोत्साहन वा कमिशन रकमको प्रभाव सकारात्मक नरहेको

- सम्बन्धमा परिच्छेद तीनमा चर्चा गरिसकिएको छ । यो व्यवस्थाको पुनरावलोकन गरी डोर खटिएको कर्मचारीले नियमानुसार दैनिक तथा भ्रमण भत्ता पाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * बेजिल्लाको लगत सम्बन्धित अदालतमा नपठाइने, पठाइएको अवस्थामा पनि प्राप्त भएर सो अदालतमा लगत बसेको जानकारी नपठाइने गरेको कारण दण्ड जरिवानाको अभिलेख व्यवस्थित हुन नसकेको र यसले तथ्यांकमा समेत प्रभाव पारेको छ । तसर्थ कैद जरिवानाको लगत बेजिल्लामा हस्तान्तरणका लागि काठमाडौं जिल्ला अदालतले हाल प्रयोगमा ल्याएको ढाँचा उपयोगी हुने देखिन्छ । यो ढाँचा सबै जिल्ला अदालतमा प्रयोग गर्न गराउन सकिन्छ ।
 - * अन्य देशका अदालतबाट फौजदारी कसूरमा दोषी ठहरिई दण्ड जरिवाना लागेको व्यक्ति नेपालमा रहेको पाइएमा सो देशबाट फैसला कार्यान्वयनमा लेखी आएको अवस्थामा के गर्ने भन्ने विषयमा हाम्रो फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानून मौन रहेको छ । त्यसै गरी करार वा अन्य देवानी दायित्वका सम्बन्धमा विदेशी अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा पनि हाम्रो कानूनमा कुनै व्यवस्था भएको पाइदैन । अन्य देशहरु सँगको बढ्दो व्यापारिक वा व्यवसायिक कारोबारलाई व्यवस्थित गर्नका लागि राष्ट्रिय कानूनमा समेत समयानुकूल परिमार्जन आवश्यक देखिन्छ ।
 - * जरिवाना नतिरे वापत हुने कैदको हदका बारेमा समेत पुनरावलोकन गरी कैदको अवधि बढाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । बढ्दो मौद्रिक कारोबारका कारण विभिन्न मुद्दामा ठूलो अंकमा जरिवाना हुने गरेको अवस्था छ । जरिवानाको अंक र कैदको अवधिको बीचमा सन्तुलन हुन आवश्यक छ । अहिलेको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने ३६,०००/- जरिवाना लागेको व्यक्ति र बीस करोड जरिवाना लागेको व्यक्तिलाई जरिवाना न तिरे बापत बढीमा चार वर्ष कैद गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसलाई कुनै पनि रूपमा व्यावहारिक र न्यायोचित भन्न सकिने अवस्था छैन । तसर्थ पच्चीस रुपैयाँको एक दिनका दरले कैद गर्नु पर्ने व्यवस्थामा तत्काल परिवर्तनको आवश्यकता छ । वर्तमान मौद्रिक मूल्यका आधारमा यसलाई पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ । जरिवाना व्यक्तिको आर्थिक सामर्थ्यसँग जोडिएको विषय हुँदा अमुक व्यक्तिलाई जरिवाना कति गर्ने भन्ने बारेमा न्यायाधीशलाई उचित स्वविवेकको अधिकार प्रदान गर्नु पर्ने र त्यो अधिकारलाई सही ढंगले प्रयोग गर्नका लागि निर्देशिका जारी गरिनु पर्दछ । त्यस दृष्टिबाट अहिलेको नेपाल कानूनको जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्थाको पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।
 - * वर्तमान सन्दर्भमा जरिवानाको तुलनामा सो नतिरे वापत वस्नुपर्ने कैदको अवधि ज्यादै धेरै रहेको छ । पैतालिस वर्ष अघि निर्धारित उक्त अंकको मौद्रिक मूल्यमा धेरै परिवर्तन भै सकेको अवस्थामा अन्य मुद्दामा जरिवाना वा बिगो नतिरेवापत हुन सक्ने कैदको अवधि समेतलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थामा पनि समयानुकूल सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
 - * दण्ड जरिवानाको लगतमा एकरूपता ल्याउन र यसलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सो शाखामा काम गर्ने कर्मचारीलाई विशेष तालीमको प्रबन्ध गरिनु पर्छ ।
 - * महालेखा परीक्षकको विभागसँग समेत उचित समन्वय गरी दण्ड जरिवानाको अभिलेख व्यवस्थित गरिनु पर्दछ, र हालसम्मको बेरुजुलाई फछ्यौट गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
 - * दण्ड जरिवानाको अभिलेख सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयले पनि राख्नु पर्ने र असूल तहसील कार्यमा सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
 - * कैद जरिवाना लागेको व्यक्तिको लगत अभिलेख सकेसम्म सूचना र पत्रपत्रिकाको माध्यमबाट समेत सार्वजनिक गर्नुपर्दछ । त्यस्ता व्यक्तिलाई राज्यले प्रदान गर्ने सबै सुविधाहरू (टेलिफोन, बिजुली, खानेपानी, जग्गापास, नागरिकता, ठेक्कापट्टा, निर्वाचन उम्मेदवार हुने) बाट बञ्चित गर्नु पर्दछ । यसका लागि त्यस्ता निकायमा अद्यावधिक लगत राख्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
 - * कैद वा जरिवाना लागेको व्यक्ति पक्राउ नपरी लगत बेरुजु भएमा कार्यान्वयनतर्फको एउटा प्रमुख कदम

उसको सम्पत्तिको रोक्का हो । तुलनात्मक विधिशास्त्रमा सम्पत्ति रोक्का राख्ने र सो रोक्का रहेको निश्चित अबधिभित्र हाजिर नभएमा लागेको जरिवाना रोक्का रहेको सम्पत्तिबाट असूल उपर गर्ने व्यवस्थाहरु रहेको पाइन्छ । सम्पत्ति रोक्का रहँदा लागेको दण्ड जरिवाना तिर्ने वा व्यहोर्ने दायित्वलाई अभियुक्तले गंभीरतापूर्वक लिन बाध्य हुन्छ । फैसला भइ सकेपछि सम्पत्ति रोक्का राख्ने प्रचलन हाल नेपाल कानूनमा नहुँदा सो सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- * कैद जरिवाना असूली र अदालतको फैसलाको कार्यान्वयनका लागि नागरिक समाज र राजनीतिक दलहरुसम्म सहयोगको सूचना प्रवाह गरिनु पर्दछ । जसले गर्दा कतैबाट पनि त्यस्ता व्यक्तिको संरक्षण हुन नपाओस् ।
- * हालसम्म अदालतले गरेको सर्वस्वको एकीकृत बिबरण हरेक अदालतले तयार गर्नु पर्दछ । त्यसलाई फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयमा पठाउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

दण्ड जरिवाना असूल तहसील सम्बन्धी

फौजदारी मुद्दामा फैसला कार्यान्वयनको विषय केवल कार्यान्वयनसँग मात्र जोडिएको नभई सम्पूर्ण न्याय प्रणालीसँग जोडिएको विषय हो । यसका कमी कमजोरी भनेका सम्पूर्ण न्याय प्रणालीबाट सिर्जना भएका उपजहरु हुन् । फैसला कार्यान्वयनमा मुख्यतः **तीनवटा कारण**बाट कठिनाई पर्न गएको देखिन्छ ।

- * थुनछेकको सुनुवाई गर्दा साधारण तारिखमा वा धरौटीमा छाड्ने र पछि फैसला गर्दा गडाउ गर्ने ।
- * अभियुक्त विदेशी भएको कारणले पक्राउ हुन नसकेको वा धरौटीमा छुटेपछि भागी गएको ।
- * पहिचान यकिन नभएका, वतन प्रष्ट नभएका व्यक्ति उपर मुद्दा चलाइएको वा पहिले आफैले धरौटीमा छाडी पछि मुद्दा चलाइएको कारणले फैसला कार्यान्वयन हुन नसकिरहेको ।

तसर्थ अनुसन्धान गर्दा व्यक्तिको पहिचान र वतन पुष्टि हुने पर्याप्त प्रमाणहरु राखेर मात्र मुद्दा चलाउने, पहिचान राम्रोसँग नखुलेको व्यक्तिको हकमा पछि अ.वं. ८८ नं. बमोजिम अभियोग लगाउन सक्ने गरी अदालतले अभियुक्त खण्डबाट नाम हटाई दिनसक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।

जहाँसम्म धरौट जमानतमा रहेको व्यक्तिको दण्ड जरिवाना आदि बेरुजु रहने कुरा छ, त्यसलाई आंशिक रुपमा प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताले संबोधन गरिसकेको छ । अभियुक्तले साँचो बोलेमा सजायमा कमी हुने, जरिवाना किस्तामा तिर्न पाउने, निश्चित अबधिको कैदको सजाय स्थगित हुन सक्ने, सुधार गृहमा वसी व्यतीत गर्न सकिने व्यवस्थाका साथै अदालतको सुपरिवेक्षणमा Probation / Parole को व्यवस्था गर्न सकिनेमा व्यक्तिलाई सजाय छलेर हिँड्ने भन्दा सजाय चुक्ता गरी असल नागरिकको रुपमा सहज जीवन यापन गर्न सक्ने अवसर प्राप्त हुन सक्छ । दण्ड सजायको कार्यान्वयन नहुँदा सजायबाट उम्कन सकिने विश्वास अपराधीहरुमा बढ्छ भने जनसाधारणमा न्याय व्यवस्थाप्रति अनास्था पैदा हुन्छ । तसर्थ तुलनात्मक विधिशास्त्रमा समेत देखिएका कुराहरुलाई समेत मध्यनजर गरी दण्ड व्यवस्थामा समग्र सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- * सजाय भएको व्यक्ति देश छोडी भाग्ने सम्भावनालाई विचार गर्दा छिमेकी मुलुक भारतसँगको खुला सिमानाका कारणले यो कुराले धेरै प्रश्रय पाएको देखिन्छ । तसर्थ भारत लगायत अन्य छिमेकी मुलुकहरूसँग फौजदारी विषयमा आपसी सहयोगको संझौता (Agreement on Mutual Assistance in Criminal Matters) गरी फैसला कार्यान्वयनको तहसम्म पनि आपसी सहयोग आदान प्रदान गर्न सक्ने प्रबन्ध गरिनु पर्दछ ।

- * हालसम्म लिइएका जेथा जमानतको एकीकृत विवरण तयार गर्नु पर्दछ । त्यस्तो विवरण केन्द्रीय तहमा पठाउनु पर्दछ । जेथा जमानीबाट दण्ड जरिवाना असूल गर्ने कार्यविधि स्पष्ट गरिनु पर्दछ ।
- * जेथा जमानत रहेको सम्पत्ति लिलाम गरी जरिवाना असूल गर्ने र कैदको हकमा लिलामबाट प्राप्त रकम धरौटी राख्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * सम्बन्धित मिसिलबाट समेत प्रतिवादीको पूर्ण विवरण खुल्न नसकी दण्ड जरिवानाको अभिलेख व्यवस्थित हुन नसकेको देखिँदा मुद्दा दायर गर्दाकै अवस्थामा प्रतिवादीको नाम, थर, वतन, उमेर, तीन पुस्ते, निजको फोटो, उपलब्ध भएसम्म नागरिकता, पासपोर्ट, परिचयपत्र, प्रमाणपत्रका फोटोकपि समेत र निजको ल्याप्चे नमूना समेत मिसिल सामेल गर्नुपर्ने र त्यस्तो विवरण लगत कस्दा समेत व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ । यी कुरालाई विद्युतीय अभिलेख प्रणालीमा आबद्ध गरी केन्द्रीय सूचना सञ्जालभित्र राखिनु पर्ने ।
- * एक जिल्ला अदालतबाट अर्को जिल्ला अदालतमा (बेजिल्लाको) लगत पठाउँदा सो लगतमा उल्लेख भएको व्यक्तिले जेथा जमानतको विवरण समेत साथै राखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- * मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई हाजिर जमानीमा छोडी अभियोग लगाउने अनुसन्धान पद्धति र पूर्पक्षको लागि कम धरौटी जमानत वा साधारण तारिखमा छाडी पछि अधिकतम सजाय गर्ने अदालती अभ्यासका कारण पछि दण्ड जरिवानाको लगत बढेको देखिँदा मुद्दाको अनुसन्धान र थुनछेकको सुनुवाई गर्दा पछि मुद्दाको फैसला र सो फैसलाको कार्यान्वयन पक्षहरू समेत विचार गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- * न्यायिक प्रहरीको स्थापना नभएसम्मका लागि दण्ड जरिवानाको असूल तहसील र अन्य फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी काममा सहयोग पुऱ्याउन हरेक जिल्लामा प्रहरी अधिकृतको नेतृत्वमा कम्तीमा १० जना जनशक्ति भएको फैसला कार्यान्वयन प्रहरी सेल गठन गरिनु पर्दछ ।
- * दण्ड जरिवानाको असूल तहसील तथा लगत अभिलेखको नियमित रूपमा केन्द्रबाट सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्यांकन गरिनु पर्दछ ।

सर्वस्वको स्वारेजी

हाल नेपाल कानूनमा रहेको तर व्यावहारिक रूपमा कडाईका साथ कार्यान्वयन नगरिएको दण्डको प्रकारमा सर्वस्व पर्दछ । यो सजाय हाम्रो शास्त्रीय परम्पराको अवशेषका रूपमा रहेको छ । जसलाई आधुनिक दण्ड शास्त्रले स्वीकार गर्दैन । व्यक्तिलाई गर्ने आर्थिक दण्डलाई पनि वैयक्तीकरण गर्नु पर्ने दायित्व एकातर्फ रहेको छ भने अर्कोतर्फ आर्थिक दण्डलाई अभियुक्तको आर्थिक सामर्थ्यसँग पनि जोडी हेर्नु पर्ने हुन्छ । व्यक्तिले तिनै नसक्ने, उसको परिवारको जीवन निर्वाहको आधार नै हरण हुने र सजाय भुक्तान गरिसकेपछि उसको बाँकी जीवन निर्वाहको आधार समाप्त हुने किसिमका कार्यलाई आधुनिक राज्यले कुनै हालतमा प्रश्रय दिनु हुँदैन । तसर्थ सर्वस्वको दण्डलाई कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्दा पनि यस्तो अमानवीय दण्ड व्यवस्था नै खारेज हुनु पर्दछ भनी प्रस्ताव गरिएको छ ।

(च) तहसील जिन्सी सम्बन्धी

- * मुद्दा मामिलाको क्रममा दशौको रूपमा आएका सामानहरू तहसील शाखा अन्तर्गतको जिन्सीमा आमदानी बाँधिने छ भनी नियमावलीमा व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- * कुनै पनि मुद्दामा कारवाहीको क्रममा जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका सामानहरू के गर्नुपर्ने हो सो सम्बन्धी स्पष्ट निर्देशन फैसलाको तपसील खण्डमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
- * तहसीलको जिन्सीका लागि पर्याप्त ठाउँ उपलब्ध गराई सामानहरू सुरक्षित रूपमा राख्नका लागि

आवश्यक भौतिक प्रबन्ध मिलाउनु पर्दछ । त्यस्ता सामानलाई सांख्यकरण (Numbering) गरी राख्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

- * कामको संवेदनशीलताको कारणले यो शाखामा काम गर्ने कर्मचारीलाई तलवको २० प्रतिशतसम्म थप भत्ताको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । त्यसका साथै आवश्यक तालीमको व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ ।
- * तहसीलदारले आबधिक रुपमा जिन्सी शाखाको निरीक्षण गरी प्रतिवेदन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी तोकिनु पर्दछ । जिन्सीको मासिक परीक्षण गर्ने पर्दछ ।
- * हरेक महिना जिन्सीमा आमदानी बाँधिएको सामान र फिर्ता गएका सामानहरूको विवरण केन्द्रमा पठाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- * जिन्सीको अभिलेखमा एकरूपता कायम गर्नका लागि केन्द्रबाट सबै व्यहोरा खोली परिपत्र गर्नु पर्दछ । त्यस्तो परिपत्र गर्दा जिन्सीको सामान आमदानी बाँध्ने, दर्ता गर्ने, डायरी किताव, फिर्ता लैजाने, केन्द्रमा पठाउने विवरण, निरीक्षण फाराम आदिको ढाँचा समेत तोकिदिनु पर्दछ ।
- * जिन्सीमा आमदानी बाँधिएको सामानहरू (विशेषतः यान्त्रिक उपकरणहरू) लामो समयसम्म राख्दा त्यस्ता सामानहरू काम नलाग्ने अवस्थामा पुगेका धेरै उदाहरणहरू रहेका छन् । त्यस्ता सामानहरू सडाउने वा लिलाम गर्ने स्पष्ट संयन्त्रको व्यवस्था नहुँदा यो स्थिति देखिएको हो । तसर्थ जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका सामानहरू मिन्हा गर्ने, सडाउने वा लिलाम गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्नका लागि देहाय बमोजिमको समिति गठन गरी सो सम्बन्धी सम्पूर्ण कुराको जिम्मेवारी सुम्पिनु उपयुक्त हुन्छ:

जिल्ला न्यायाधीश	अध्यक्ष
उपत्यकाभित्र सर्वोच्च अदालतले तोकेको अधिकृत	सदस्य
उपत्यका बाहिर पुनरावेदन अदालतले तोकेको अधिकृत	सदस्य
को.ले.नि.का.को अधिकृतस्तको प्रतिनिधि	सदस्य
जिल्ला प्रशासन कार्यालयको अधिकृतस्तरको प्रतिनिधि	सदस्य
जिल्ला सरकारी वकील	सदस्य
सेस्तेदार	सदस्य
तहसीलदार	सदस्य-सचिव

- * जिन्सीमा आमदानी बाँध्दा सो सामग्रीको नाप, तौल, स्वरूप, अवस्था, तत्कालीन अवस्थाको चलनचल्तीको मूल्य समेत सबै विवरण खुलाउनु पर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ । यसका लागि आवश्यक प्राविधिक सहयोग तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन समेत लिनसक्ने व्यवस्था हुनु पर्छ ।

(छ) तुलनात्मक विधिशास्त्रका अनुकरणयोग्य विषय

प्रस्तुत अध्ययनको परिच्छेद चारमा फौजदारी खण्डमा विभिन्न देशका र देवानी खण्डमा भारत, फ्रान्स र जर्मनीका फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको विस्तृत विवेचना गरिएको छ । दण्ड सजाय र फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू विभिन्न देशको आफ्नै परिस्थितिमा विकसित भएका ऐतिहासिक घटनाहरूबाट अनुप्राणित भई वर्तमानका कानूनी र न्यायिक समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि राखिएका हुन् । तसर्थ एक देशको व्यवस्था अर्को देशमा सोही रुपमा लागू गर्न सकिँदैन । तथापि तुलनात्मक विधिशास्त्रका केही कुराहरू हाम्रो दण्ड व्यवस्थाको सुधार तथा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थालाई सुदृढ पार्ने सन्दर्भमा प्रासांगिक देखिन्छन् । त्यसैले यहाँ फौजदारी र देवानी भनी दायित्वसँग सम्बन्धित केही विषयहरूलाई पुनः उठाइएको छ ।

१. फौजदारी दायित्वतर्फ

- * सजाय गाभने वा अलग अलग गणना गर्ने सन्दर्भमा अभियुक्तको पृष्ठभूमि, कसूरको प्रकृति, प्रयोग गरेका हतियार, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूसँग गरिएको व्यवहार, अन्य अभियुक्त वा पीडितलाई दिइएको धम्की, सामाजिक खतरा समेतको आधारमा सजाय गाभने वा अलग अलग गणना गर्ने ।
- * जन्मकैदलाई न्यूनतम कैद तोकी उपयुक्त आधारमा बढी सजाय गर्ने र प्रोवेशन वा प्यारोलमा छोड्दा सामाजिक खतराको समेत मूल्यांकन गरी निर्णय गर्ने ।
- * न्यायिक स्वविवेकको प्रयोगलाई कुनै स्थान नदिने, अनिवार्य कैद वा जरिवानाका व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
- * उपयुक्त अवस्थामा सश्रम कारावासको व्यवस्था गर्ने ।
- * जरिवानाको रकमलाई अभियुक्तको आर्थिक सामर्थ्यसँग जोड्ने र जरिवाना किस्तावन्दीमा तिर्न पाउनुपर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- * जरिवाना नतिरे वापत के कति कैद वस्ने हो, सो सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाहरूमा एकरूपता कायम गर्ने ।
- * स-साना जरिवानाहरू (Petty fines) मा सम्बन्धित अधिकारीले दिएको निर्णय उपर चित्त नबुझे मात्र अदालत आउने व्यवस्था गर्ने ।
- * जरिवानालाई मुद्रास्फिर्तिसँग समायोजन गर्ने गरी साभ्ना मानकको व्यवस्था गर्ने र सो अनुरूप जरिवाना तोक्ने ।
- * सम्पत्ति जफत गर्ने कुरालाई अपराधबाट फाइदा लिन नदिने सन्दर्भमा र अपराधको साधनको रूपमा प्रयोग भएको अवस्थामा सम्पत्ति जफत गर्ने र युवाहरूको हकमा वैकल्पिक सजायको रूपमा उनीहरूले प्रयोग गरेका साधन खोस्ने ।
- * सोह्र वर्ष नाघेका एक्काइस वर्ष पूरा नगरेका युवाहरूले गरेको अपराधलाई एउटा छुट्टै वर्ग मानी उनीहरूले गरेको कसूरमा गरिने सजाय निर्धारण गर्ने,
- * क्षतिपूर्तिको हकमा वैकल्पिक सजायको प्रयोग गर्दा वा सजाय स्थगित गर्दा कसूर स्वीकार गरेको र क्षतिपूर्ति तिरेको वा तिर्न मञ्जुर गरेको कुरालाई पूर्व शर्तको रूपमा लिने ।
- * क्षतिपूर्ति अवस्था अनुसार फौजदारी मुद्दाबाटै प्रदान गर्ने, सो नगरिएको स्थितिमा पीडित पक्षले छुट्टै देवानी दावी लिन पाउने व्यवस्था गर्ने ।
- * विशेष समूहका व्यक्तिहरू जस्तो: असन्तुलित मनस्थिति भएका, युवा अपराधी र कानूनसँगको द्वन्द्वमा परेका बालबालिकाहरूलाई विशेष वर्ग मानी उपयुक्त दण्डको व्यवस्था गरी त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई छुट्टै व्यवहार गर्ने ।
- * सुधारात्मक दण्डको व्यवस्थालाई प्रवेश गराउने र सोही बमोजिम कारागारको निर्माण र व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने ।

२. देवानी दायित्वतर्फ

- * बिगो यकिन भएपछि बिगोको व्याजसमेत भराउने र सो भराउँदा किस्तावन्दीमा भराउन सक्ने ।
- * मुद्दा गर्दा लागेको खर्च भराउने र सो गर्दा कानून व्यवसायीले लिएको रसिद बमोजिमको शुल्क पनि भराइदिने ।
- * तिर्न बुझाउन पर्ने दायित्व भएको व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति विवरण अदालतलाई बुझाउने ।
- * जित्ने पक्षलाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम बैंक वा हुलाक मार्फत तिर्न पाउने ।

- * फैसला बमोजिमको रकम मुद्दा हार्ने पक्षलाई तिर्न बुझाउन पर्ने दायित्व भएको तेस्रो पक्ष (Garnishee) बाट अदालतले सोभै बुझाउन आदेश दिन सक्ने ।
- * निश्चित अवस्थामा अदालतले फैसला अन्तिम नहुँदै पनि कार्यान्वयनको आदेश दिन सक्ने ।
- * अनधिकृत रूपमा कब्जामा लिइएको सम्पत्तिबाट गरिएको नाफा (Mesne Profit) पनि जित्ने पक्षलाई भराउने व्यवस्था ।
- * मुद्दाको बिगो विदेशी मुद्रामा भएमा फैसलामा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक कुन मुद्दामा के कसरी भरी भराउ गर्ने भन्ने बारे स्पष्ट व्यवस्था गर्ने ।
- * आय रोक्कामा राख्ने वा कब्जामा लिने व्यवस्था ।
- * तिर्नु बुझाउनु पर्ने पक्ष टाट पल्टेमा दामासाही सम्बन्धी व्यवस्था ।
- * सेवा व्यवसाय भएमा सेवाबाट आर्जित आय रोक्का राख्ने र सो बाट चलन दिने व्यवस्था ।
- * मुद्दा अनावश्यक रूपले लम्ब्याउने वा विपक्षीलाई भिन्भ्याउने उद्देश्यबाट पुनरावेदन गरेको वा मुद्दा माथि मुद्दा थपेको देखिएमा सो मा लागेको खर्च भराउने ।
- * देवानी वा फौजदारी विषयमा छिमेकी मुलुकहरूसँग आपसी कानूनी सहयोग सँभौता (Mutual Legal Assistance Treaty) गर्ने ।

परिच्छेद चारमा चर्चा नगरेको तर अन्तरिम फैसला कार्यान्वयन बारे फिलिपिन्समा प्रयोग गरिएको आकर्षक व्यवस्था यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक रहेको छ । यो परिपाटीका बारेमा पनि फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनमा सुधार गर्दा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ । फिलिपिन्समा देहायको अवस्थामा अदालतले स्वविवेकमा फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा अन्तरिम आदेश दिन सक्दछ ।^{२३७}

- हार्ने पक्षले फिलिपिन्समा कारोवार बन्द गर्ने हुँदा फैसला निष्प्रयोजनीय हुने भएमा ।
- विवादको विषय नास हुने वस्तु भै त्यसको स्तरीयता समाप्त हुने भएमा ।
- जित्ने पक्षको बढ्दो उमेर वा जटिल स्वास्थ्यको कारणले लामो समय प्रतीक्षा गरी फैसलाको लाभ लिन नसक्ने भएमा ।
- प्रतिवादीहरूले आफ्नो आय वा सम्पत्तिको लाभ रित्याउने अवस्था भएमा ।
- अर्को पक्षले अनावश्यक रूपमा मुद्दा लम्ब्याउने परिपञ्च गरिरहेको देखिएमा ।

निश्चय नै उल्लिखित धेरै जसो व्यवस्थाहरू हाम्रो सन्दर्भमा नौला रहेका छन् । यस्ता व्यवस्थाहरूबाट पर्ने प्रभावको विश्लेषण गरी उपयुक्त देखिएका व्यवस्थाहरूलाई क्रमशः अंगिकार गर्दै हाम्रो फैसला कार्यान्वयन पद्धतिलाई समेत सुदृढ र सक्षम बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

७.५ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा हामीले यस अधिका परिच्छेदहरूमा उठाइएका कुराहरू समेतको संस्लेषण गर्दै फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका मूलभूत र विषयगत समस्याहरू, तिनले पारेका प्रभावहरू, समस्याहरू सृजना हुनुका कारणहरूलाई पुनः सूत्रबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्छौं । समस्या समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्दा संस्थागत व्यवस्थालाई सबैभन्दा अधि राखिएको छ । यसो गर्नुमा संस्थागत र मानवीय श्रोत साधन सम्बन्धी विषय साँढै उपेक्षित रहेकोले त्यसमा सुधार नगरेसम्म कानूनको सुधारले मात्र समस्याको दिगो समाधान हुन सक्तैन भन्ने

^{२३७} Oscar M. Herrera, Remedial Law (2nd Vol.), (Rex Book Store, Manila, 2000) at p. 291-294.

हाम्रो मान्यता हो । तर कानूनको सुधारलाई पनि हामीले उत्तिकै महत्वका साथ हेरेका छौं । त्यसैले फैसला कार्यान्वयनलाई सैद्धान्तिक खाकाभित्र आवद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ भने तुलनात्मक विधिशास्त्रका राम्रा कुराहरूलाई पुनः संक्षेपीकृत रूपमा प्रस्तुत गर्ने र कानूनको अपूरोपनलाई पूरा गर्ने उद्देश्य पनि यसमा राखिएको छ । हामीले प्रस्तुत गरेको सुझावहरू हाम्रा आफ्ना कल्पना नभई सरोकारवालाले उठाएका वैद्विक एवं व्यावसायिक क्षेत्रमा उठेका कुराहरू हुन् । हामीले ती राय सल्लाह र भावनाहरूलाई वाणी दिने प्रयास गरेका छौं । यहाँ उठाइएका सबै सुझावहरू ग्रहण गरिनै हाल्नुपर्छ भन्ने हाम्रो आग्रह छैन, तर खुद्रा दृष्टिकोणले फैसला कार्यान्वयनमा सुधार आउँदैन । समस्याको समग्र सम्बोधनबाट मात्र विद्यमान परिस्थितिमा सुधार आउन सक्छ भन्ने कुरामा पहिला भन्दा हामी अब विश्वस्त भएका छौं । तसर्थ यो प्रतिवेदनलाई न्यायिक नेतृत्वले गम्भीरतापूर्वक लिई योजनावद्ध रूपले कार्यान्वयन गरौस् भन्ने हाम्रो आग्रह छ ।

परिच्छेद-आठ उपसंहार

फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई यस अधि साँगोपाङ्ग रूपमा अध्ययन गरिएको थिएन । तसर्थ प्रस्तुत अध्ययनमा हामीले समस्यालाई तथ्यपरक रूपमा केलाउने प्रयास गरेका छौं । यस क्रममा हामीले फैसला कार्यान्वयनको वर्तमान स्थितिको स्थानीय तहमा गई अध्ययन गरेका छौं । विभिन्न सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रियामार्फत विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको पर्याप्तता अपर्याप्तता, समस्या सृजना हुनुका कारण र तिनले पारेको जटिलताको अध्ययन गरेका छौं र ती समस्याहरूको समाधानको लागि नीतिगत, संस्थागत र कार्यान्वयनको तहमा के गर्नु उपयुक्त हुन्छ सो कुरालाई राखेका छौं । प्रस्तुत अध्ययनको सन्दर्भमा किन अन्य मुलुकहरूमा फैसला सहज रूपमा कार्यान्वयन हुन्छन् तर हामीकहाँ किन हुँदैनन् ? हाम्रो फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाले कुन सिद्धान्तलाई अंगालेको छ र हामीले के कस्ता सिद्धान्तहरूलाई अपनाउनु व्यावहारिक हुन्छ ? यी प्रश्नहरूले हामीहरूलाई बरोबर पच्छ्याई रहे । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा तुलनात्मक विधिशास्त्रका व्यवस्थाहरू प्रस्तुत गर्नुका साथै फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयको अध्ययनलाई निश्चित सैद्धान्तिक धरातलमा उभ्याउने प्रयास गरेका छौं ।

प्रस्तुत प्रतिवेदनको दोस्रो परिच्छेदमा पूर्व अध्ययनहरूको समीक्षा गरिएको छ सो क्रममा उच्चस्तरीय न्यायिक सुधार आयोगको प्रतिवेदन, २०२८ देखि अदालत कार्य विवरण निर्देशिका, २०६४ समेतका अध्ययन गरी सार संक्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तैगरी परिच्छेद ३ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी संरचनात्मक व्यवस्था र कानूनी व्यवस्थाहरूको समीक्षा एवं विश्लेषण गरिएको छ । सो गर्दा विद्यमान कानूनमा रहेका कमी कमजोरीहरूको संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ । परिच्छेद ४ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा तुलनात्मक विधिशास्त्रको व्यवस्थाहरूको अध्ययन गरिएको छ । त्यहाँ पहिलो खण्डमा दण्ड र यसको कार्यान्वयन सम्बन्धी तुलनात्मक विधिशास्त्रका व्यवस्थाहरूको चर्चा गरिएको छ भने दोस्रो खण्डमा देवानी फैसलाको कार्यान्वयन सम्बन्धी भारत, जर्मनी, फ्रान्स र बेलायतका कानूनी व्यवस्थाहरूको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याहरू मुलुकपिच्छे अलग हुन सक्छन् । तर तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित केही सिद्धान्त एवं मान्यताहरूको सर्वक्षेत्रीय महत्व रहन सक्छ भन्ने हाम्रो मान्यता रहेको छ । परिच्छेद ५ मा हामीले फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना एवं तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गरेका छौं जसमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित तथ्याङ्कहरूको अतिरिक्त स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त विभिन्न पन्ध्र जिल्ला अदालतहरूका तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरी त्यसको समीक्षा गरिएको छ । अध्ययन गरिएका जिल्ला अदालतहरू पहाड, उपत्यका, भित्रीमधेश र तराईका कार्यबोभका हिसाबले व्यस्त जिल्ला अदालतहरू छन् । सबै जिल्ला अदालतहरूमा फैसला कार्यान्वयनको लगत र फछ्यौटबीच ठूलो अन्तर रहेको पाइएको छ, जसमा सुधार हुनु आवश्यक छ । अध्ययनको क्रममा देखिएका कुराहरू र अन्तरक्रियामा प्राप्त दृष्टिकोणलाई परिच्छेद ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ भने अन्त्यमा परिच्छेद ७ मा समस्याहरू एकीकृत गरी सूचीकरण गर्ने र समाधानका उपायहरूबारे राय सुझाव राखेका छौं जुन अधिल्ला परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका विषयमा आधारित छन् ।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्याहरूको समाधानको लागि सुझावहरू प्रस्तुत गर्दा न्यूनतम रूपमा र अधिकतम रूपमा त्यस्तैगरी अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा के गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरालाई व्यावहारिक रूपमा राख्ने कोशिस गरिएको छ । कानूनी, संस्थागत र मानवीय श्रोत साधनको व्यवस्थापन र क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकताहरू पनि सुझावमा परेका छन् । हाम्रो दृष्टिमा निर्माणाधीन अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता र देवानी संहिता र देवानी कार्यविधि संहितामा फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा गरिएका व्यवस्थाहरू कुनै अनुसन्धानमा आधारित नहुँदा सो संहिताहरूको पुनरावलोकन गर्दा यहाँ दिइएका सुझावहरूलाई पनि समेट्न जरूरी छ । फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यविधिगत कुराहरूलाई जिल्ला अदालत नियमावलीमा राख्ने दृष्टिकोण पनि निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसो भएमा अदालत आफैले समय-समयमा उपयुक्त कार्यविधिको निर्माण र विकास गर्न सक्छ । न्याय सम्पादनको लागि उपयुक्त कार्यविधिको निर्माण एवं विकास गर्नु न्यायपालिकाको नैसर्गिक अधिकार र कर्तव्य पनि हो । वर्तमान व्यवस्थाको सुधार गर्ने क्रममा तथ्याङ्क र सूचनाहरूको व्यवस्थापनलाई हामीले उत्तिकै महत्वका साथ हेरेका छौं । फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना गरी सो मार्फत तथ्याङ्कहरूको यान्त्रिकीकरण (Digitalization) र व्यवस्थापनले तुरुन्तै प्राथमिकता पाउनुपर्छ भन्ने हाम्रो मान्यता छ । सो गर्दा पाइलट कार्यक्रमको रूपमा केही शुरू गरी २-३ वर्षभित्र सम्पूर्ण तथ्याङ्कहरूको यान्त्रिकीकरण गर्न सकिन्छ । साथै मानवीय श्रोत साधनको व्यवस्थापन र क्षमता अभिवृद्धिका आवश्यकताहरू पनि सुझावमा परेका छन् त्यसबारेमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमार्फत कार्यक्रमहरू अघि बढाउनु आवश्यक छ । अन्त्यमा, फैसला कार्यान्वयनको विषयलाई रणनीतिक योजनामा पनि राखिएको हुँदा उपयुक्त रणनीतिक कदमहरूमार्फत वर्तमान व्यवस्थामा योजनावद्ध रूपमा सुधार गरिनु पर्छ र प्रस्तुत प्रतिवेदनले रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नेछ, भन्ने हाम्रो विश्वास छ ।

अनसूची १

अनुसन्धानको क्रममा सम्पर्क गरिएका र सहभागी भएका व्यक्तिहरूको विवरण

१. प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रस्तुतीकरण कार्यक्रम (काठमाडौं) मा भएको सहभागिता

क्र.सं.	नाम	पद	संस्थागत आवद्धता
१.	श्री खिलराज रेग्मी	माननीय न्यायाधीश	सर्वोच्च अदालत
२.	श्री कल्याण श्रेष्ठ	माननीय न्यायाधीश	सर्वोच्च अदालत
३.	श्री टोपबहादुर सिंह	कार्यकारी निर्देशक	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
४.	श्री रणबहादुर बम	मा. मुख्य न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत, पाटन
५.	श्री ओम सुवेदी	माननीय न्यायाधीश	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
६.	डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई	माननीय न्यायाधीश	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
७.	श्री रामकृष्ण तिमल्सेना	रजिष्ट्रार	सर्वोच्च अदालत
८.	श्री नारायणप्रसाद दाहाल	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
९.	श्री सुष्मलता माथेमा	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१०.	श्री तेजबहादुर कार्की	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
११.	श्री बाबुराज कार्की	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१२.	श्री प्रभा बस्नेत	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१३.	श्री प्रेमराज ढकाल	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१४.	श्री अच्युत विष्ट	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५.	श्री विनोद मोहन आचार्य	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१६.	श्री रामप्रसाद ओली	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१७.	श्री शिवनारायण यादव	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१८.	श्री मेघनाथ भट्टराई	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१९.	श्री वीरबहादुर डाँगी	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
२०.	श्री सत्यराज गुरुङ्ग	माननीय न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
२१.	श्री कुमार पोखरेल	माननीय न्यायाधीश	ललितपुर जिल्ला अदालत
२२.	श्री विनोदप्रसाद शर्मा	माननीय न्यायाधीश	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२३.	श्री हरिप्रसाद बगाले	माननीय न्यायाधीश	दाङ्ग जि.अ., हाल काज: सर्वोच्च अदालत
२४.	श्री अनन्तराज डुम्रे	माननीय न्यायाधीश	जुम्ला जि. अ., हाल काज: सर्वोच्च अदालत
२५.	श्री जीवनहरि अधिकारी	रजिष्ट्रार	पुनरावेदन अदालत, पाटन
२६.	श्री कृष्णराम कोइराला	सेस्तेदार	काठमाडौं जिल्ला अदालत
२७.	श्री ध्रुव उप्रेती	तहसीलदार	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२८.	श्री ठाकुरबहादुर सिलवाल	तहसीलदार	ललितपुर जिल्ला अदालत
२९.	श्री श्रीप्रसाद सञ्जेल	शाखा अधिकृत	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३०.	श्री ज्ञानेन्द्रराज काफ्ले	शाखा अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
३१.	श्री श्रीकृष्ण मुल्मी	कार्यक्रम अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
३२.	श्री पारस पौडेल	कम्प्युटर अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
३३.	श्री उमेश कोइराला	अनुसन्धानकर्ता	-
३४.	श्री श्यामकुमार भट्टराई	अनुसन्धानकर्ता	-

२. राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट आयोजित अन्तरक्रिया कार्यक्रममा भएको सहभागिता

१. महेन्द्रनगरः

क्र.सं.	नाम	पद	संस्थागत आबद्धता
१	श्री टोपबहादुर सिंह	कार्यकारी निर्देशक	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
२	श्री गोपाल पराजुली	मा.मु.न्या	पु.वे.अ.महेन्द्रनगर
३	डा.श्री आनन्द मोहन भट्टराई	मा.न्या.	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
४	श्री अग्नि प्र.थपलिया	रजिष्ट्रार	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
५	श्री थानेश्वर प्र.भट्ट	वरिष्ठ अधिवक्ता	-
६	श्री नेत्र प्र.शर्मा	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जि.प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुर
७	श्री राम प्रसाद अधिकारी	जिल्ला न्यायाधीश	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
८	श्री माधवेन्द्रराज रेग्मी	जिल्ला न्यायाधीश	डडेलधुरा जिल्ला अदालत
९	श्रीश्री छविलाल वंजाडे जोशी	प्रहरी उपरीक्षक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुर
१०	श्री हेमराज पन्त	जिल्ला न्यायाधीश	धनुषा जिल्ला अदालत
११	श्री हिमालय राज पाठक	जिल्ला न्यायाधीश	दार्चुला जिल्ला अदालत
१२	श्री आशोक पाण्डेममा	कोषाध्यक्ष	नेपाल पत्रकार महासंघ
१३	श्री लिलाध्वज वस्नेत	अध्यक्ष	आर्दश क्लब
१४	श्री उमीद वागचन	सम्वाददाता	वी.वी.सी.नेपाली सेवा
१५	श्री लक्ष्मी प्रसाद जोशी	प्रतिनिधि	रासस अञ्चल कार्यालय
१६	श्री नरेन्द्र बहादुर चन्द	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का. कैलाली
१७	श्री खगराज भट्ट	शाखा अधिकृत	जि.प्र.का.कैलाली
१८	श्री प्रेमराज खत्री	प्रहरी निरीक्षक	अञ्चल प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुर
१९	श्री माधव प्रसाद जोशी	पत्रकार	महेन्द्रनगर पारो दैनिक
२०	श्री मोहन दत्त भट्ट	जिल्ला सदस्य	नेपाल पत्रकार महासंघ
२१	श्री बीर बहादुर विष्ट	अधिवक्ता	एडभोकेसी फोरम
२२	श्री भोजराज पाठक	उपाध्यक्ष	पु.वे.वा.ए.महेन्द्रनगर
२३	श्री तीर्थ राज पन्त	का.अ.	एडभोकेसी फोरम
२४	श्री आनन्द प्रसाद जोशी	कानून व्यवसायी	पु.वे.वा.ए.महेन्द्रनगर
२५	श्री पूर्ण बहादुर चन्द	अधिवक्ता	पु.वे.वा.ए. महेन्द्रनगर
२६	श्री पदम राज भट्ट(अधि.)	जि.सयोजक	सेलर्ड
२७	श्री वल बहादुर कुवर	नि.श्रेस्तेदार	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
२८	श्री जय बहादुर ओझा	ना.सु.	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
२९	श्री तारा दत्त बडू	ना.सु.	पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगर
३०	श्री अर्जुन सिंह कार्की	नि.श्रेस्तेदार	वैतडी जिल्ला अदालत
३१	श्री टेक बहादुर कठायत	अधिवक्ता	सचिव, पु.वे.अ.वार ईकाई, महेन्द्रनगर
३२	श्री रमेश कुमार अधिकारी	स्था.वि.अ.	जि.वि.स., कञ्चनपुर
३३	श्री जयानन्द पनेरु	जि.न्या.व.	जि.स.व.का., कञ्चनपुर
३४	श्री विशानसिंह थापा	मा.पो.अ.	मा.पो.का., कञ्चनपुर
३५	श्री निलाम्बर मिश्र	वार्डेन	शुक्ला फाँटा बन्धुजन्तु आरक्ष

३६	श्री कृष्ण सिंह साँउद	सम्वाददाता	रेडियो नेपाल
३७	श्रीमती कौशिला योगी	अधिवक्ता	पु.वे.अ.वार एकाइ महिला शाखा महेन्द्रनगर
३८	श्री निरज प्रसाद भट्ट	सम्वाददाता	फारवेष्ट दैनिक
३९	श्री केशव कोइराला	अधिवक्ता	माइती नेपाल
४०	श्री रुद्र लाल भट्ट	संयोजक	माइती नेपाल
४१	श्री जगत प्रकाश जोशी	सचिव	कञ्चनपुर जि.वार एकाई
४२	श्री कृष्णदेव जोशी	अध्यक्ष	कञ्चनपुर जि.वार एकाई
४३	श्री नित्यानन्द पाण्डेय	पार्षद	ने.का.व्या.परिषद
४४	श्री दयाकृष्ण पन्त	सचिव	वार इकाइ, दार्चुला
४५	श्री पुनम चन्द(सिंह)	अधिवक्ता	ल्याक, कञ्चनपुर
४६	श्री दिल प्रसाद सापकोटा	तहसीलदार	कैलाली जिल्ला अदालत
४७	श्री ध्रुव कुमार शाह	नि. रजिष्ट्रार	पु.वे.अ. महेन्द्रनगर
४८	श्री देवेश मणि त्रिपाठी		
४९	श्री सुदर्शन देव भट्ट	अधिवक्ता	पु.वे.अ.वार महेन्द्रनगर
५०	श्री माधव सिंह धामी	पत्रकार	विकल्प दैनिक
५१	श्री हर्क बहादुर सिंह	ना.सु.	जिल्ला प्रशासन कार्यालय कञ्चनपुर
५२	श्री नरपति भट्ट	प्र.ना.नि.	जि.प्र.का कञ्चनपुर
५३	श्री शेखर चन्द्र अर्याल	जिल्ला न्यायाधीश	जिल्ला अदालत वैतडी
५४	श्री धर्मानन्द नाथ	सह-न्यायाधिवक्ता	पु.स.व.का.महेन्द्रनगर
५५	श्री विरेन्द्र राय		शुक्ला फाँटा बन्धुजन्तु आरक्ष
५६	श्री श्याम कुमार भट्टराई	अनुसन्धानकर्ता	-

२. भैरहवा:

क्र.सं.	नाम	पद	संस्थागत आवद्धता
१	श्री मोहनप्रकाश शिठौला	मा. मुख्य न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत, वुटवल
२	श्री ओम सुवेदी	मा. न्यायाधीश	रा.न्या.प्रतिष्ठान
३	श्री लेखनाथ रेग्मी	मा. न्यायाधीश	कपिलवस्तु जि. अदालत
४	श्री नारायणप्रसाद धिताल	मा. न्यायाधीश	रुपन्देही जि. अदालत
५	श्री पवन शर्मा	मा. न्यायाधीश	रुपन्देही जि. अदालत
६	श्री लेखनाथ ढकाल	मा. न्यायाधीश	रुपन्देही जि. अदालत
७	श्री हरिप्रताप के.सी.	मा. न्यायाधीश	रुपन्देही जि. अदालत
८	श्री भरतप्रसाद अधिकारी	मा. न्यायाधीश	नवलपरासी जि. अदालत
९	श्री रामचन्द्र राई	मा. न्यायाधीश	पाल्पा जि. अदालत
१०	श्री अग्नि प्रसाद थपलिया	रजिष्ट्रार	रा.न्या.प्रतिष्ठान
११	श्री धीरबहादुर चन्द	रजिष्ट्रार	पुनरावेदन अदालत वुटवल
१२	श्री बन्नीप्रसाद गौतम	सह-न्यायाधिवक्ता	पु.स.व.का. वुटवल
१३	श्री ध्रुवराज वाग्ले	प्र.जि.अ.	जि.प्रशासन का.रुपन्देही
१४	श्री कमलराज जोशी	वरिष्ठ अधिवक्ता	-

१५	श्री विनोद सिंह	वरिष्ठ प्रहरी उपरिक्षक	अञ्चल प्रहरी कार्यालय
१६	श्री इश्वरी बञ्जाडे	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का, नवलपरासी
१७	श्री खड्गबहादुर खड्का	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का.कपिलवस्तु
१८	श्री ओमप्रसाद अर्याल	उप न्यायाधिवक्ता	पु.स.व.का. वुटवल
१९	श्री उपेन्द्रप्रसाद गौतम	सेस्तेदार	कपिलवस्तु जिल्ला अदालत
२०	श्री चुरामन खड्का	सेस्तेदार	रुपन्देही जिल्ला अदालत
२१	श्री मोहनसागर बस्याल	शा.अ.	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
२२	श्री वासुदेव न्यौपाने	तहसीलदार	नवलपरासी जिल्ला अदालत
२३	श्री कपिलमणि गौतम	तहसीलदार	रुपन्देही जिल्ला अदालत
२४	श्री दण्डपाणी लामिछाने	तहसीलदार	कपिलवस्तु जिल्ला अदालत
२५	श्री वैकुण्ठप्रसाद भट्टराई	तहसीलदार	पाल्पा जिल्ला अदालत
२६	श्री राजेश्वर अर्याल	स.जि.न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का.पाल्पा
२७	श्री यदुनाथ शर्मा	स.जि.न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का, रुपन्देही
२८	श्री हरिशंकर ज्ञवाली	शा.अ.	जि.प्रशासन का., रुपन्देही
२९	श्री मणिकुमार ज्ञवाली	स्था.वि.अ.	जि.वि.स.रुपन्देही
३०	श्री प्रेमबहादुर खापुङ्गु	प्रमुख मा.पो.अधिकृत	मालपोत कार्यालय, रुपन्देही
३१	श्री इमामुद्दिन अन्सारी	जिल्ला वन अधिकृत	जि.वन कार्यालय, रुपन्देही
३२	श्री रविराज श्रेष्ठ	प्रहरी उपरीक्षक	जि.प्रहरी कार्यालय, रुपन्देही
३३	श्री दिपककुमार थापा	प्रहरी निरीक्षक	जि.प्रहरी कार्यालय, रुपन्देही
३४	श्री रुद्रप्रसाद ज्ञवाली	ना.सु.	जि.वन कार्यालय, रुपन्देही
३५	श्री देवप्रसाद ज्ञवाली	प्रतिनिधि	सिद्धार्थनगर नगरपालिका कार्यालय
३६	श्री विप्लवप्रसाद रेग्मी	खरिदार	जि.प्रशासन का., रुपन्देही
३७	श्री सोमराज सिग्देल	प्रतिनिधि, नागरिक समाज	ट्रान्सपरेन्सी नेपाल, भैरहवा
३८	श्री आनन्द पाण्डेय	प्रतिनिधि, नागरिक समाज	वुटवल
३९	श्री बाबुराम पाण्डे	अधिवक्ता	अध्यक्ष, पु.वे.अ.वार, वुटवल
४०	श्री पिताम्बरराज आचार्य	अधिवक्ता	उपाध्यक्ष, पु.वे.अ.वार, वुटवल
४१	श्री धर्मबहादुर खड्का	अधिवक्ता	अध्यक्ष, रुपन्देही जि.अ.वार
४२	श्री सुभाष धिताल	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
४३	श्री सूर्यराज अधिकारी	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
४४	श्री लोकनाथ पन्थ	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
४५	श्री कृष्णप्रसाद पोखरेल	अधिवक्ता	पु.वे.अ.वार, वुटवल
४६	श्री खडानन्द भण्डारी	अधिवक्ता	पु.वे.अ.वार, वुटवल
४७	श्री मीना पाण्डे	अधिवक्ता	पु.व.अ.वार, वुटवल
४८	श्री पुष्पालक्ष्मी श्रेष्ठ	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
४९	श्री सुनिल त्रिपाठी	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
५०	श्री तेजप्रसाद कडेल	अधिवक्ता	रुपन्देही जि.अ.वार
५१	श्री अरुण ज्ञवाली	सम्वाददाता	अन्नपौर्ण पोष्ट/रुपन्देही एफ.एम.
५२	श्री मुकेश पोखरेल	सम्वाददाता	हिमाल/नया पत्रिका
५३	श्री मनोरञ्जन शर्मा	सम्वाददाता	नेपाल वान टि.भि.

५४	श्री कुलमणि जवाली	सम्वाददाता	ने.समाचारपत्र, जनसंघर्ष
५५	श्री माधव ढुंगाना	सम्वाददाता	कान्तिपर दैनिक
५६	श्री दिपक परियार	क्यामरामेन	ने.टि.भि.
५७	श्री रवी पन्त	क्यामरामेन	नेपाल वान टि.भि.
५८	श्री उमेश कोइराला	अनुसन्धानकर्ता	सर्वोच्च अदालत

३. विराटनगर:

क्र.सं.	नाम	पद	संस्थागत आवद्धता
१.	श्री अनूपराज शर्मा	माननीय न्यायाधीश	सर्वोच्च अदालत
२.	श्री अनन्तराज न्यौपाने	सम्वाददाता	नेपाल समाचार पत्र
३.	श्री कालीकुमार लाल	वरिष्ठ अधिवक्ता	मोरंग वार
४.	श्री ऋषिराज मिश्र	का.मु. मुख्य न्यायाधीश	पु.वे.अ.इलाम
५.	श्री गोपाल वास्तोला	नि. रजिष्ट्रार	पु.वे.अ. राजविराज
६.	श्री विमलप्रसाद ढुंगेल	माननीय न्यायाधीश	भापा जिल्ला अदालत
७.	श्री देवीप्रसाद कोइराला	सहायक वन अधिकृत	जिल्ला वन कार्यालय मोरङ्ग
८.	श्री श्यामप्रसाद दाहाल	मालपोत अधिकृत	मालपोत कार्यालय मोरङ्ग
९.	श्री उमानाथ पाण्डे	भूमिसुधार अधिकारी	भू.सु.का., मोरङ्ग
१०.	श्री भीम कुमार ओझा	माननीय न्यायाधीश	जि.अ., मोरङ्ग
११.	श्री नारायणप्रसाद श्रेष्ठ	माननीय न्यायाधीश	जि.अ., मोरङ्ग
१२.	श्री शान्तिराम भण्डारी	अधिवक्ता	पु.वे.अ., वार एकाई
१३.	श्री सुरेशलाल श्रेष्ठ	अधिवक्ता, अध्यक्ष	पु.वे.अ., विराटनगर
१४.	श्री रविन्द्रप्रसाद शर्मा	प्र.ना.उ.	जि.प्र.का., मोरङ्ग
१५.	श्री तिलवहादुर भट्टराई	अधिवक्ता	मोरङ्ग वार
१६.	श्री सुशिला कार्की	वरिष्ठ अधिवक्ता	पु.वे.अ, वार
१७.	श्री देवीवहादुर घिमिरे	अधिवक्ता	पु.वे.अ., वार
१८.	श्री रामप्रसाद सिटौला	अधिवक्ता	पु.वे.अ., वार
१९.	श्री मीना गिरी	अधिवक्ता	पु.वे.अ., वार
२०.	श्री सुनिता सुन्दर चौधरी	अधिवक्ता	पु.वे.अ., वार
२१.	श्री निर्मला अर्याल	अधिवक्ता	मोरङ्ग वार इकाई
२२.	श्री रामबाबु दाहाल	अध्यक्ष	ट्रान्सपरेन्सी इ.नेपाल
२३.	श्री गणेश लम्साल	उप सम्पादक	उद्घोष दैनिक
२४.	श्री विनोद घिमिरे	संवाददाता	जन विद्रोह दैनिक
२५.	श्री ईश्वरप्रसाद उपाध्याय	सेस्तेदार	भापा जिल्ला अदालत
२६.	श्री खड्गराज अधिकारी	तहसीलदार	भापा जिल्ला अदालत
२७.	श्री नारायणप्रसाद रेग्मी	तहसीलदार	सुनसरी जिल्ला अदालत
२८.	श्री नवराज दुलाल	इजलास अधिकृत	पु.वे.अ. विराटनगर
२९.	श्री विकास श्रेष्ठ	इजलास अधिकृत	पु.वे.अ. विराटनगर
३०.	श्री गोपिचन्द्र भट्टराई	शाखा अधिकृत	जि.स.व.का. भापा
३१.	श्री महेन्द्रप्रसाद पोखरेल	शाखा अधिकृत	पु.वे.अ. विराटनगर
३२.	श्री हरिकृष्ण श्रेष्ठ	शाखा अधिकृत	पु.वे.अ. विराटनगर

३३.	श्री ऋषिराम निरौला	रजिष्ट्रार	पु.वे.अ., इलाम
३४.	श्री सन्तोषप्रसाद पराजुली	शाखा अधिकृत	पु.वे.अ., विराटनगर
३५.	श्री मीना सेडाई	अधिवक्ता	मोरङ्ग, वार इकाइ
३६.	श्री गणेशप्रसाद सुवेदी	अधिवक्ता	मोरङ्ग, वार इकाइ
३७.	श्री सिताराम राई	अधिवक्ता	मोरङ्ग, वार इकाइ
३८.	श्री राजेन्द्र भट्टराई	अधिवक्ता	मोरङ्ग, वार इकाइ
३९.	श्री विष्णुप्रसाद अर्याल	सेस्तेदार	मोरङ्ग, जि.अ.
४०.	श्री वसन्त घिमिरे	ना.सु.	मोरङ्ग, जि.अ.
४१.	श्री पदमप्रसाद आचार्य	शाखा अधिकृत	जि.प्रशासन का., मोरङ्ग
४२.	श्री रामप्रसाद घिमिरे	स.प्र.जि.अ.	जि.प्रशासन का., मोरङ्ग
४३.	श्री प्रेमप्रकाश उप्रेती	स्था.वि.अ.	जि.वि.स., मोरङ्ग
४४.	श्री भानु काफ्ले	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जि.स.व.का., मोरङ्ग
४५.	श्री सुरेन्द्रवीर सिंह वस्यात	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
४६.	श्री केदारप्रसाद चालिसे	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
४७.	श्री विनोद ढुंगेल	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
४८.	श्री पुरुषोत्तम भण्डारी	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., इलाम
४९.	श्री एकराज आचार्य	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., इलाम
५०.	श्री दीपक कुमार कार्की	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
५१.	श्री ओमप्रकाश मिश्र	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
५२.	श्री विष्णुप्रसाद ढकाल	प्रमुख लेखा अधिकृत	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
५३.	श्री श्यामकुमार भट्टराई	अनुसन्धानकर्ता	
५४.	श्री मुकेश उपाध्याय	सेस्तेदार	सुनसरी जिल्ला अदालत
५५.	श्री लिलाप्रसाद गौतम	माननीय न्यायाधीश	सुनसरी जिल्ला अदालत
५६.	श्री खेमराज शर्मा	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., धनकुटा
५७.	श्री विनोद भण्डारी	-	कान्तिपुर दैनिक
५८.	श्री गोविन्दकुमार श्रेष्ठ	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., राजविराज
५९.	श्री रामप्रसाद खनाल	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., राजविराज
६०.	श्री शान्तिराज सुवेदी	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., राजविराज
६१.	श्री लोकेन्द्र मल्लिक	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., राजविराज
६२.	श्री जगन्नाथ पाठक	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., राजविराज
६३.	श्री रमेशकुमार पोखरेल	सह-न्यायाधिवक्ता	पु.सरकारी वकील का., विराटनगर
६४.	श्री खडानन्द तिवारी	नि. रजिष्ट्रार	पु.वे.अ., विराटनगर
६५.	श्री यादव घिमिरे	रजिष्ट्रार	पु.वे.अ., धनकुटा
६६.	श्री भीमेन्द्रवहादुर कार्की	माननीय मुख्य न्यायाधीश	पु.वे.अ., विराटनगर
६७.	श्री टोपवहादुर सिंह	कार्यकारी निर्देशक	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
६८.	श्री अग्निप्रसाद थपलिया	रजिष्ट्रार	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
६९.	डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई	माननीय न्यायाधीश	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान
७०.	श्री प्रकाश ढुंगाना	सचिव	न्याय परिषद
७१.	श्री फणिन्द्रदत्त शर्मा	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., धनकुटा
७२.	श्री दीपकराज जोशी	माननीय न्यायाधीश	पु.वे.अ., धनकुटा

३. अध्ययनको क्रममा सम्पर्क गरिएका महानुभावहरू

क्र.सं.	नाम	पद	संस्थागत आवद्धता
१.	श्री विनोद शर्मा	जिल्ला न्यायाधीश	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२.	श्री पदमराज भट्ट	जिल्ला न्यायाधीश	भक्तपुर जिल्ला अदालत
३.	श्री ध्रुव उप्रेती	तहसीलदार	भक्तपुर जिल्ला अदालत
४.	श्री नारायण प्रसाद बाहाल	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
५.	श्री शुष्मलता माथेमा	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
६.	श्री वीर बहादुर डाँगी	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
७.	श्री शिव नारायण यादव	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
८.	श्री मेघनाथ भट्टराई	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
९.	श्री अच्युत विष्ट	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१०.	श्री प्रेम राज ढकाल	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
११.	श्री प्रभा बस्नेत	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१२.	श्री शारदा कोइराला	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जिल्ला सरकारी वकील का, धनुषा
१३.	श्री तेज बहादुर कार्की	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१४.	श्री विनोद मोहन आचार्य	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५.	श्री सत्य राज गुरुङ्ग	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१६.	श्री राम कृष्ण खनाल	जिल्ला न्यायाधीश	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१७.	श्री कृष्ण राम कोइराला	श्रेस्तेदार उप सचिव	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१८.	श्री श्रीप्रसाद संजेल	तहसीलदार शा.अ.	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१९.	श्री खेमराज ज्ञवाली	शाखा अधिकृत	काठमाडौं जिल्ला अदालत
२०.	श्री कुमारप्रसाद पोखरेल	जिल्ला न्यायाधीश	ललितपुर जिल्ला अदालत
२१.	श्री रमेश पोखरेल	जिल्ला न्यायाधीश	ललितपुर जिल्ला अदालत
२२.	श्री ठाकुर सिलवाल	तहसीलदार	ललितपुर जिल्ला अदालत
२३.	श्री रण बहादुर वम	मुख्य न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत, पाटन
२४.	श्री विरवल प्रसाद कडेल	नायव सुव्वा	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२५.	श्री विश्वमणि उप्रेती	डिट्टा	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२६.	श्री रामश्याम घिमिरे	डिट्टा	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२७.	श्री श्याम बहादुर खड्का	डिट्टा	भक्तपुर जिल्ला अदालत
२८.	श्री रमेश भट्टराई	नायव सुव्वा	ललितपुर जिल्ला अदालत
२९.	श्री लाल बहादुर भुजेल	डिट्टा	ललितपुर जिल्ला अदालत
३०.	श्री ज्ञान बहादुर खत्री	नायव सुव्वा	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३१.	श्री ढाकाराम पौडेल	नायव सुव्वा	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३२.	श्री मदन श्रेष्ठ	तामेलदार विचारी	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३३.	श्री कमला पोखरेल	तामेलदार विचारी	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३४.	श्री कमल काफ्ले	डिट्टा	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३५.	श्री गंगा प्रसाद घिमिरे	नायव सुव्वा	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३६.	श्री खिलहरि अधिकारी	तामेलदार विचारी	काठमाडौं जिल्ला अदालत

३७.	श्री रुपा महर्जन	टाइपिष्ट खरिदार	काठमाडौं जिल्ला अदालत
३८.	श्री नवराज उपाध्याय	जिल्ला न्यायाधीश	मोरङ जिल्ला अदालत
३९.	श्री नारायण प्रसाद श्रेष्ठ	जिल्ला न्यायाधीश	मोरङ जिल्ला अदालत
४०.	श्री भीम कुमार ओझा	जिल्ला न्यायाधीश	मोरङ जिल्ला अदालत
४१.	श्री विष्णु प्रसाद अर्याल	सेस्तेदार उप सचिव	मोरङ जिल्ला अदालत
४२.	श्री जय प्रसाद काफले	डिट्ठा	मोरङ जिल्ला अदालत
४३.	श्री शिवराज बस्नेत	तामेलदार विचारी	मोरङ जिल्ला अदालत
४४.	श्री मान वहादुर राई	तामेलदार विचारी	मोरङ जिल्ला अदालत
४५.	श्री टीका देवी अधिकारी	तामेलदार विचारी	मोरङ जिल्ला अदालत
४६.	श्री हरि कुमार रेग्मी	डिट्ठा	मोरङ जिल्ला अदालत
४७.	श्री सुमन चन्द्र कार्की	अधिवक्ता	सुनसरी
४८.	श्री अश्विनी भट्टराई	अधिवक्ता	सुनसरी
४९.	श्री मणि दुलाल	अधिवक्ता	सुनसरी
५०.	श्री राम सुब्बा	अधिवक्ता	सुनसरी
५१.	श्री बाबुराम भट्टराई	अधिवक्ता	सुनसरी
५२.	श्री प्रकाश ओझा	अधिवक्ता	सुनसरी
५३.	श्री विनोद केशरी रिजाल	अधिवक्ता	सुनसरी
५४.	श्री तेज नारायण पौडेल	जिल्ला न्यायाधिवक्ता	जि. स. व. का., सुनसरी
५५.	श्री लीलाप्रसाद गौतम	जिल्ला न्यायाधीश	सुनसरी जिल्ला अदालत
५६.	श्री शिव प्रसाद पराजुली	जिल्ला न्यायाधीश	सुनसरी जिल्ला अदालत
५७.	श्री माधवप्रसाद पोखरेल	जिल्ला न्यायाधीश	सुनसरी जिल्ला अदालत
५८.	श्री मुकेश उपाध्याय	श्रेस्तेदार उप-सचिव	सुनसरी जिल्ला अदालत
५९.	श्री नारायण रेग्मी	तहसीलदार शा.अ.	सुनसरी जिल्ला अदालत
६०.	श्री शम्भु भट्टराई	नायव सुब्बा	सुनसरी जिल्ला अदालत
६१.	श्री विदुर प्रसाद पोखरेल	डिट्ठा	सुनसरी जिल्ला अदालत
६२.	श्री भीम प्रसाद दाहाल	तामेलदार विचारी	सुनसरी जिल्ला अदालत
६३.	श्री यज्ञमूर्ति बज्जाडे	महान्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
६४.	श्री सूर्य प्रसाद कोइराला	सह न्यायाधिवक्ता	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
६५.	श्री किशोर सिलवाल	कार्यकारी निर्देशक	सेलार्ड
६६.	श्री सुदीप गौतम	अधिवक्ता	सेलार्ड
६७.	श्री युवराज संगौला	कार्यकारी निर्देशक	काठमाडौं स्कूल अफ ल
६८.	श्री शर्मिला पराजुली	अधिवक्ता	काठमाडौं स्कूल अफ ल
६९.	श्री रामजी अर्याल	अधिवक्ता	काठमाडौं स्कूल अफ ल
७०.	श्री मीरा ढुंगाना	अधिवक्ता	महिला, कानून तथा विकास मञ्च
७१.	श्री रुप नारायण श्रेष्ठ	अधिवक्ता	महिला, कानून तथा विकास मञ्च
७२.	श्री लोकहर बस्याल	अधिवक्ता	महिला, कानून तथा विकास मञ्च
७३.	श्री लेखनाथ रेग्मी	जिल्ला न्यायाधीश	कपिलबस्तु जिल्ला अदालत
७४.	श्री शेखर पौडेल	जिल्ला न्यायाधीश	कपिलबस्तु जिल्ला अदालत
७५.	श्री नारायणप्रसाद पोखरेल	जिल्ला न्यायाधीश	कपिलबस्तु जिल्ला अदालत

७६.	श्री सहदेव वास्तोला	जिल्ला न्यायाधीश	सिरहा जिल्ला अदालत
७७.	श्री उपेन्द्र प्रसाद गौतम	श्रेस्तेदार उप-सचिव	कपिलबस्तु जिल्ला अदालत
७८.	श्री नागेश्वर	अधिवक्ता	-
७९.	श्री यज्ञ प्रसाद बस्याल	जिल्ला न्यायाधीश	बाँके जिल्ला अदालत
८०.	श्री ठाकुर प्रसाद शर्मा	जिल्ला न्यायाधीश	बाँके जिल्ला अदालत
८१.	श्री कृष्ण बहादुर थापा	जिल्ला न्यायाधीश	बाँके जिल्ला अदालत
८२.	श्री पोत प्रसाद अर्याल	तहसीलदार शा.अ.	बाँके जिल्ला अदालत
८३.	श्री उत्तम थापा	नायव सुव्वा	बाँके जिल्ला अदालत
८४.	श्री विजय विक्रम थापा	तामेलदार विचारी	बाँके जिल्ला अदालत
८५.	श्री गणेश के.सी.	डिट्टा	बाँके जिल्ला अदालत
८६.	श्री योग बहादुर बराल	तामेलदार विचारी	बाँके जिल्ला अदालत
८७.	श्री टेक नारायण कुँवर	जिल्ला न्यायाधीश	वर्दिया जिल्ला अदालत
८८.	श्री घनश्याम प्रसाद श्रेष्ठ	तहसीलदार	वर्दिया जिल्ला अदालत
८९.	श्री जगदीश प्रसाद शाह	नायव सुव्वा	वर्दिया जिल्ला अदालत
९०.	श्री राम प्रसाद अधिकारी	जिल्ला न्यायाधीश	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९१.	श्री बल बहादुर कुँवर	नायव सुव्वा	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९२.	श्री जय बहादुर ओझा	नायव सुव्वा	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९३.	श्री राजेन्द्र बहादुर चन्द	डिट्टा	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९४.	श्री इन्द्र बहादुर कार्की	जिल्ला न्यायाधीश	कैलाली जिल्ला अदालत
९५.	श्री दिल प्रसाद सापकोटा	तहसीलदार शा.अ.	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९६.	श्री राम प्रसाद कम्ती	डिट्टा	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९७.	श्री भ्रंकर नाथ	विचारी	कञ्चनपुर जिल्ला अदालत
९८.	श्री तेजेन्द्र प्रसाद शर्मा	सम्पादक	नेपाल कानून पत्रिका
९९.	श्री प्रकाश राउत	अभिलेख संरक्षक	सर्वोच्च अदालत
१००.	श्री राम प्रसाद बस्याल	श्रेस्तेदार शा.अ.	दोलखा जिल्ला अदालत
१०१.	श्री चिनी मैया श्रेष्ठ	नायव सुव्वा	दोलखा जिल्ला अदालत
१०२.	श्री योगेन्द्र हुँगेल	तहसीलदार	दोलखा जिल्ला अदालत
१०३.	श्री नारायण दाहाल	श्रेस्तेदार शा.अ.	उदयपुर जिल्ला अदालत
१०४.	श्री दुर्गा प्रसाद पोखरेल	तहसीलदार	उदयपुर जिल्ला अदालत
१०५.	श्री मोहनरमण भट्टराई	जिल्ला न्यायाधीश	सप्तरी जिल्ला अदालत
१०६.	श्री नरेन्द्र शिवाकोटी	जिल्ला न्यायाधीश	सप्तरी जिल्ला अदालत
१०७.	श्री शम्भुराम कार्की	जिल्ला न्यायाधीश	सप्तरी जिल्ला अदालत
१०८.	श्री कृष्ण प्रसाद सुवेदी	श्रेस्तेदार उप-सचिव	सप्तरी जिल्ला अदालत
१०९.	श्री ध्रुव कुमार ढकाल	तहसीलदार शा.अ.	सप्तरी जिल्ला अदालत
११०.	श्री कपिलमणि गौतम	तहसीलदार शा.अ.	रुपन्देही जिल्ला अदालत
१११.	श्री नारायण प्रसाद धिताल	जिल्ला न्यायाधीश	रुपन्देही जिल्ला अदालत
११२.	श्री कृष्णकमल अधिकारी	जिल्ला न्यायाधीश	रुपन्देही जिल्ला अदालत
११३.	श्री हरिप्रताप के.सी.	जिल्ला न्यायाधीश	रुपन्देही जिल्ला अदालत
११४.	श्री दण्डपाणि लामिछाने	तहसीलदार	रुपन्देही जिल्ला अदालत

११५.	श्री प्रेम वहादुर के.सी.	जिल्ला न्यायाधीश	धनुषा जिल्ला अदालत
११६.	श्री तिर्थ राज देवकोटा	जिल्ला न्यायाधीश	धनुषा जिल्ला अदालत
११७.	श्री हेमराज पन्त	जिल्ला न्यायाधीश	धनुषा जिल्ला अदालत
११८.	श्री पशुपति आचार्य	जिल्ला न्यायाधीश	धनुषा जिल्ला अदालत
११९.	श्री राधा कान्त भा	तहसीलदार	धनुषा जिल्ला अदालत
१२०.	श्री कैलाश दाहाल	नायव सुव्वा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२१.	श्री सन्तोष श्रीवास्तव	डिट्टा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२२.	श्री विदुर दाहाल	डिट्टा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२३.	श्री विश्वम्भर कर्ण	डिट्टा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२४.	श्री महेन्द्र गिरी	तामेलदार विचारी	धनुषा जिल्ला अदालत
१२५.	श्री सुबोध सिंह खड्का	डिट्टा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२६.	श्री सन्तोष श्रेष्ठ	डिट्टा	धनुषा जिल्ला अदालत
१२७.	श्री रविभूषण सिंह	तामेलदार विचारी	धनुषा जिल्ला अदालत
१२८.	श्री सरजराज थापा	अधिवक्ता	राष्ट्रिय महिला आयोग
१२९.	श्री प्रकाशमणि शर्मा	अधिवक्ता	प्रो. पब्लिक
१३०.	श्री राम पन्त खरेल	अधिवक्ता	प्रो पब्लिक
१३१.	श्री रविन्द्र प्रताप शाह	प्र.ना.म.नि.	नेपाल प्रहरी
१३२.	श्री जनार्दन वहादुर खड्का	माननीय न्यायाधीश	पुनरावेदन अदालत, पाटन
१३३.	श्री हेमन्त ज्ञवाली	ना.सु.	कपिलवस्तु जिल्ला अदालत
१३४.	श्री शिवहरि मरासिनी	ता.वि.	कपिलवस्तु जिल्ला अदालत
१३५.	श्री यज्ञमूर्ति न्यौपाने	ता.वि.	कपिलवस्तु जिल्ला अदालत
१३६.	श्री भेषराज पौडेल	ना.सु.	कास्की जिल्ला अदालत
१३७.	श्री मुकुन्द आचार्य	ना.सु.	कास्की जिल्ला अदालत
१३८.	श्री विश्वनाथ पौडेल	डिट्टा	कास्की जिल्ला अदालत
१३९.	श्री छविलाल पनेरु	ता.वि.	कास्की जिल्ला अदालत
१४०.	श्री वसन्त घिमिरे	ना.सु.	मोरङ जिल्ला अदालत
१४१.	श्री युवाचन्द्र घिमिरे	डिट्टा	मोरङ जिल्ला अदालत
१४२.	श्री रमेश भट्टराई	डिट्टा	चितवन जिल्ला अदालत
१४३.	श्री प्रेमदत्त पौडेल	डिट्टा	चितवन जिल्ला अदालत
१४४.	श्री टिकाराम पोखरेल	डिट्टा	चितवन जिल्ला अदालत
१४५.	श्री महेन्द्रवहादुर कार्की	ना.सु.	सिराहा जिल्ला अदालत
१४६.	श्री सिहेश्वर मुखिया	डिट्टा	सिराहा जिल्ला अदालत
१४७.	श्री सुबोध आचार्य	डिट्टा	सिराहा जिल्ला अदालत
१४८.	श्री गोपाल खड्का	डिट्टा	सिराहा जिल्ला अदालत
१४९.	श्री लेखनाथ अधिकारी	ना.सु.	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५०.	श्री लोकवहादुर कटुवाल	ना.सु.	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५१.	श्री हरिसिंह धामी	ना.सु.	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५२.	श्री पुरुषोत्तम पौडेल	ना.सु.	काठमाडौं जिल्ला अदालत
१५३.	श्री शिवराम आचार्य	डिट्टा	बाँके जिल्ला अदालत

१५४.	श्री नारायण सापकोटा	डिठ्ठा	बाँके जिल्ला अदालत
१५५.	श्री गणेश रिजाल	डिठ्ठा	बाँके जिल्ला अदालत
१५६.	श्री अणकारेश्वर लम्साल	डिठ्ठा	सप्तरी जिल्ला अदालत
१५७.	श्री दण्डपाणि शर्मा	उपरजिष्टार	पुनरावेदन अदालत पोखरा
१५८.	श्री योगेन्द्रप्रसाद साह	सेस्तेदार	सिरहा जिल्ला अदालत
१५९.	श्री नवराज दाहाल	सेस्तेदार उपसचिव	महोत्तरी जिल्ला अदालत
१६०.	श्री रोशन भट्टराई	तहसीलदार	”
१६१.	श्री नहकुल सुवेदी	उपसचिव	सर्वोच्च अदालत
१६२.	श्री प्रकाश खरेल	”	”
१६३.	श्री हेमन्त रावल	”	”
१६४.	श्री नृपध्वज निरौला	”	”
१६५.	श्री गुरुप्रसाद वाग्ले	स.जि.न्या.व.	जि.स.व.का धनुषा
१६६.	श्री रामेश्वरमान अमात्य	जिल्ला न्यायाधीश	दोलखा जिल्ला अदालत
१६७.	श्री श्यामकृष्ण मास्के	अधिवक्ता	”
१६८.	श्री पदमवहादुर मगर	तामेलदार विचारी	”
१६९.	श्री रामसुजन उप्रेती	पूर्व कर्मचारी	-
१७०.	श्री होम नाथ लुईटेल	पूर्व कर्मचारी	-

अनसूची २

सर्वेक्षणमा प्रयोग गरिएको प्रश्नावली

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी सर्वेक्षण - २०६३

अदालतको साधारण अधिकार क्षेत्रभित्रका मुद्दाहरूमा भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धी अवस्था अध्ययन गरी समस्याहरू पहिल्याउने, ती समस्याहरू सिर्जना हुनुका कारणहरूको खोजी गर्ने, त्यस्ता समस्याका कारणले परेको प्रभावको मूल्यांकन गर्ने र समस्याको निराकरणका लागि उपयुक्त सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका तर्फबाट न्यायाधीशहरू, अदालतका कर्मचारीहरू, कानून व्यवसायीहरू, मुद्दाका पक्षहरू, नागरिक समाज, प्रहरी, प्रशासन तथा स्थानीय निकायका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूसँग यो प्रश्नावली (सर्वेक्षण फाराम) प्रस्तुत गरेका छौं। यसबाट अदालतको फैसला कार्यान्वयनमा संलग्न सबै पक्षको मत संकलन भई महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त हुने छ भन्ने अपेक्षा राखिएको छ।

प्रस्तुत फाराममा नाम उल्लेख गर्न अनिवार्य छैन।

यहाँले आफ्ना धारणाहरू स्पष्ट रूपमा प्रकट गर्नुहुनेछ भन्ने आशा राखेका छौं।

१. देहायका क्षेत्रहरूमध्ये तपाईं कुन क्षेत्रसँग सम्बन्धित हुनुहुन्छ ?

क. न्यायाधीश	ख. अदालतको कर्मचारी
ग. कानून व्यवसायी	घ. मुद्दाका पक्ष
ङ. प्रशासन/प्रहरी	च. नागरिक समाज
छ. स्थानीय निकाय	

२. तपाईंको अनुभवमा अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन अवस्था कस्तो पाउनु भएको छ ?

क. अत्यन्त राम्रो	ख. सन्तोषजनक
ग. सामान्य/ठिकै	घ. समस्याग्रस्त

३. फैसला कार्यान्वयनमा लाग्ने गरेको समयवधिलाई कसरी मूल्यांकन गर्नुहुन्छ ?

क. समयमै कार्यान्वयन भएको छ	ख. छिटो कार्यान्वयन भएको छ
ग. ढिलो हुने गरेको छ	घ. धेरै ढिलो हुने गरेको छ

४. फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन भन्ने गुनासो आइरहेको सन्दर्भमा कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्नुको प्रमुख कारण केलाई मान्नु हुन्छ ?

क. कानूनी जटिलता र अस्पष्टता	ख. दक्ष जनशक्तिको अभाव
ग. सरकारी उदासिनता	घ. स्रोत साधनको अभाव

५. फैसला कार्यान्वयनमा खटिने कर्मचारीहरूको व्यवहार तपाईंले कस्तो पाउनु भएको छ ?

- क. असाध्यै राम्रो
ख. राम्रो
ग. सामान्य
घ. सुधार गर्नुपर्ने खालको

६. फैसला कार्यान्वयन कसले गर्नु उपयुक्त हुने ठान्नुहुन्छ ?

- क. अहिलेको जस्तै अदालतले नै कार्यान्वयन गर्नु पर्छ
ख. प्रशासनले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ
ग. स्थानीय निकायले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ
घ. फैसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै संरचना निर्माण हुनुपर्छ ।

७. फैसला कार्यान्वयनमा सबैभन्दा बढी चुनौती रहेको क्षेत्र के लाई मान्नु हुन्छ ?

- क. दण्ड जरिवाना असूली
ख. अंश छुट्याउने
ग. बिगो भराउने
घ. चलन चलाउने

८. फैसला कार्यान्वयनका लागि छुट्टै न्यायिक प्रहरीको आवश्यकतालाई कुन रूपमा हेर्नु भएको छ ?

- क. अत्यन्त आवश्यक छ
ख. आवश्यक छ
ग. भए राम्रै हुन्छ
घ. आवश्यक पर्दैन, अहिलेकै व्यवस्था पर्याप्त छ

९. तहसील शाखाको अदालतका अन्य शाखा र सरोकारवाला निकायहरूसँगको सम्बन्ध कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

- क. समन्वयमा आधारित छ
ख. औपचारिक मात्र छ
ग. समन्वयको अभाव देखिएको छ

१०. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था प्रति तपाईंको धारणा के छ ?

- क. पर्याप्त र पूर्ण छ
ख. अपर्याप्त र अस्पष्ट छ
ग. तत्काल सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता छ

११. यदि फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी वर्तमान कानूनी व्यवस्था अपर्याप्त र अस्पष्ट छ भने सुधारका लागि के गर्नु पर्ला ?

- क. भैरहेको कानूनी व्यवस्थालाई एकीकृत गर्नुपर्छ
ख. फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी दिग्दर्शन तयार गर्नुपर्छ
ग. फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी छुट्टै कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्छ
घ. कार्यविधिगत सरलीकरण गर्नुपर्छ

१२. दण्ड जरिवानाको असूल तहसीलको कार्यमा प्रहरी/प्रशासनको भूमिका कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

- क. अत्यन्त सहयोगी
ख. सकारात्मक
ग. निष्कृत्य/उदासीन
घ. असहयोगी

१३. यदि प्रहरी/प्रशासनको भूमिका उदासीन वा असहयोगी रहेको भए के कारणले सहयोग पाउन नसकिएको मान्नु हुन्छ ?

क. अदालतले सहयोग लिन नचाहेकोले

ख. सरकारले त्यसतर्फ परिचालन नगरेकोले

ग. आपसी समन्वयको अभावले

घ. दण्ड जरिवाना असूल तहसीललाई कुनै महत्व नदिएकोले

१४. मुद्दाका पक्ष आफैँ अग्रसर नभएमा अदालतका फैसला कार्यान्वयन नै हुँदैनन् भन्ने भनाईसँग तपाईँ कतिको सहमत हुनुहुन्छ ?

क. पूर्ण सहमत छु

ख. सहमत हुन सकिदैन

ग. धेरै जसोमा त्यस्तै हुन्छ

घ. सबै मुद्दामा त्यस्तो हुँदैन

१५. न्याय प्रशासनभित्र फैसला कार्यान्वयनको पक्षलाई कतिको महत्व दिएको पाउनु भएको छ ?

क. प्राथमिकतापूर्वक व्यवहार गर्ने गरिएको छ

ख. कम महत्व दिईएको छ

ग. अत्यन्त वेवास्ता गरिएको छ

१६. फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुँदा न्याय प्रशासनमा कस्तो प्रभाव पर्ने ठान्नु हुन्छ ?

क. अदालतप्रतिको विश्वसनीयतामा गिरावट आउँछ

ख. कानूनी शासनको उपहास हुन्छ

ग. मुद्दाका पक्षले न्याय पाएको अनुभूति गर्न पाउँदैनन्

घ. विवाद अन्त नहुने गरी बल्झिन्छ

१७. फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनुमा कसलाई बढी जिम्मेवार ठान्नु हुन्छ ?

क. न्यायाधीश

ख. अदालतका कमचारी

ग. मुद्दाका पक्ष

घ. कानून व्यवसायी

ङ. स्थानीय निकाय

च. प्रहरी प्रशासन

१८. फैसला कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या समाधान गर्न के गर्नु पर्ने देख्नुहुन्छ ?

क. कानूनी व्यवस्थामा सुधार

ख. संस्थागत संरचनामा सुधार

ग. जनशक्तिको दक्षता विकास

घ. कार्यविधिगत सरलीकरण

अनसूची ३
अन्तर्क्रिया कार्यक्रमका तस्वीरहरू
महेन्द्रनगरमा आयोजित अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको भलक

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक श्री टोपबहादुर सिंह उद्घाटन मन्तव्य व्यक्त गर्दै

पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरका मा.मु.न्या. श्री गोपाल पराजुली कार्यक्रममा मन्तव्य व्यक्त गर्दै

अनुसन्धानकर्ता श्यामकुमार भट्टराई अवधारणापत्र प्रस्तुत गर्दै

मन्तव्य व्यक्त गर्दै वार एसोसिएसनका प्रतिनिधि

सहभागीहरु समूहगत छलफल गर्दै

कार्यक्रमका सहभागीहरु

भैरहवामा आयोजित अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको भलक

अन्तर्क्रिया कार्यक्रमका अतिथिहरू

प्रमुख अतिथि मा. मु. न्या. श्री मोहन प्रकाश सिटौला उद्घाटन मन्तव्य व्यक्त गर्दै

कार्यक्रममा सहभागीहरू

अनुसन्धानकर्ता श्री उमेश कोइराला अवधारणापत्र प्रस्तुत गर्नु हुँदै

कार्यक्रममा सहभागीहरू

कार्यक्रमका अतिथि मन्तव्य व्यक्त गर्नुहुँदै

बिराटनगरमा आयोजित अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको भलक

कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि सर्वोच्च अदालतका मा.न्या. श्री अनुपराज शर्मा अन्य अतिथिहरुका साथमा

कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि श्री अनुपराज शर्मा उद्घाटन मन्तव्य व्यक्त गर्दै

कार्यकारी निर्देशक श्री टोपबहादुर सिंह मन्तव्य व्यक्त गर्दै

कार्यक्रमको औचित्यमाथि प्रकाश पार्दै मा.न्या. डा. आनन्दमोहन भट्टराई

मन्तव्य व्यक्त गर्दै रजिष्ट्रार श्री अग्निप्रसाद थपलिया

कार्यक्रमका सहभागीहरु

अनसूची ४
तहसील जिन्सीका सामान : एक भलक

काठमाडौं जिल्ला अदालतमा जिन्सीमा आमदानी बाँधिएका यी गाडीहरुले तहसील जिन्सीको अवस्थाको चित्रण गर्दछन् ।

अनुसन्धानकर्ताहरू

आनन्द मोहन भट्टराई

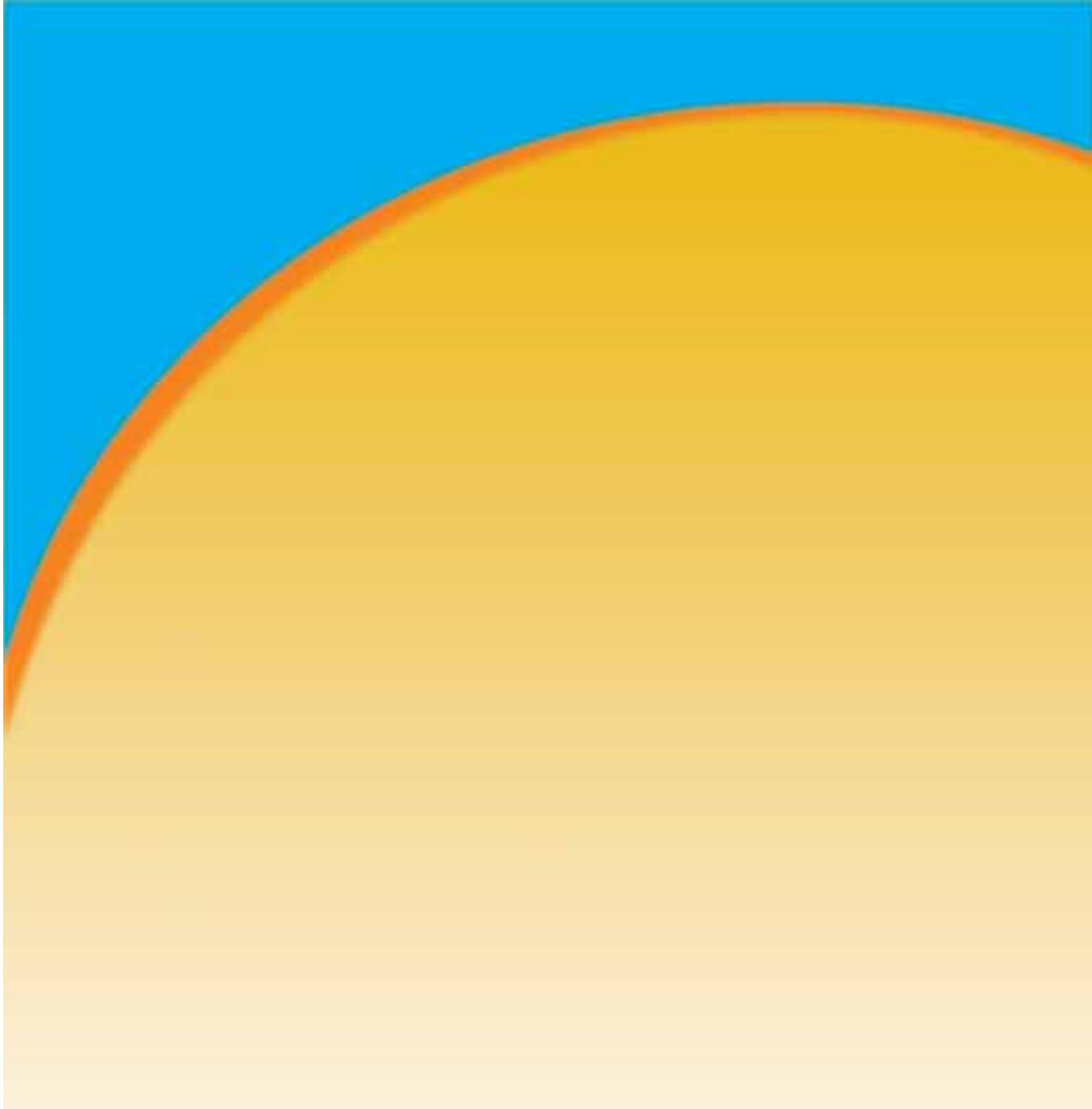
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा फ्याकल्टीको रूपमा काजमा कार्यरत पुनरावेदन अदालत, जुम्लाको न्यायाधीश डा. भट्टराई प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित NJA Law Journal को प्रधान सम्पादक हुनुहुन्छ।

उमेश कोइराला

नेपाल न्याय सेवासँग आवद्ध श्री कोइराला विभिन्न अनुसन्धानमूलक कार्यमा संलग्न रहनु भएको छ। उहाँ प्रस्तुत अध्ययनका अनुसन्धानकर्ता समेत हुनुहुन्छ।

श्यामकुमार भट्टराई

नेपाल न्याय सेवासँग आवद्ध भट्टराईले प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्नुभएको हो।

Mailing Address:
National Judicial Academy (NJA)
Supreme Court Annexe, Ramshah Path
P.O. Box: 24865, Kathmandu, Nepal
Tel: 977-1-4215604
Fax: 977-1-4215605
Email: info@njanepal.org.np
URL: www.njanepal.org.np